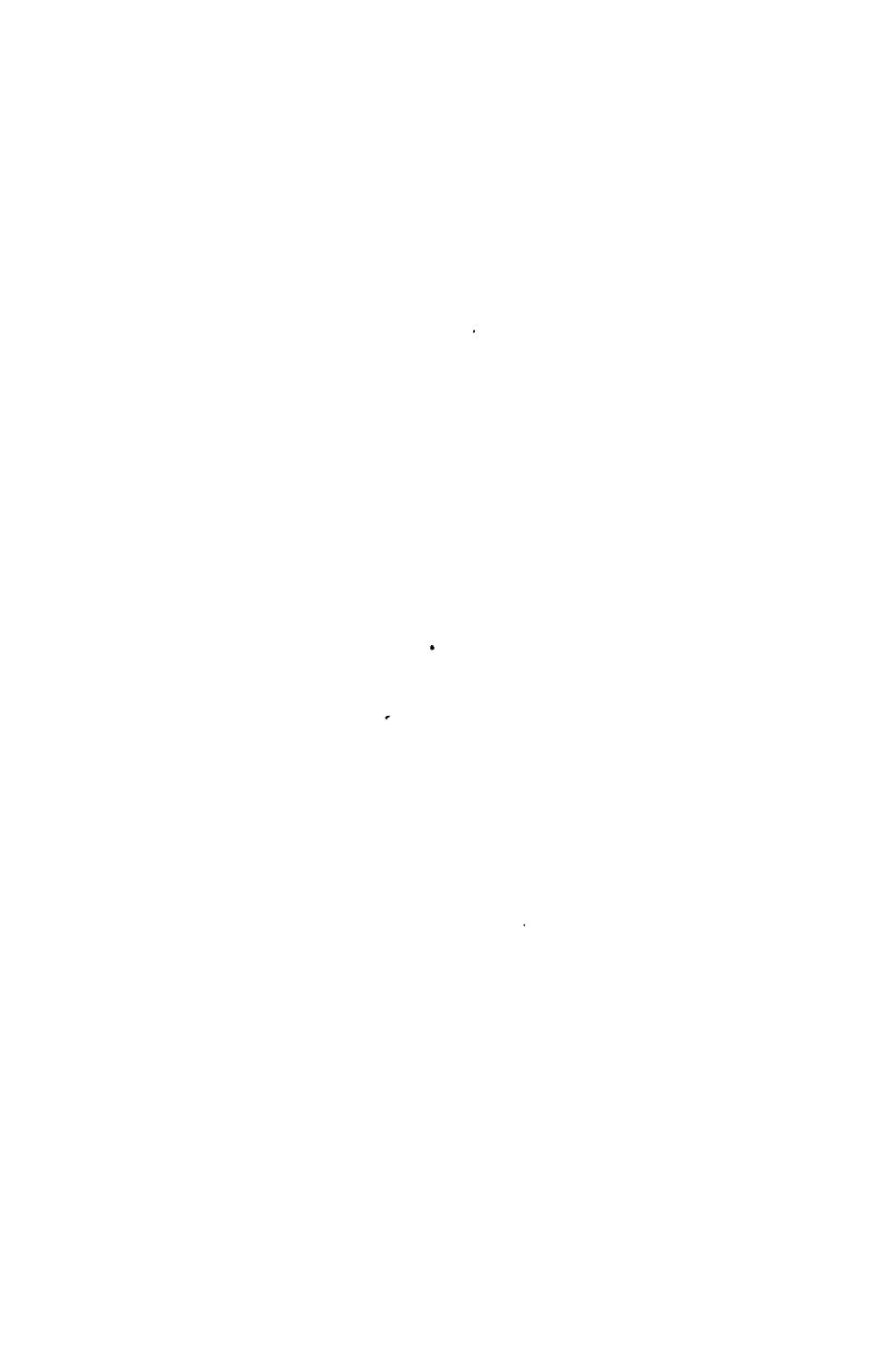

Дмитро
МІЩЕНКО

ОСОБИСТО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ

Дмитро
МІЩЕНКО

**ОСОБИСТО
ВІДПОВІДАЛЬНИЙ**

Повісті

Київ
Видавництво ЦК ЛКСМУ (МДС) «Молодь»
1991

ББК 84Xк7
.171

До книжки відомого українського письменника, колишнього фронтовика увійшли повісті, присвячені темі Великої Вітчизняної війни.

В книгу известного украинского писателя, бывшего фронтовика вошли повести, посвященные теме Великой Отечественной войны.

Художне оформлення *О. Л. Басса*

М $\frac{4702640201-015}{M228(04)-91}$ 43.91

ISBN 5-7720-0515-4

© Упорядкування. Видавництво «Молодь», 199

БАТАЛЬЙОН НЕОБМУНДИРОВАННЫХ

Повість

**Братові Михайлу,
який загинув
у битві з фашистами
необмундированим.**

I

Ви, очевидно, знали їх, наші довоєнні південно-українські села. Одні з вас проїжджали через них, мандруючи в Крим, на сонячні пляжі, інші були там учителями чи уповноваженими по заготівлі хліба, м'яса, молока, ще інші проходили потім через степові села на фронт чи відступали з фронтом і бачили, якими вони зеленими та чепурними були на початку війни, які лани лежали довкола них — цілі моря дорідної пшениці, стеблистої кукурудзи, золотоголових соняшників.

Хати в степах лише подекуди вкриті соломою чи очеретом, більшість — під черепицею. А проте і ті, і другі — акуратні, чистенькі, завжди побілені. За хатою чи перед хатою — сад, як і в центральній Україні. І звичай тут ті самі: хазяї не замикають, ідучи з дому, дверей, не цураються гостей, кличуть на свято родичів і сусідів, люблять повеселитися... Де-де, а тут здавна знали, що таке труд до сьомого поту, уміли шанувати дружбу і не зносили наруги, не корилися ні панові, ні урядникові, ні царським законам. Тут багато чого любили і ненавиділи, та над усе любили землю і труд на ній. Бо земля та нелегко далася степовикам. За неї не раз і не двічі клали у січах з татарами голови, потім обробляли, з дикого колись поля робили культурний, завітчанний садами край.

Можливо, саме тому люди тут такі незалежно горді і такі співчутливі, особливо в лиху годину. Пам'ятаєте жінок, що стояли за ворітьми і плакали, проводжаючи нас, незнайомих їм чоловіків, на фронт, а через місяць-півтора виносили на шлях молоко, напували поранених чи стомлених кількадечним відступом бійців?

Як вони дивилися тоді нам у вічі, як тривожно і неспішно питали: «Відступаєте? А що ж буде з нами?»

Бійці мовчки простували на схід, а вони лишалися край дороги й не знали, куди подіти себе, дітей своїх. Бо чули вразливим жіночим серцем, що наближається

© Дмитро Міщєнко, 1991

велике лихо, і не комусь іншому — їм, матерям, доведеться зустрічатися з ним віч-на-віч.

Жінки ті не нарікали тоді на нас за те, що полишаємо їх напризволяще, як не нарікали потім ми на них за перебування в окупації. Навпаки, давали нам нічліг, постачали їжею, охоче переховували поранених, хоч добре знали, що за все те доведеться розплачуватись. Бо розуміли, за що іде боротьба з фашистами. Та й не вперше їм нести її, кормигу воєнної недолі. Усе то нащадки Марусі Богуславки, тих чигиринців і полтавців, які знали і татарську навалу, і турецьку неволю, і панську сваволю, були і воїнами, і орачами, і невольниками, і повстанцями в буремні роки революцій.

Хто-хто, а степовики не ждали від чужинців добра, одначе й не сподівалися, що принесене ними лихо буде таким пекельно-кривавим і жорстоким. Фашисти мали їх нізачо, не щадили навіть, як щадили свого часу татари, коли вели на арканах на невольницькі ринки. Тоді вони цінувалися як товар, як робоча сила, тепер не зважали на їхні золоті руки, на роботящу вдачу. Полонених зганяли в численні табори і тримали під відкритим небом, за колючим дротом. По кілька днів не давали їм їсти, хоч довкола гинули безмежні лани незібраної пшениці, визрівала картопля, наливалася в качанах кукурудза. А коли й давали щось, то не як людям, кидали за дріт, мов собакам, і довго сміялися, спостерігаючи, як кидається на один буряк з десяток здичавілих від голоду бранців.

Люди гинули, як мухи, — від ран, від виснаження, від хвороб, а завойовники байдуже дивилися на те, навіть не кожного дня підбирали трупи. Бо їм вистачало робочих рук, для них ця дарова сила не становила вже такої цінності, як становила колись для татар.

Рятунку, здавалося, не було — довкола таборів стояли кулемети, по дротах ішов електричний струм. Однак і в полонених не було іншого виходу, як утекти. І вони втікали. Гинули під кулями, проте ухитрялися і втікали. Це від них пішли по селах чутки про табори смерті, і степовички не стали зважати на небезпеку, за сотні кілометрів ішли до колючих загород, і правдами, і неправдами визволяли своїх чоловіків, наречених. А коли не знаходили чи не заставали живими своїх, рятували чужих — росіян, грузинів, білорусів.

Так з'явилися по селах чоловіки. Негусто їх було, та вони все-таки були. Аж ось надійшла весна, об'явилася нова скрута — і фашисти згадали про них, не так про

них, як про дітей їхніх. Не питали, хочуть вони того чи не хочуть, зганяли з усіх усюд на станції, саджали силоміць у вагони і везли до свого рейху. Одних — у прислугу, інших — на хімічні заводи, у шахти та каменоломні. З непокірними розправлялися, як із полоненими, а хто пробував утікати, того вбивали на місці і без всякого жалю чи докору сумління.

Бо їх теж було багато, вони не становили якоїсь цінності.

Села не були вже такими вибіленими і прибраними, як тоді, коли ми полишали їх. Горе народу і сум народу наклали на них свою похмуру печать. Та вони ще стояли принаймні до тих пір, поки ми не погнали фашистів із берегів Волги, потім із Дону і Кальміусу, Міусу і Дінця. Гітлерівці не хотіли поступатися населеними пунктами Лівобережної України, особливо крупними, однак вони й не надіялись уже стримати наступ радянських військ у степах, спішно відводили тили, прикривали відступ поріділими піхотними і танковими дивізіями.

Невдачі дратували командирів ворожих з'єднань, і вони не знали, на кому зігнати зло. Армія гнала їх що не день, то швидше, на армії не могли помститися за невдачі і тому помщалися на селянах і селянських хатах. Фронт був ще далеко, лише вночі можна було почути гуркіт артилерійської канонади, а по селах бігали вже мотоциклісти і примушували людей евакуюватися в німецький тил, за Дніпро.

Степовики не сподівалися такого і бігли, налякані, радитися з сусідами.

— Як же нам бути? Що робити?

— Самі не знаємо. Може, пересидимо у Веселому? Це все-таки далеко від проїжджої дороги.

— Довго не всидимо. Кажуть, усіх женуть за Дніпро, отож і там знайдуть нас.

— Ой, лишенько! Що ж воно буде? Скільки ждали своїх, і на тобі, підемо не знати куди, невідомо чому. Що вже не було тут, та був притулок, а там і притулку не буде.

Це найстрашніше для них, селян, — лишитися своїєї хати. Колись вони трималися отак власної землі, не уявляли, як можна жити без неї. Потім почали звикати, бо земля як була, так і залишилась годувальницею. Але хата — це щось важливіше, ніж власна земля. Хата — це пристанище. Не стане її — і вони втратять свій корінь, зсохнуть, як зсихає зірване вітром перекотиполе.

Голова пухне від думок, а тут і думати ніколи.

Тоді заговорили старі:

— Ось що, діти: беріть теплий одяг, беріть онучат та йдіть у степ.

— Але ж степ як степ, там нас одразу знайдуть.

— Не так уже й одразу. Виберіть глухі місця, зарийтеся в землю та й сидіть мовчки. Гляди, обмине лихо. А коли ні, то на те божа воля, іншого виходу немає.

— А ви?

— Ми вже своє віджили. Що буде, те й буде. Не ки-немо ж на цих агелів добро своє — і корову, і хату, і все, що в хаті.

II

Чого тільки не передумали вони, ховаючись у степах, по виритих серед бур'янів та глухих полезахисних смуг лисячих норах! Спершу дослухалися, чи не йдуть по них німці, потім молилися, щоб обминуло лихо, а коли ви-черпувалися молитви, згадували минуле: одні — як хова-лися в громадянську війну від денікінців та махновців, інші — як жили за добрих мирних часів, особливо коли парубкували.

Вони тоді ходили ще в «індусах», і землі їхні були в оцих глухих місцях, на межі з веселянами. Батьки че-рез кожні два роки залишали тут шматки поля під пу-стирі. Вдень діти пасли на них корови, а на ніч їх, па-рубків, присилали з кіньми, особливо під свята. Ну, а парубкам як парубкам: не сиділося, звичайно, на пу-стирищі. Степ довкола, як море, а ніч улітку така, що й мертвого підніме з домовини: тепла та місячна, тиха та врочиста! Од чарів її аж серце завмирало в грудях, од співу коників у степу аж дух перехоплювало. А тут ще пісня зачується, і де вже хлопцям усидіти,— ідуть на пісню чи на вогнище, шукають товариства.

Одного разу воно траплялося десь неподалік і на ду-бівчанських землях, іншого — треба було іти за кілька гін, на веселянські баштани, де часто збиралася молодь, особливо дівчата полільниці. А де дівчата, там є, зви-чайно, і хлопці, а де багато хлопців, а мало дівчат, там обов'язково зчиниться бійка.

Заводієм у них був тоді Кирило Вернидуб. Зараз він чорта в дугу зігне, а парубком і поготів. Та й красень був неабиякий. Прийшли одного разу до веселян, ті са-ме сиділи біля вогнища, слухали чийсь теревені.

— Здрастуйте! — привіталися.

— Здрастуйте.

— Можна до гурту?

— А хто ви такі будете і чого вам тут треба?

— Дубівчани ми. А що?

— Та нічого...

Сіли, слухають. Потім і своє вкинули слово. Дівчата: «Хі-хі!» А дубівчани знову слово. Як на те, Кирило нагледів серед них одну, почав залицятися. А в неї — Орисею звали — був уже хлопець із веселян. Побачив той, до чого йдеться, — і в пузир. Ну, а Кирила тільки зачепи: розвернувся та хрясь по пиці... Що зчинилося тоді! Веселяни знали, з ким мають справу, — одразу взяли за сапи. Дубівчани теж не розгубилися: розвалили курінь, розібрали дрючки — і на веселян. Як зчепилися, не розбереш у темряві, де вороги, де друзі. Крик, галас, метушня. Одного Кирила тільки й видно було по почерку: мов вихор налітав на своїх ворогів, одним махом вбивав із рук сапи, нерідко валив і парубків.

Перемога була, звичайно, за дубівчанами, та бійка на тому не закінчилася. Кирило не стримавсь-таки, поїхав однієї неділі до Орисі у Веселе. А там його підстергли і побили. Побили добре, однак він знайшов у собі силу вилізти на коня і добратися додому. Як побачили його дубівчани (а були саме напідпитку), не питали, хто бив і за що бив: одні — за вила, інші — за ключки і на коней.

Хто знає, чим закінчилася б бійка, коли б не вийшов наперед голова Веселянської сільради і не знайшов таке слово, яке спинило, а потім і втихомирило дубівчан.

— Ваші головорізи побили нашого хлопця. Ми вимагаємо видати їх нам! — наполягали дубівчани.

— Гаразд! — заспокоював їх голова сільради. — Ми покараємо винних.

— Що нам ваші покарання! Ми самі зуміємо покарати їх!

— Зрозумійте, громадяни. Це ж буде самосуд, вас за це теж судитимуть.

— А дулі! Ми діємо справедливо. Виводьте своїх душоубів, а то усім не поздоровиться!

— Хлопці, та ми ж свої люди, — виступив на допомогу голові якийсь дідусь із істиком (розмова розмовою, а захищатись будь готов). — Невже не можна домовитись та й помиритись, як колись бувало? Нехай наші хлопці ставлять могорича, вип'ємо отут, та й ділу кінець. Чи ми вперше б'ємося, чи нас теж не били в свій час ваші дубівчани?

Це трохи вгамувало вершників.

— А що скаже Кирило?

Кирило Вернидуб не міг сидіти на коні, його привезли сюди на возі.

— На чорта мені їхній могорич! — відпльовується він запеченою на губах кров'ю.— Хай оддадуть за мене Ориску, інакше я не помирюсь!

— Так це ж інша річ! — весело вигукнув дід.— Остапе, де ти там? Веди мерщій свою дівчину.

— Чекайте, діду,— зупинив його голова.— Так теж не можна.

— А ми по закону. Ми по закону, товаришу Гайворон... Як дівка скаже, так тому й бути. Захоче — хай іде, а не захоче, силувати не будемо. Тоді вже вибачайте,— звернувся до дубівчан,— бийтесь — не бийтесь, а силувати не будемо. Так ми всі думаємо, так і Совецька власть гласить.

Орися погодилася вийти за Кирила заміж, та дубівчани не погодилися миритися таким кандибобером.

— Весілля весіллям,— сказали вони,— а могорич зараз. Даром за дванадцять кілометрів коні гнали, чи що?

Добре погуляли тоді, п'ючи могорич, а ще краще гуляли потім у Кирила на весіллі.

Зараз ніхто вже точно не пам'ятає, з чого почалася ворожнеча між дубівчанами і веселянами. А почалася вона, мабуть, дуже давно, бо не тільки батьки — діди і прадіди ворогували. Ходять чутки, ніби все це із-за землі. Дубівчани — старе козацьке село, а веселян пан якийсь привів сюди і посадив на їхні, дубівчанські землі. З тих пір і ворогують.

Думаєте, отой могорич, що пили за Кирила, останній? Де там! І після Кирилового весілля були сутички. Та ще й які. Аж колективізація примирила. Не одразу, правда, і не зовсім, однак примирила.

...Удень стемовики не вилазили з нір. Сиділи тихо, подалі один від одного. А увечері, навпаки, тягнулись до гурту. Погомонять, відведуть душу та й знов ідуть у вириті між бур'янами окопи.

Як їх принизила німчура! Вони ж колись ні бога, ні чорта не боялися. А тепер утекли, бач, із села, по норах ховаються, мов ті кроти. Це ж така ганьба, що не тільки їм,— дітям їхнім соромно буде і перед селом, і перед землею дідівською. Як могло таке статися? Чому так сталося?

А фронт наближався. Тепер уже чулися не тільки гарматні, а й кулеметні постріли, над степами що не день, то частіше пролітали червонозорі літаки, іноді вони спускалися мало не до землі, і люди привітно махали їм руками.

Увечері хтось із молоді пробрався до Дубівки і повернувся звідти пригнічений, з сльозами на очах.

— У селі таке робиться,— розповідав,— слухати страшно. Худоба реве, аж серце крається...

— Бідна скотина. Це ж вона три дні уже не поена, не годована.

— А що ж буде, коли наші не прийдуть і завтра, і післязавтра? Доведеться вилазити, іти в село.

Гітлерівці заврушилися невдовзі, всю ніч гули їхні машини на стовповій дорозі — по всьому видно було, прямують на Дубівку. Однак у Дубівці не зупинилися, пішли далі. Це порадувало втікачів. Думали, усе вже. Прийдуть завтра наші — і все, настане кінець їхнім мукам!

Та поспішили радіти. Німці справді не затрималися в селі, проте й не залишили його. На світанку в Дубівці почулися автоматні черги, потім спалахнули крайні од сходу хати, і пішов гуляти вогонь з двору в двір, з вулиці на вулицю.

— Гляньте, вони палять наше село!

— Ой боже! А як же люди, худоба?

— Отож по них і стріляють, мабуть.

Степовики не оберігались уже. Повисовувались із схованок, перегукуються. Потім чоловіки залишили жінок із дітьми в окопах, зійшлися в полезахисній смузі.

— Що робитимемо, хлопці? Село ж горить, гляньте, скільки спалахів піднялося над Дубівкою!

— А що ти зробиш? То автоматники, голими руками їх не візьмеш.

Відповідь резонна, але ж горять хати, горить їхнє пристанище, без якого вони і селяни — не селяни, і люди — не люди.

— Як знаєте, хлопці, а я пішов,— сказав Остап Варяниця.— У мене шестеро дітей, куди я подіну їх, як сплять хату.

— Не жартуй, Остапе,— зупиняють його сусіди.— Що ти їм зробиш, німцям? Краще вже себе побережи. Будеш живий, то й хата буде, а підеш туди, пристрелять к лихій годині, і не буде тоді у дітей ні хати, ні батька.

— Не пристрелять,— стоїть на своєму Варяниця.— Підберуся посадкою до кукурудзи, а там, кукурудзою,

на городи. Вони ж ото палять та й ідуть, гляди, встигну погасити.

І він полишає дубівчан. А ті стоять, дивляться отетеріло йому услід.

— Пропаде чоловік.

— А може, він правду каже? Вони ж підпалюють та й тікають.

— Гляди, втечуть. Не встигнеш із кукурудзиння вискочити, як носом клюнеш. Полосонуть по тобі чергою — і все.

— З яких це пір ми стали такими боягузами? — озвався мовчазний досі Яків Самокіш.— Німці палять і оглядаються, мабуть. На них зараз тільки тюкни, де й дінуться.

— Якби ж було чим тюкнути. Не подумали раніш, поганої гвинтівки і то не придбали.

— Німці тікають і в кукурдзиння уже не підуть. Ходімте!

Гітлерівці не встигали пристрілювати полишених у садибах корів і свиней, та й не було коли їм заглядати по хлівах. Палії робили своє діло поспіхом і тому стріляли тільки тоді, коли на заваді їм ставав хтось із дубівчан, навіть не ставав, а намагався тільки вихопити з вогню худобу чи щось із добра. Тоді падала під кулями худоба, падали й ті, хто рятував її. В більшості ж дворів не було кому рятувати, і худоба гинула у вогні, здіймаючи в небо таке страшне ревище, від якого чуб ставав дибом і серце стискалося від жалю і безсилля.

Село палало, як за татарщини. Але те, що чули зараз степи і небо над ними, того не чули вони і триста літ тому! І люди не пригиналися більше в кукурудзинні, бігли мерщій до своєї Дубівки, рятувати Дубівку.

Хто знає, чим закінчилася б їхня зустріч із автоматниками, коли б у селі не відкрили по паліях вогню.

— Хлопці! Там уже наші. Чуєте, стріляють!

Дубівчани дружно висипали з кукурудзи; фашисти сприйняли їх, видно, за партизанів, а може, й за регулярні війська: сіли на мотоцикли й подалися провулком на суміжну вулицю, а вулицею — навздогін тим своїм частинам, що відійшли останніми.

III

Кирило Вернидуб порядкував у Дубівці, аж поки не об'явилися там визволителі. Це він зібрав довкола себе, сміливців і врятував від вогню більшу частину села.

Зброї у них набралось небагато: один автомат, добутий Кирилом у німців уже перед їхнім відступом, два парабелуми та ручний кулемет, що потрапив до рук степовиків буквально цієї ночі. Фашисти валом ішли через село. Деякі ломилися в хати, шукали, видно, їжу. Зайшли два таких гевали і на подвір'я Вернидубів, зірвали замок на погрібнику й полізли в погріб. Та нічого звідти не винесли, навпаки, залишили Кирилові і його друзям ручний кулемет і два запасних диски до нього.

Підпалені хати не вдалося врятувати. Одні з них встигли уже згоріти, інші догорали. Ті, хто був з Кирилом, вихоплювали з вогню майно погорільців. Поки вони бігали від дворища до дворища, сплигло, мабуть, немало часу: зі степу надійшли жінки і так заголосили на згарищах, такі жалі пустили по селу, що навіть кам'яне серце здригнулося б, не те що Кирилове. Одні оплакували спалену ворогом хату, інші — забитих на подвір'ї батьків чи спечену живцем корову в хліві.

А селом ішли вже передові частини радянських військ. Йшли мимо згарищ, мимо убитих горем матерів, до яких тулилися по-дорослому засмучені і такі ж убитих горем діти. Бійцям не вперше бачити згарища, як і убитих горем матерів, дітей. Від самого Дінця зустрічає їх Лівобережна Україна спаленими селами. А проте за кожним разом, у кожнім конкретнім випадку стискається солдатське серце і погляд упливає кудись вдалечинь або опускається долу. Вони роблять усе, що можна зробити, однак почувають себе винними: приходять-бо пізно. Тому й не зупиняються в селах, ідуть і йдуть на захід, в погоню за ворогом, який сіє в їхній землі горе, лишає після себе трупи і згарища, згарища і трупи.

Біля сільради Кирило Вернидуб здає військовим зброю, розповідає, що творилося тут під час окупації та й сьогодні, перед приходом наших.

— Серед вас є члени партії? — питає дубівчан майор, видно, з політпрацівників.

— Немає.

— Тоді беріть на себе обов'язки голови сільради і наводьте порядок, — говорить військовий Кирилові.

— Та ні, — не згоджується Вернидуб. — Це вже ви, товаришу майор, виберіть когось із старших. Головування — не моє діло. Я піду на фашистів, якщо дозволите, то й з вами.

— Всьому свій час, товаришу Вернидуб. Не сьогодні-завтра організується тут військкомат, вас покличуть до армії, тоді, можливо, й до нас пришлють.

Військкомат справді не забарився організуватися. Поки люди наводили в селі такий-сякий лад, витягувалц з руїн недогорілі балки та сволоки, по селу пішли вже й посильні з повістками.

— Мобілізація, дядьку Самійле. Завтра о десятій годині ранку будьте коло сільради,— пояснює хлопчак-посильний Самійлові Піддубному.

— Збирайтеся, дядьку Якове. З харчами на два дні викликають до сільради,— повідомляє новину і Якову Самокішу.

— Не журіться, дядьку Остапе,— втішає засмученого Варяницю.— Не тільки вам — усім наказано з'явитися.

І знову заплакали жінки, заплакали діти.

— Ой горенько ж наше, горенько! Та де ж ти взялося, звідки прийшло на нашу голову?

— Не знаєш звідки? — мало не плаче сердобольний Остап.— Проклята німчура принесла його на нашу землю. Піду ось, на капустку сіктому гадів. Я їм усе пригадаю: і дітей, загнаних у неволю, і спалену хату, і твої сльози.

— Ти підеш, а що я робитиму з дітьми? Старші хтозна, чи й повернуться тепер із тієї проклятої богом і людьми Німеччини, а ці ж, мов куріпки, та й четверо їх. Куди подінуся з ними, що робитиму в світі божому?

— А що люди, те й ти. Бери он лопату, ходім копати землянку. Поки суть та діло, гляди, встигнемо викопати. Накривать сама вже будеш. Покладеш поперек оті недогорілі сволоки, вповдовж — соняшничиння, соломи, прикриєш землею, та й буде тобі житло. Одвірки та двері нехай кум Свирид зробить. Його, мабуть, не візьмуть — каліка все-таки. Ну, а з усім іншим якось усе буде. Хтось же залишиться тут. Оратиме, сіятиме, то й не пропадете.

Самійло Піддубний копає в саду яму — спішить поховати батька, а тоді вже й за землянку візьметься. Нехай вибачає старий,— ні дощок на домовину, ні часу на похорон. Віддасть сирій землі, та й усе. Може, колись, після війни, перенесе його кістки на кладовище і поховає так, як у пісні співається:

Велів козак насипати
Високу могилу,
А в головах посадити
Червону калину.

Бо ж батько таки велів, і не раз, щоб поховали його неодмінно так, як у пісні співається. А як він любив її, ту пісню! Зберуться, було, усі Піддубні та Дубовенки,

вип'ють по чарці, по другій — і до Устима: «Заспівай, брате. Нашу заспівай!» А батько витре вуса, гляне на братів та сватів і почне:

Ой стоїть явір та над водою,
На воду схилився...

А дійде до слів: «Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, будуть мені приносити з України вісти», — схилиться на руку та як заплаче, як заплаче...

— Отож дивіться мені, бісової душі вилупки, — в котрий раз уже каже синам. — Як умру, неодмінно поховайте так, як оце у пісні сказано: і щоб могила була як могила, і щоб дерево шуміло у головах. Бо тепер така поведенція пішла, що чорти б його батька забрали. Гробки голі-голісінькі, ні деревця тобі, ні квіточки на них не побачиш. А я так не хочу, чули? Не хочу вмирати зовсім! Я й там, у могилі, повинен знати, як ви живете тут, що нового в селі, на всій Україні. То ж нехай хоч пташка прилетить до мене та розкаже, що діється на білому світі. Бо ви не прийдете, ні.

— Та що ви, тату, — обізветься котрийсь.

— А що, може, не правду кажу? Поховаєте — і все, тільки вас там і бачили. А пташка не киватиме на ніколи, пташка щороку навідуватиметься, і співатиме, і розказуватиме мені, де була, що бачила.

«На що, на що, а на це вже не скаржитиметеся, батьку, — думає Самійло, викидаючи землю. — Ховаю вас на своєму подвір'ї, в саду. Тут уже буде його, птаства. Та й рідня поруч».

Наступного дня коло сільради зібралася геть уся Дубівка. Чоловіки — з клунками, жінки — з дітьми. Секретар вийшов за ворота, попросив уваги.

— Кого викликати, — оголосив, — одходь праворуч і ставай у стрій.

Натовп загомонів, заворушився.

— Варивода Олександр!

— Я.

— У стрій... Вернидуб Кирило!

— Я.

— Дорошенко Лаврін!

— Я.

...І пішли степовики шикуватися в шеренги. Жінки теж поспішили було за ними, та їм заступили дорогу, зеліли не заважати. Перед строем ходив уже військовий, на одних покрикував, іншим просто наказував.

А шеренги все збільшувались і збільшувались. Он

стає в стрій Василь Мірошник, за ним поспішає, затримавшись коло старенької матері, Омелько Найда, а там ідуть всі три Піддубні — Самійло, Василь і Зінко. За Піддубними — Рибалки, за Рибалками — Рябошапка, Свистун, Туровець, Тригуб...

Велике село Дубівка. Скільки їх полягло, дубівчан, за ці два роки, скільки воює на фронтах, а скільки ще залишилося! Одних тільки Вернидубів, Дубчаків, Дубовенків, Дубових та Піддубних до двох десятків набереться. Стоять високі, міцні та плечисті, сутуляться тільки чи то під вагою невеселих дум, чи то осилюючи вагу клунків, що сіріють за плечима.

А секретар усе читає, висмикує їх по одному з жіночого гурту, аж поки гурт той і зовсім стає тільки жіночим. Тоді передав списки військовому, услужливо показав на цифру внизу і відійшов набік.

Військовий подав команду рівнятися, повернув новобранців праворуч.

— Прямо кроком руш!

Не встигли дубівчани зробити й кроку, як жіноцтво заголосило на весь вигін, кинулося слідом за чоловіками.

— То дайте ж хоч попрощатися!

— Відійдіть, жінки, відійдіть!

Однак жінки не зважають на окрики, біжать слідом за колоною, простягають до кривих своїх руки.

— Вертайся, Маріє. Чи це допоможе?

— Прощай, Надійко. Бережи дітей, батьків шануй.

— Годі вам, мамо, не крайте серце. Живі будемо — побачимось.

Вже й за село вийшли, а жінки все біжать обіч колони, спотикаються на зритому машинами грейдері, не тільки дороги — світу не бачать за сльозами. Старі вибилися уже з сил, відстали, а молодші, знай, біжать, просять берегти себе, писати.

Потім і вони зупинилися. Стоять на дорозі, осиротілі, сумно дивляться услід своїм кривим, аж поки ті не розтанули в невидимому для ока тумані.

IV

Військо просувалося швидко, не зупиняючись. Фронт тепер не був чимось єдиним, суцільним, — полки й дивізії йшли тільки дорогами, від села до села, і брали їх більше без бою, правда, не скрізь встигали, а тому заставали там свіжі згарища і свіжі трупи.

З степів збігалися потемнілі від осінніх вітрів хлібороби, і раділи, і плакали, обіймаючись. А солдати не затримувалися, солдати переслідували ворога, настигали і мстили, як могли.

Що ближче підходили до Дніпра, то упертішими ставали бої. Гітлерівці не хотіли лишати на лівім березі техніку, тим більше солдатів, і задалегідь потурбувалися про оборону переправ. Передові частини степового фронту поспробували прорвати її з ходу, та натрапили на сильний опір і змушені були зупинитися.

Армія підтягувала тили, готувалася до нового удару. Це трохи міняло її плани, та на війні як на війні, не все так складається, як передбачається.

— Алло! — дзвонили із штабу фронту.— Чому не доповідаєте? Сьогодні ваша армія мала вийти до Дніпра.

— Вийшла, товаришу генерал-полковник, та не скрізь. Німці створили довкола переправи міцне кільце. Спроби прорвати його з ходу не увінчалися успіхом.

— І довго ви збираєтеся дозволяти їм переправляти війсьکو на той берег?

— Ми все розуміємо, товаришу генерал-полковник, але дивізії дуже поріділи, потребують поповнення.

— Так поповнюйте! За ці дні з'єднання фронту звільнили мало не всю Лівобережну Україну, здається, є ким поповнити.

Зауваження командуючого фронтом прискорило і без того спішне підтягування армійських тилів, поповнення з'єднань, частин і підрозділів свіжими силами.

Дубівчан ще в райцентрі об'єднали з веселянами та данилівцями і того ж дня погнали на Підгородне, навздогін фронтові. В Підгородньому їх вишикували біля штабу полку, почали опитувати, де хто воював, чи є серед них командири. Та опитування скоро, мабуть, набридло, а може, відповіді були надто вже одноманітні, бо начальник штабу не дійшов і до середини: наказав Кирилові Вернидубу, який був серед мобілізованих за старшого, відвести людей на сусідню вулицю і ждати розпорядження.

Невдовзі до штабу прибув командир полку майор Десятинников. Видно, нагледів необмундированих, коли проїжджав вулицею.

— Надійшло поповнення? — поцікавився в офіцерів.

— Так точно!

— І що за люди?

— Різні, товаришу майор. Одні і не нюхали пороху, інші нюхали, та мало.

— З полонених, значить?

— Більше з тих, що були в оточенні, але чимало й таких, що вперше покликані до війська.

— У третій їх.

— Усіх чи тільки тих, що були в полоні?

— Усіх. Одним миром мазані.

На подвір'ї МТС з'явилися невдовзі два офіцери, черговий по штабу і представник третього батальйону. Покликали Вернидуба й повеліли вилаштувати новобранців у дві шеренги.

— По порядку, зліва направо, розрахуйсь! — почувся зична команда.

Черговий по штабу доповідає офіцерові, скільки людей передається в його розпорядження, і йде в своє діло. Офіцер не пояснює новобранцям, кому їх передано. Пояснили там, біля штабу третього батальйону, і пояснили просто, дохідливо: розповіли про бойові заслуги з'єднання, в якому випала їм честь служити, сказали кілька слів про традиції, про найближче завдання — скинути рештки фашистських недобитків у Дніпро. Потім поділили на роти, призначили командирів. Все інше мало відбутися, очевидно, завтра, а сьогодні надходила ніч, пора було думати про спочинок.

Теплота зустрічі, товариський тон розмови підбадьорили новобранців, швидко і непомітно якимось витіснили з їхніх сердець зажуру, запалили веселі іскри в очах. А зникла зажура, з'явилася властива степовикам схильність до жарту, забринів сміх.

Привід завжди знайдеться, і подав його, як і колись, за мирних часів, Омелько Найда.

— Маріє, Маріє! — скривився він, коли сіли вечеряти і розв'язали сидори. — Прийшла б ти та глянула, яке воно було і яке стало.

— Ти про що, Омельку? — удав із себе нерозуміючого охочий до насмішок Василь Мірошник.

— Харчі потовклися, — показує всім. — Жінка так старалася, так рівненько вклала, а я ще й до фронту не дотрюхикав, уже кашу з них зробив.

— Не треба було так щиро до землі припадати, — вкинув хтось збоку.

— Еге, не припадатимеш, — виправдується Найда, — коли він, гад повзучий, ніби збиткуючись, буквально по головах ходив. Куди не поткнешся, і він тут як тут. Та як полосне, як полосне з кулемета, аж земля дибки стає.

Дубівчани розуміють, Омелько перебільшує зі страху. «Мессершмітт» літав тільки низько, мало не при зем-

лі, стріляти в нього, мабуть, нічим було, інакше він багато наклав би їх, застукавши в полі. Тому так весело сміються з Найді, а сміючись збиткуються.

Вони й наступного дня стали в стрій з веселим блиском у очах, і весь ранок підтримували бадьору розмову, аж поки не нагодилося і не спантеличило їх диво.

Того ж ранку зайшов до штабу уповноважений СМЕРШУ старший лейтенант Закревський і якимось незвично збуджено попросив у майора Десятинникова дозволу доповісти йому.

— Знову якась неприємність? — насторожився командир полку.

— Навпаки. У сусідньому хуторі спіймано дезертира.

— Теж мені «навпаки». І що ж він, з нашої частини?

— З учорашнього поповнення.

— Веди сюди.

Заарештований був неподалік, тож одразу й постав перед командиром полку.

— Ти хто такий?

— Рядовий третього батальйону Убийкінь.

— А чому опинився на хуторі?

— Пішов провідати матір.

— Два роки відсиджувався в окупації і не мав часу провідати?

— Мені не можна було з'являтися на хуторі. Я проводив там колективізацію, німці розстріляли б мене.

— А де ж ти був ці два роки, що робив?

— В Новомосковську. Там у мене дружина, діти.

— Дружина... Чому ж ти не пішов у партизани, коли ти активіст? Шкуру свою беріг, коло баби грівся?

Убийкінь мовчить.

— Передати його справу воєнно-польовому суду, — коротко розпорядився командир полку.

Заарештований ширить налякані очі.

— Я ж не втікав, товаришу майор. Думалось, провідаю за ніч і назад повернуся. Іду в бій, всяке може бути, а села, самі бачите, спалені, люди, особливо старі, постріляні. Хотілося знати, чи жива мати, чи є в неї хоч кривля над головою.

Хоче пояснити ще: мав намір підказати матері, щоб ішла в Новомосковськ, коли скрута, та його не слухають, наказують іти.

Закревський пішов обтяпати це діло. Було схоже, що втішений навіть з того, що обтяпує власноручно. Воно й не дивно: адже йому не раз уже пострікали там, нагорі, що даремно їсть хліб, не виправдує себе як уповно-

важений. Убийкінь і є та знахідка, яка надасть йому можливість спростувати ті звинувачення. Аякже, такий козир і в такий час. Буде показовий суд, буде й показовий розстріл.

З цієї причини уповноважений прихильно ставився навіть до зарештованого, хоч тому було вже не до його прихильності.

Полк майора Десятинникова окопався в степу, на вигідних для атаки рубежах. Вигода, правда, невелика: німці сидять у селі, а йому доведеться атакувати з поля. Виліз із окопу — і вже як на долоні. Поки добіжиш до ворога, десять разів можеш бути вбитий.

Усе то буде завтра, може, навіть післязавтра, а поки що майор нудьгує і, нудьгуючи, тягнеться до чарки. Тягнеться і що далі, то більше злиться: чомусь не допомагає й хмільне, нудьга що далі, то відчутніше заповзає в душу. Це уриває зрештою терпець, і він велить ординарцеві покликати до нього воєнфельдшера Зав'ялову. Жінка вона цікава, в її товаристві, гляди, й задушить черв'яка.

Та не встиг ординарець вийти, як одразу ж прочинив, не питаючись, двері.

— Товаришу майор! Новина: майор Гайворон повернувся.

— Та ну! А де ж він?

— В окопах, кажуть, з бійцями розмовляє.

— Клич тоді майора Гайворона, не треба воєнфельдшера.

— Єсть кликати майора Гайворона!

Вони пройшли удвох велику і складну путь — від західних кордонів біля Рави-Руської до берегів Волги і від берегів Волги до Дінця. Було на тій путі і відступів, і оточень, і ран, і контузій, були втрати і розчарування, та були й удачі. Які? А хоча б і ті, що відступали вони лейтенантами, а зустрічаються у званні майорів, що, не зважаючи на численні оточення та поранення, не загубили один одного, як не загубили й свого полку.

— Розшукав-таки, розшукав! — обіймався і приказував, обіймаючись, Десятинников.

— А як же інакше? Ніби полк наш — така вже голка, що й розшукати його не можна.

— Рвонули ми, як бачиш, далеко... Але я вірив. От кого хочеш запитай: вірив, що ти повернешся. Двічі про-

понували нового замполіта — навідріз відмовився. У мене, кажу, свій є, незамінимий. Ось-ось повернеться. А щоб не чіплялися, замкомбата першого батальйону призначив на твоє місце.

— Ну, спасибі. Воно, знаєш, була така загроза, не потрапити в свій полк. Ледве вблагав. Ми, кажу, третій рік разом воюємо, не в таких перепалках були, та не розлучалися.

— І переконав?

— Як бачиш.

— Молодець. Ти вмієш переконувати, я знаю. Ну, відзначимо, коли так, нашу зустріч приємним застіллям.

— Не перечу. Ми ж, як не є, слов'яни, у нас і зустріч — не зустріч, коли не поділять хліба-солі.

...Другого дня вони знову зустрілися і знову розмовляли. Тільки розмова цього разу була невесела, навіть неприємна.

— Не розумію, — дивувався майор Десятинников. — Чому тебе хвилює так арешт дезертира?

— А тому, Артеме, що люди не вірять вашій версії про дезертирство арештованого.

— Хто не вірить? Оті, необмундировані?

— Ні, не ті. Хоч певен, що й необмундировані такої ж думки. Наші, кадрові, не вірять.

— А хто саме, ти можеш сказати?

— Нащо? Пристрахати хочеш? Це про це треба думати зараз, Артеме...

Десятинников дивиться на нього посоловілими з ніяковості очима і мовчить.

— Скажи, ти сам розробляв план прориву німецької оборони на нашій ділянці чи тобі спустили його таким? — питає Гайворон.

— Тобі і план уже не подобається?

— Так, не подобається.

— А ти можеш конкретніше? — хмурився командир полку.

— Можу. Навіть зобов'язаний. Мені не подобається насамперед те, що ви надумали проривати ворожу оборону силами, які не здатні здійснити прорив.

— Дозволь. Третій батальйон найбільш чисельний у полку.

— Але погодься, що він найменш боездатний.

— То й що? Не буду ж я зараз навчати мобілізованих. У мене немає для цього ні часу, ні можливості. Тут фронт, нехай у бою навчаються.

— Згоден, нехай навчаються. Але в кого вони навчатимуться? Чому ти не поставив їх пліч-о-пліч із досвідченими воїнами, нащо ізолював?

— А ти цікавився, які це люди?

— Цікавився. І саме тому не можу погодитися з тобою, з твоїм ставленням до цих людей. Мені здається, ти не тільки не збираєшся виправляти допущену днями помилку, навпаки, маєш намір поглибити її.

— А мені здається, що це ти робиш непоправну помилку. Кого ти береш під захист? Тих, що зрадили нас у сорок першому році, що відсиджувалися в окупації?

— Не мели дурниць, товаришу командир полку. Ти, по-моєму, воював у сорок першому і знаєш, як це сталося. Згадай хоча б уманську трагедію.

— То ж бо й воно, що знаю. Ми з тобою не кинули зброї, вийшли з оточення.

— У нас інший гарт.

— Ага, ось ти й спіймався.

— Помиляєшся, Артеме.

— Ні, це ти помиляєшся. По-твоєму, я їх обстрілюватиму, учитиму, а ті, що воювали роками, нехай гинуть. Ти цього хочеш?

— Не вчись перекручувати, Артеме, це, здається, не твоя звичка. Я хочу, щоб ми не губили даремно людей, щоб новобранці не почували себе штрафниками.

— Повторюю: вони заслужили цього.

— Можливо. Але вони понесли вже за це кару.

— Де, коли?

— А в окупації, у концентраційних таборах. Хіба не він, не народ наш, гинув там з голоду, не його хіба вивозили у товарних вагонах до Німеччини, розстрілювали і навіть спалювали у печах за непокору, за спробу вирватися на волю? Таке горе і такі жертви не забуваються, Артеме. І більшість людей розуміє це. А хто не розумів, тому ми повинні пояснювати, а не помщатися. Такою була, є і повинна бути місія справжніх комуністів.

— А як же розуміти тоді вказівку Сталіна? Ти ж, очевидно, знаєш, як кваліфікуються там ці люди.

— Знаю: як потенціальні вороги Радянської влади.

— То що ж це виходить? Ти штовхаєш мене на те, щоб я не виконував вказівки своєї партії?

— Партія не давала тобі таких вказівок.

— Як це — не давала? А Сталін? ..

Гайворон мовчки пройшовся по землянці.

— Як собі хочеш, — сказав по паузі, — а я не вірю, щоб партія оголошувала всіх, хто був у полоні чи тільки

на окупованій території, потенціальними ворогами Радянської влади. Чуєш, не вірю!

— Ну, гаразд,— Десятинников переборює нарешті в собі подив.— Нехай навіть і так, нехай це наказ тільки головнокомандуючого. Але ж я солдат, я не маю права не виконувати накази.

— Ти не тільки солдат, ти й комуніст. А комуніст зобов'язаний думати, що він робить. Адже нам ще воювати та й воювати. Нам треба буде з кимось гнати німців аж до Берліна. Та й те врахуй: хіба ці люди з доброї волі кинули зброю? Згадай сорок перший рік, численні оточення. Хіба в тому винні тільки вони? Хіба серед них мало таких, котрі мобілізуються вперше? На початку війни ми не мобілізували юнаків двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого і двадцять сьомого років народження, а зараз мобілізуємо і звинувачуємо в тих самих гріхах, що й колишніх оточенців, полонених. Чи не скажеш ти мені чому? Чим провінилися перед тобою ці діти?

Командир полку не знає, що відповісти своєму замполітові, і довго відмовчується.

— Знаєш що,— обзивається перегодом,— давай припинимо цю розмову, бо вона, здається мені, до добра не доведе.

— Але ж ми ні до чого не домовилися.

— Пізно вже домовлятися, Іване,— зізнається Десятинников.— Вночі виводимо батальйон на вихідні позиції, а вранці він має іти в атаку. Усе вже погоджено, всіх попереджено. Отож пізно переінакшувати. Коли б ти прибув до нас раніш, ми справді могли б провести цю операцію по-іншому. А зараз, вибачай, змушений діяти так, як вирішено до нашої розмови.

Тепер замполіт ходить по землянці і думає.

— Хто веде батальйон?

— Комбат-три, Залужний.

— І тільки?

— Ну, командири рот в основному з наших.

— В основному, значить, не всі?

— Серед мобілізованих теж є офіцери, і, між іншим, кадрові. Так що можна покластися.

— Артилерія підтримує наступ?

— Аякже, робимо 15-хвилинний вогневий наліт.

— Ну, що ж, і за це спасибі. Я думав, ти виведеш їх на німецькі кулемети з одними гвинтівками.

— Невже ти й справді такої поганої думки про мене? Чого-чого, а цього від тебе не сподівався.

— Що поробиш,— по-дружньому усміхнувся замполіт.— Я теж багато чого від тебе не сподівався. Та грець з ним. Живі будемо, помиримось... Я іду з третім батальйоном.

Десятинников насторожується, пробуджена примиренням радість його одразу ж згасає.

— Ти ж тільки-но з госпіталя. Може, спочив би з дороги?

— А я уже спочив. Люди йдуть у бій, треба поговорити з ними, хоча б присутністю своєю підбадьорити.

Командир полку хоче щось сказати і не наслідуюється.

— Прошу тебе, не йди туди,— благає зрештою.

Гайворон кидає на нього гострий погляд, пильно і з осудом дивиться у вічі.

— Значить, я мав рацію, Артеме? Ти прирік їх на смерть?

— Не прирік, але прорив цей буде не з легких.

— В такому разі ми обидва повинні бути там. Чуєш, Артеме?! Бо інакше... Інакше на нас ляже страшна провина.

— Ти перебільшуєш, Іване. Ми не заслужили того.

— Так заслужимо! Нас послано сюди боротися за людське життя, а не устилати поле трупами.

— Ну, я, як знаєш, ніколи не пас задніх, а зараз не можу. У мене не тільки третій батальйон, у мене весь полк. Я зобов'язаний бути на командному пункті полку!

VI

По дорозі до батальйону майор Гайворон розмірковував, з чого і як почати йому свою роботу. Часу небагато, а треба встигнути побувати в штабі, поговорити з командирами, а потім і з бійцями. Настрій — велике діло в бою, а в них він, мабуть, не вельми піднесений, і хто знає, чи поталанить йому переконати людей, що йдуть вони тільки в бій, а не на явну й неминучу смерть. Адже сам він третій рік ходить в атаки, й нічого.

Сталося так, що знайомство з особовим складом батальйону почалося не з командирів, а з бійців: розвідники вивели замполіта не на командний пункт батальйону, а трохи ліворуч, в окопи. Можливо, замполіт і не заговорив би тоді з бійцями, пройшов би до командного пункту мовчки, та впало якось у око, що не всі вони мають зброю. Це так приголомшило Гайворона, що він не стримався, зупинився біля одного з бійців, який вистругував держак, і запитав:

- Ви що це, товаришу, на посівну вийшли?
- Та ні,— ніяково посміхнувся солдат.
- А чому з істиком?
- Незручно, знаєте, іти з голими руками на німця.
- Як це, з голими? А гвинтівка ваша де?
- Не дали, товаришу майор.

Якась глибинна струна тенькнула в серці Гайворона і стримала від подальших розпитувань.

- Де ваш командир взводу?
- Там, біля кулеметників.
- Покличте його до мене.

Невдовзі звивистими окопами підбіг до замполіта плечистий чолов'яга в фуфайці і виразно, зовсім-таки по-військовому відрাপортував:

— Командир першого взводу старший сержант Вернидуб за вашим наказом з'явився!

Вернидуб? Чекай, чекай, десь він бачив цього чоловіка, десь чув його прізвище. Але де, коли?..

Замполіт забув, що він кликав до себе командира, що має щось сказати йому. Дивиться пильними, трохи здивованими очима і мовчить.

— Де ми зустрічалися, товаришу Вернидуб? Звідки я вас знаю?

Тепер і командир взводу ширить здивовані очі, пробує пригадати, бачив він чи не бачив цього чоловіка.

— Фронти широкі, товаришу майор, можливо, десь і сходились наші дороги.

- А ви в якій частині служили?
- В 256-му стрілецькому полку.
- Не знаю такого. А родом звідки будете?
- З тутешніх. Із Дубівки, коли чули.

— З Дубівки?! Здається, пригадав. Чи не ти водив ото колись дубівчан на Веселе? Пам'ятаеш, на конях, з вилами?

— Було таке,— все ще сумнівається, але й добрішає на обличчі Кирило Вернидуб.— То ви з веселян, значить?

— З веселян. Головою сільради був тоді. Зупиняв вас, дубівчан, коли їхали свататись у Веселе. А потім ще й на весіллі гуляв у тебе. Гайворон мое прізвище, пам'ятаеш?

— Та як же. Тепер пригадую... А ваших, веселянських теж багато тут.

— Правда?

— Мало не весь батальйон із нас, дубівчан та веселян.

— Оце так новина! — зрадів майор.— І що ж ви, за

давньою звичкою, на війну з сільськогосподарським інвентарем ідете?

— Яким інвентарем?

— Ну, вила, люшні, істики...

— А-а... Змушені, товаришу майор. Зброї ж у нас обмаль.

— Чому обмаль?

— Немає нібито. Що було, видали, а решту, кажуть, у німців візьміть.

Майор націлівсь було виляється, однак стримав себе.

— М-да,— мовив чи то Вернидубові, чи то сам собі.— Скажи веселянам, я ще прийду до них. Поговорю ось із командуванням про ваше озброєння і прийду. До ранку ще буде час, наговоримося.

— А ви тільки до ранку з нами? — обережно натякнув Вернидуб.

— Ні, ні. Я надовго. На німців, в усякому разі, підемо разом.

На командному пункті першим потрапив йому під руку начальник штабу.

— Це правда, що в батальйоні не всі мають зброю? — запитав замполіт.

— Правда, товаришу майор.

— І що все це значить?

— Поповнення надходить мало не щодня, а зброї обмаль.

— А ви зверталися в штаб полку, говорили, що це принаймні чортівня, коли не злочин?

— Зверталися, товаришу майор. Сказали, що у нас ще по-божому.

«Та ось до чого дійшло, Артеме. Ти б уже вийшов перед стрій і відверто сказав цим людям: «Зброю візьмете там, де покинули».

Гайворон сидів якийсь час зосереджено мовчазний, зрештою підійшов до телефону і наказав з'єднати його з начальником політвідділу дивізії.

Поки роти доозброювалися, замполіт полку сидів з командиром батальйону, начальником штабу та представником артилеристів у штабній землянці, знайомився з обстановкою.

— Село обороняється вісімдесят п'ятим полком тринадцятої стрілецької дивізії,— доповідав начальник штабу батальйону старший лейтенант Шереметьєв.— Чи-

сельність багнетів у полку невелика, однак його підтримують допоміжні частини: три 75-міліметрові батареї, висунуті, до речі, на пряму наводку, полкові міномети, чисельність яких не встановлено, і, звичайно, кулемети. На лінії прориву виявлено чотири кулеметні точки.

Замполіт скрушно похитав головою.

— Насиченість вогню дай боже.

— Велика, товаришу майор.

Командири мовчки дивилися на карту.

— Що являє собою лінія прориву? Це найбільш вразливе місце?

— На нашій ділянці такого місця немає,— заперечив командир батальйону.

Замполіт затримав на ньому погляд.

— Ну, чимсь же воно вигідне, мабуть, коли хочемо атакувати саме тут?

— Очевидно, тим, що це основний напрям. Прорив у цьому місці руйнує всю оборону ворога на нашій ділянці.

Гайворон задумався.

— І як же ви збираєтеся прорвати її, оборону ворога?

— Великі надії покладаємо на артилерію. Вона має накрити усі виявлені нами точки. Ну, а решту вирішить раптовість і навальність наступу.

— Ви обіцяєте, товаришу капітан? — звернувся майор до артилериста.— Обіцяєте виправдати надії піхоти?

— Так точно. В артнальоті бере участь не тільки мій дивізіон, вся артилерійська група.

— Це добре. Тепер останнє,— звернувся замполіт до командира батальйону.— Яким чином ви думаєте забезпечити раптовість і навальність наступу?

— Можливостей у нас небагато, власне, одна: треба скористатися темрявою і підповзти поближче до німецьких позицій.

— Розраховуєте на наївність ворога?

— Чому на наївність?

— Аякже. Думаєте, вони сидітимуть у окопах і спокійнісінько ждатимуть, поки ви підлізете до самого бруствера. А що коли німці висунуть уперед сторожові пости і виявлять вас? Та й мінне поле може бути попереду окопів.

— Це можливо.

— Отже, треба мати там свої очі, кожна хвилину знати, що робить, що думає робити ворог. Це по-перше. А по-друге, чи не вважаєте ви, що нам треба прискори-

ти наступ? Не на світанку розпочинати бойові дії, а десь за годину-півтори до світання, коли солодко спатиметься і, між іншим, не видно буде, з чим наші бійці ітимуть на німецькі окопи.

У командирів весело засяяли очі.

— Ми самі про це думали,— сказав комбат.

— Ну, тоді так і домовляємося. Як тільки стемніє, обмінюєтеся з першим батальйоном позиціями. А я погоджу зараз наші наміри з командуванням... В атаку підемо, товариші, слідом за вогневим валом і разом з бійцями, а може, й попереду бійців. Ситуація, думаю, зрозуміла, пояснювати не треба.

VII

Батальйон вийшов на рубіж для атаки, чекав артилерійського нальоту. Перші вибухи снарядів будуть для нього сигналом. А через десять хвилин підніметься він і піде на німецькі окопи. До атаки не так уже й далеко, і все ж таки то буде десь попереду. А зараз тиша. В селі співають півні, над німецькими окопами злітають час від часу ракети. Тоді усе завмирає, а люди ще тісніше обіймаються з землею, затамовують подихи.

— Не спить німчура, світить.

— Боїться, тому й світить.

— А ти не боїшся?

— Як тобі сказати? Поки що, здається, ні. А як буде, коли підемо в атаку, не знаю. Не був у таких перепалках, а наперед важко гадати.

— А мені страшно. Чомусь заарештований не йде з голови.

— Який заарештований?

— Отой, що на хуторі, біля матері, схопили. Не сподівався побачити таке.

— Чого тут дивуватися. Сама війна — безглуздя, а що вже на війні буває, про те й говорити нічого.

— Може, й так. І все ж... Кажуть, хто дуже боїться загинути в бою, той обов'язково загине.

— Облиш ці думки. Кажу ж, обов'язкового та ще на такій, як ця, війні, нічого не буває.

Позад них Василь Мірошник шепче своєму сусідові:

— Отож гляди, Леонтію. Якщо вже піде на те, що я загину, не забудь дітей моїх, допоможи їм таку-сяку хату поставити.

— Було б з чого ставити.

— Голові колгоспу скажеш, що я дуже просив. Хай не скупиться для сиріт лісу. Все ж таки я умиратиму й за нього.

— Якщо вцілю, і хату поставлю, і голові скажу, чом ні. Тільки ж і ти той... Не забудь про моїх, коли станеться навпаки: я поляжу, а ти повернешся з поля битви.

Сусіди змовкають, кожен думає своє. А трохи далі інші заводять річ.

— Злі на нас, як чорти. Куди не ступи, скрізь окупацією поприкають. Так ніби ми хотіли її, пропади вона пропадом.

— І нічого не вдієш, нічим не виправдаєшся.

— Х-хе, чого захотів. Чесоне ось німчур з кулеметів — і все, ото й буде тобі виправдання: хто вціліє, тому забудуть окупацію, хто ні, про того напишуть у похоронній: «Загинув у боях за Батьківщину».

— Чого ж тоді замполіт із нами, командири?

— Ну, комусь же треба командувати. Хто знає, може, вони теж із тих, що провинилися.

— Таке скажеш. Замполіт весь у орденах, про нього таке розповідають... І потім, він учора тільки-но повернувся з госпіталя, кому-кому, а йому не обов'язково бути тут.

— Воно ніби й так, а все ж...

Замполіт теж не втримується, схиляється до Кирила Вернидуба й питає стиха:

— То ти під Білою Церквою потрапив у полон?

— Під Білою.

— І багато вас узяли?

— Краще не лічити. Битком набили глинища цегельного заводу. А глинищ там до гибелі, і не які-небудь.

— Утік?

— Утік. Скористалися темною ніччю, склали з тих, що померли від ран чи дизентерії, східці і видряпалися нагору. Ну, а нагорі куля обминула.

Вернидуб небагатослівний чомусь, і Гайворон шукає приводу, аби розворушити його.

— Як гадаєш, — звертається перегодом, — не спасують наші новобранці, коли поведемо їх на німецькі окопи?

— Не повинні б. Більшість із них — люди не з боязливого десятка. Та й розуміють, іншого виходу немає: або вони німця, або німець їх.

— А чи справді розуміють?

— Ще б пак. Хіба вони сліпі, не бачать, до чого

йдеться? Оступляться хоча б на крок — і все, відступ буде оголошено втечею, а втечу двічі не дарують: їх спіткає доля Убийконя.

Замполіт змовкає на якусь мить, видно, не сподівався почути таке.

— Це всього лиш догадка чи мобілізовані справді так думають?

— Справді, товаришу майор.

— Погано, коли так.

— Хто каже, що добре? Було б ліпше, і набагато ліпше, коли б ми ішли в бій і не почували націленого в нас дула за плечима. Та ви не печальтесь цим, товаришу майор. То правда, людям нашим надто багато недовіряли, щоб не помічати й цієї недовіри. Та є й інша правда: вони надто дорого заплатили за те, що пустили чужинців на свою землю, і в них — повірте — у них немає наміру пускати їх вдруге... Ви ж пам'ятаєте, які були у нас села, і тепер, очевидно, проходили через них, бачили, які згарища диміли на місці зелених дворич, веселих колись хат. Але що вони порівняно з тими згарищами, які лишили фашисти у наших душах?.. Візьміть хоча б мене. Пригадуєте, який я був колись гордий та сміливий, як твердо ступав по землі? Чужинці ж і слухати не захотіли про мою гордість, не тільки там, у полоні, топтали поганими чоботищами душу, — дома, у своїй хаті, глумились і принижували як могли. Подумати тільки: у мене, Кирила Вернидуба, який не дозволяв колись пальцем торкнутися себе чи когось із рідних, забрали цієї весни дочку, брата, забили у вагони й повезли світ за очі... Не стерпів, звичайно, порахував кільком поліцаям ребра, коли прийшли у двір мій по дочку. Та, думаєте, допомогло? Не ті часи: скрутили, мов злодієві, руки і так одшмагали шомполами, що місяць на спину не міг лягти.

Хочете — вірте, товаришу майор, хочете — ні, а я лише по таборах та в окупації зрозумів по-справжньому, що ми втратили, втративши нашу владу. Це може видатися декому дивним, та що поробиш. Так завжди, мабуть, було, так і буде: лише те, що втрачає людина, постає перед нею у справжній красі і величі. Можливо, й влада тоді тільки пізнає нас по-справжньому, як поляжемо на полі бою.

VIII

Перед світанком і степ, і село, в якому окопалися німці, зовсім притихли. Ані звуку ніде. Навіть ракети не злітали вже над позиціями. Все примовкло, скорилося сну.

Аж раптом позаду батальйону кресонули спалахи. В кількох місцях і одразу. Люди інстинктивно оглядаються. В цю мить свистять над головою снаряди, роздирають тишу гучними, стрясаючими і степ, і село, і небо над селом вибухами.

Батальйон щільніше припав до землі, однак земля не приймає його ревних обіймів, земля здригається і норовить викинути людей із маленьких, виритих на всякий випадок окопів; снаряди лягають близько, окремі — зовсім поруч, і це ще більше лякає необстріляних чи одвиклих від обстрілу солдатів, примушує згадати добрим словом матір, усі земні і неземні сили.

Старшим ще не так. Принишкли, дослухаються мовчки до схожого на молотьбу перестуку. А молодші не знають, куди подіти себе, їм здається, що снаряди валяться прямісінько на них, і якщо вони живі ще, то це просто щасливий випадок, якесь диво. Дехто поривається вже підвестись, кинутися хоча б і безвісти, аби з цього пекла, і в ту мить справді лунає команда, кличе їх уперед, за Батьківщину.

Люди зриваються на ноги, біжать у ніч, прямо на вогненну стіну. І стіна відступає перед ними. Ще б ривок, одним-одне зусилля — і вони досягли б окопів. Та ба, там підняли вже голови, звідти сиплять уже свинцем. Пострілів не чути, вони злилися з вибухами снарядів, з криками людей. Однак люди ті зрозуміли, що по них стріляють, і ще відчайдушніше рвонулися вперед, немов засліплені, бігли назустріч смерті.

І смерть махнула по них косою. Махнула раз, удруге, націлилась було і втретє, та не встигла, притримав хтось на мить. І та мить вирішила долю атакуючих. Вчорашні селюки мов несамовиті влітали в окопи, кололи сторопілих від переляку ворогів, а якщо вже били, то не гірше, ніж дома на храм чи в сутичках села з селом. Тільки тоді норовили цілитись по жилках, рідше — межі плечі, а тепер обирали тільки голову. І удари були, мабуть, сильніші, а може, голови не ті, бо не витримували: або бризкали мозком, або бомкали, як дзвони, під сталевими касками і зникали на дні окопів.

Мобілізовані й кричали точнісінько так, як у себе на вулиці чи за селом, у полі.

— Бий їх... в бога, в закон!..

Або остерігали один одного:

— Омельку, бережись!

І Омелько круто обертався на розкарячених над окопом ногах, замахувався вдарити того з німців, що цілився в нього, та навряд чи вдарив би, коли б один із Піддубних (здається, Самійло) не послав у ворога кулю. Тоді тільки збагнув Омелько Найда, що смерть уже дивилась йому в очі, і вихопив у конаючого фашиста автомат.

— Ти бачиш, яка в нього штука! — показує Піддубному.

Палець його, мабуть, випадково зачепив курок — і автомат дав коротку, на два-три постріли чергу.

— Обережно, ти! — відсахнувся від нього Піддубний.

А по другий бік окопу качався в обіймах з німцем Андрій Дубовенко.

— Брешеш, зараза, не вивернешся, — хрипів він, сьорбаючи заюшеним носом. — Піді мною не такі лежали, та не виверталися.

Хтось підбігає до нього, радить одійти, щоб можна було пристрелить фашиста, та Андрій не випускає полоненого.

— Глуши прикладом! — кричить він.

Лаврін Дорошенко прицілюється, б'є німця по перебісню.

Дубовенко плюється своєю і чужою кров'ю.

— Застав дурного богу молитись... Бачиш, навіки приглушив!

— А тобі шкода. Ходім!

Найда з Піддубним натрапляють тим часом на стовпище односельчан.

— Що сталося? Чого збилися, мов ягнята?

— Стій, не висовуйся! Бо як чесонуть, то й тельбухи не збереш.

— А що там?

— Фашисти засіли у бліндажі. Бачиш, наклали наших, не дають і висунутись.

— Так гранатами їх!

— Поранені лежать біля входу. Фашистів дістанемо чи ні, а наших доб'ємо.

Кирило Вернидуб вловлює ту розмову, розглядається по боках.

— У кого є гранати? — питає притишеним голосом.— Я попробую через димохід їх викурити.

Він бере кілька гранат, спритно вискакує з окопу, підбирається до бліндажа і опускає в димохід одну, другу, третю гранати. Глухі вибухи стрясають землю, а ті, хто добув уже автомати, кидаються до проходу, поливають задимлений отвір щедрими чергами і вриваються в бліндаж.

Бій віддалявся. Постріли чулись уже на вулицях села, поміж будівлями. Коли вони стихали трохи, а ліворуч і праворуч, навпаки, посилювалася стрілянина, тоді кожному ставало зрозуміло, що фронт вигнувся півколом: перша і третя роти не зустріли, видно, такого опору і просунулися далі.

Це радувало командирів: операція розгортається саме так, як було задумано.

— Швидше, швидше, хлопці! — наказував комбат, натрапивши на взвод Вернидуба.

Омелько зупинився перед ним, віддихується.

— Товаришу капітан! А куди подіти оцього тарантаса?

— Якого тарантаса?

— Та ось... Кулемет.

— Як це — куди? Доганяй своїх, там пригодиться.

— Так я ж той... Не вмю біля нього.

— А нащо ж ти тягнеш, коли не вмієш.

— Шкода, знаєте, кидати. Назад, мабуть, уже не повернемось, а річ така, що в хазяйстві пригодиться.

Комбат обертається до свого ординарця.

— Розумовський, ставай до нього за першого номера.

Триматися мене, не відставать!

І вони прискорюють ходу, наздоганяють передні лави.

Найда не помиливсь: кулемет пригодився в господарстві капітана Залужного, і дуже скоро. Друга рота зіткнулася несподівано з німецькою батареєю, яка вихопилася на машинах із провулка і норовила вискочити неперерізаною ще центральною дорогою в степ, до переправи. Бійці відкрили по ній вогонь із гвинтівок, автоматів, та з машин відповіли такою зливою свинцю, що рота змушена була уступити з дороги.

Тут і пригодився підібраний Найдою кулемет. Комбат сам прилаштував його за огорожею, дав по передній машині чергу. Машина не зупинилася: вона саме виїхала на дорогу і рвонула на повній швидкості вперед. Командир зрозумів: це вже майже утрачена ціль, і пере-

ніс вогонь на другу машину, яка виїжджала із провулка.

В цю мить по той бік вулиці застрочив ще один кулемет. Машина присіла на ліві скати й одразу ж спалахнула. Німці вискакували з неї, як щурі з потопачого судна, і, відстрілюючись, ховалися в дворі, за хатою.

Третю машину спіткала та сама доля, а четверта уже й не виїжджала з провулка: артилеристи кинули її разом з гарматою, боеприпасами й побігли городами на західну околицю села, туди, де не чулося стрілянини, де була ще якась надія вийти з-під вогню.

— Ворог у паніці. Переслідуйте, капітане! — наказав Гайворон, прибувши на місце сутички.

— Єсть переслідувати!

І солдати, і командири тільки тепер помітили, що ніч відійшла уже в небуття, на звільнену землю приходив ранок.

ІХ

Командир полку не розпитував про наслідки атаки. Він знав: оборона прорвана, село взяте, і щиро радів з успіхів батальйону.

— Спасибі тобі, Іване, велике спасибі!

— Не мені, людям треба дякувати, Артеме. Це їхня заслуга.

— Не прибуднюйся. Я, здається, знаю, чия це заслуга.

— Ну, гаразд. Про це поговоримо іншим разом. А зараз хочемо знати, як бути далі. Чи є якісь вказівки від хазяїна?

— Не встиг переговорити з ним. Будь на прийомі. Будь на прийомі, зв'язуюся з хазяїном,— відповів Десятинников.

Гайворон добув з кишені тютюн, вдоволено посміхнувся до бійців та командирів.

— Закурюйте, товариші.

Бійці не всі і не одразу наважилися простягнути руку до замполітового тютюну. Омелько не подумав навіть, що це і його стосується: лежав трохи оддалік, дослухався до розмов, що точились довкола.

— А ти чому ж це, кулеметнику, не пристаєш до гурту? — звернувся до нього Гайворон.

— Та в мене є, товаришу майор.

— Махорка чи, може, турецький?

— Самосад. Десь тут жінка крала.

Найда засовався, норовить зняти припасований за плечима мішок.

— О-о, то в тебе так далеко. Прибережи тоді надалі, кури мій.

Омелько крекче, ніяковіючи, однак бере. Воно хоч і незручно, та що поробиш — просять.

Поки курили, обізвався й командир полку.

— Алло! «Дніпро», я «Волга», я «Волга»... Прийом!

— Я «Дніпро», слухаю вас. Прийом.

До мікрофона покликали замполіта.

— Зосередьте царицю в квадраті 11—06,— наказував Десятинников.— Повторюю: 11—06. До вас підйдуть коробочки, дійте разом з ними.

Гайворон підтвердив, що зрозумів, і наказав радистові згортати рацію.

— Нам пропонують переслідувати ворога,— сказав командирам.— І не в пішому строю — на танках. Зосереджуйте людей у квадраті 11—06.

Детальніше про завдання батальйону довідалися від начальника штабу, старшого лейтенанта Шереметьєва, який прибув у квадрат 11—06 разом із танковим підрозділом. Наступають, виявляється, не тільки батальйони їхньої дивізії і не лише на лівому фланзі,— наступ іде і на правому фланзі створеної ворогом довкола переправи опорної дуги. Оскільки третій батальйон першим здійснив на цій ділянці прорив, йому наказано сісти на танки й рушити в глибину ворожої оборони, по можливості — прямо на переправу. Завдання — посіяти серед фашистських військ паніку і тим самим допомогти нашим дивізіям скинути рештки німецьких механізованих частин у Дніпро, а то навіть і відрізати їх від Дніпра.

Командири рот відібрали для десанту найбільш боєздатних, озброєних автоматами та ручними кулеметами бійців. Решті наказали наступати разом з іншими батальйонами полку.

З десантниками пішли також обидва старші командири — майор Гайворон та капітан Залужний.

Дивне почуття охопило недавніх селяків. Тиждень тому вони, як зайці, ховалися в степу, по лисячих норах, молили нишком бога, аби одвів від них німецьких мотоциклістів; та що тиждень — учора готувалися до бою з таким відчуттям, ніби ішли рити собі могилу. А зараз не пізнають один одного, самі собі дивуються, як це так сталося, що вони не бояться вже німців, гоняться за німцями.

Не всі сидять із ними на танках. Упали від першого помаху смерті обидва Дубовенки — Наум і Грицько, не видно й Остапа Варяниці, який збирався сікти фашистів на капусту, не добігли до окопів брати Коноваленки, Іван Перехрест, найменший син діда Онопрія — Андрій. А скільки лягло їх, дубівчан, по обидва боки бруствера, в окопах, під час необережної облоги землянок, в яких ховалися від артилерійського вогню гітлерівські розбишаки! Гай-гай, і дорахуватися вже важко. Але живі на війні не дуже думають про мертвих. Дивно, ніхто з них не згадав навіть, сидячи на танках, що немає вже жалісливого Туровця, високого й плечистого Перехреста, якого вони дражнили в парубочі літа Півтора Івана. У них було таке відчуття, ніби вихилили по кухлю хмільного, і хміль той звеселив їм серця, очистив розум від пам'яті про жертви, про пережиті страхи. Що з того, що на них немає ще солдатського одягу? Тепер вони і в фуфайках почували себе силою. Чому? А хто його знає. Можливо, перша перемога збудила в серці пригашене недолею завзяття. Адже вона впевнила їх, що німців можна бити і навіть звичайним, випробуваним ще дідами способом. А може, й те піддало духу, що ідуть на грізних, як сама війна, танках, що доля їхня так круто змінила свій норов: озброїла до зубів, довірила чи не найважливіше в цій операції діло — зламати ворогові хребет, сіяти поміж відступаючих гітлерівців паніку і смерть.

Вони не думали зараз про причини, не знали, що дало їм певність почувати себе солдатами і людьми. Просто тішились своїм народженням і ждали нагоди відплатити фашистам за посіяний у душах страх, за пережиті муки совісті, а потім — образи і кривди, за тих, кого немає вже серед них. Немає і ніколи не буде.

Танки не трималися доріг, наступали широким фронтом, ішли прямо по полях, і гул їхній голосно відлунював у видолінках, слався розлогим українським степом.

Гітлерівці не наважувалися стати їм на дорозі. Кидали усе, що заважало рухатися, і поспішали до переправи.

Десант з ходу взяв хутір, настиг і розстріляв у степу колону машин. Правда, не всі вони лишилися на місці сутички. З колоною відступали артилерійські батареї; розвернувшись там же, на узбіччі степової дороги, вони відкрили було по танках вогонь, і хоч опір їхній був недовготривалим, схожим швидше на самогубство, ніж на намір дати серйозний бій, окремі машини скористалися тією дуеллю і встигли втекти, понесли в інші

колони і розквартировані частини страх перед радянськими танками, перед неминучістю бути відрізаними, затиснутими на цім боці Дніпра в сталеве кільце. А страх робив своє діло, страх прислужувався зараз тим, хто ніс його на жерлах танкових гармат.

Х

У другій половині дня танкістів наздогнала в степу приємна новина: війська, що діють на правому фланзі дуги, теж перейшли сьогодні в наступ і женуть ворога понад Дніпром, назустріч їхнім підрозділам.

— Ну, тепер усе! — радів котрийсь із офіцерів, що обступили під час короткої зупинки командира бригади. — З фашистами по цей бік Дніпра вважай покінчено.

Комбриг подививсь на офіцера і посміхнувся в вуса.

— А ви знаєте, скільки у цьому мішку ворожого війська?

Офіцер знітився.

— Не знаю, товаришу полковник.

— Отож-бо. П'ять дивізій, хай і добряче потріпаних, все ж дивізій.

Німці справді не забарилися нагадати про себе і свій намір переправитися через Дніпро. Вісті про наступ радянських танків сіяли не тільки страх. Хто-хто, а командири німецьких з'єднань, яким не поталанило переправитися через річку, думали зараз про опір. Одні з них виходили назустріч підрозділам, що панічно відступали до Дніпра, і примушували їх займати оборону, інші шаленіли біля переправи, наказуючи артилеристам вертатися назад, приймати на себе бій із танками.

Чи оперативність генералів робила своє діло, чи на підступах до переправи справді було кого кинути на передній край, радянські танкові десанти недовго йшли степом безборонно — фашисти виставили проти них сильні артилерійські заслони і нав'язали бій.

Першою зіткнулася з ними розвідка. Танкісти їхали якийсь час балкою, а коли вона вивела їх на рівне місце і за добрих два кілометри від села, зупинилися.

— Як тобі подобається це село? — запитав лейтенант свого сусіду і єдиного напарника по розвідці. Той теж стояв по груди в люці, дивився в бінокль.

— Як кажуть одесити, щоб да, так ні. Боюсь, що тут смаленим пахне.

— Я теж такої думки. Доведеться порадитися з командиром.

Командир батальйону одразу відгукнувся на виклик.

— Чим же ви пояснюєте свої побоювання? — запитав він простудженим голосом.

— Село лишилося неспаленим. Досі на нашій путі лежали одні згарища, а це ціле-цілісіньке.

— Ну й що з того? — не вдовольнився він поясненням. — Німці не встигли зробити тут своє чорне діло — от і все. В селі помітно якийсь рух, є ознаки оборони?

— Та ні, ні солдатів, ні оборони не видно.

— От бачите. А ви в паніку мерщій. Ідьте в село і розвідайте по-справжньому. Та покиньте цю звичку — годувати командира догадками.

Наказ є наказ, розвідники не стали більше роздумувати, розсосередилися й рушили в село. Та тільки-но їхні машини наблизилися до городів, як із садків, що прилягали до крайніх від степу хат, ударили гармати прямої наводки.

Танкісти не розгубилися. Вони розуміли, відступати пізно, та й нікуди, і тому прийняли бій, наважилися пробитися в село, під захист будівель і садів.

Поєдинок тривав недовго. Полетіли колеса від одної, потім від другої ворожої гармати, спалахнули й танки, прощті снарядами. Перший — на підступах до городів, другий — уже на городах, недалеко від будівель.

Командир танкової бригади не наважився атакувати з ходу. Наказав розсосередитися і ждати наближення основних частин.

Прорив знову призначили на ранок і знову великі надії покладали на артилерію. Цього разу її зосередили тут значно більше і біла вона не тільки з закритих, а й з відкритих позицій. Та й піхота йшла тепер на німецькі окопи не сама: попереду гриміли гусеницями танки. І наступав уже не тільки третій батальйон — наступала мало не вся дивізія генерал-майора Обрубського.

Артпідготовка тривала сьогодні значно довше, ніж учора, і вогонь був набагато щільнішим, проте відкрили його уже на світанні, і тому коли танки, а за ними й піхота, ринули широким фронтом на фашистські окопи, ворог не дрімав і не ховався по землянках, як учора: він був напоготові і зустрів атакуючих сильним кулеметно-артилерійським вогнем. По танках били гармати прямої наводки, по піхоті — кулемети і батареї закритих позицій, особливо мінометні.

Не змовкала і наша артилерія, не мовчали танки. На ходу вибирали цілі, зупинялися на мить, плювалися вогнем і знову йшли далі. Постріли перекликалися із вибухами, вибухи — із пострілами, гул моторів заглушався брязкотом гусениць, а брязкіт гусениць — надривно-розкотистим «ура». Все це зливалося, зрештою, в багатоголосий гуркіт, в какофонічний грім війни, такий неприємний, такий сильний, до отупіння, страхітливий, що танкісти не завжди чули свої постріли, а піхотинці — своє «ура». Людей застилав їдучий дим, знята танками і смертоносними вибухами пилюка, і люди не бачили, як падали поранені чи назовсім скошені бійці. Їх несла вперед наступальна хвиля, вони не могли вже ні зупинитися, ні думати. Іноді снаряд вибухав перед самим носом, і солдат летів клубком назад, мов отетерілий, дивився на уцілілі чудом ноги, схоплювався і біг у тому напрямі, куди обернула його хвиля вибуху.

— Куди ти преш! — кричав йому хтось у самісіньке лице і грубо обертав лицем до ворога, а течія підхоплювала і вводила в своє нестримне русло.

В окопах розгорівся жорстокий рукопашний бій, в окремих місцях атака захлинулася, люди змушені були залагати по цей бік бруствера і вдатися спершу до гранат, а потім уже до кулі, приклада і багнета.

Обстановка ускладнювалася ще й тим, що німці сиділи не тільки в окопах — було їх і по хатах, і поза хатами. Роти на ходу ділилися на штурмові групи, мало не кожен двір змушені були брати боем. А це відрізало їх від танків, поставило танки в скрутне становище: мало того, що по них біла артилерія, на них полетіли ще й гранати.

Все ж генерал-майор Обрубський зрозумів, що перевага на його боці, і наважився кинути в бій останній, резервний полк своєї дивізії. Це й вирішило долю операції.

ХІ

Третій батальйон порідів за ці дні мало не на третину. Але він все-таки був чисельнішим від інших батальйонів полку, і йому знову наказали йти в бій.

— Перша рота, шикуйсь!

— Друга рота, шикуйсь!

І кидають наші Семени та Онопрії свою тимчасову домівку, поправляють за плечима білі колись, а тепер

вичовгані в окопах сидори й поспішають у стрій, щоб часом не запізнитися і не накликати на себе біду. Час такий, що дивись та й дивись. А вміння у них як кіт наплакав. Там не так став, з тим не так розмовляєш. Краще подалі від біди!

— За мною кроком руш! — знову чути команду, і роти необмундированих рушають у путь, важко ступають по землі, обвішані гранатами, обтяжені торби-нами, автоматами та запасними дисками.

А в штабі полку все ще точиться розмова. Усі веселі, збуджені, особливо Десятинников. Позавчора він і гадки не мав, що необмундировані, ненавчені дядьки прорвуть так міцно укріплену ворогом оборону, а сьогодні змушений забути, що колись так думав. Оборона ж прорвана. І не раз — двічі.

— Ну, як вони воюють там, наші новачки? — питає замполіта, все ще ніби не вірячи, що успіхів досягнуто завдяки необмундированим.

— Ти ж сам бачиш, женемо німців.

— А все-таки? Не гнутьсь, коли ідуть в атаку?

— Ідуть, як і всі, по-різному. Але б'ються на славу.

Майор Десятинников не знає, що говорить далі, і кліпає з ніякості очима. Мовчанка затягується, стає просто-таки неможливою.

— Може, ти не йшов би в цей рейд, — пригадує, зрештою, Десятинников те, що хотів сказати замполітові. — Діло вже зроблено, тепер і без тебе обійдуться.

— Та ні. З танкістами іде мало не половина полку. Хтось із нас повинен бути там. І потім: це все ж таки вирішальний рейд. Я починав його з ними, я мушу й закінчити. Так що бувай здоров, Артеме.

— Будь здоров. Діла наші ідуть непогано, сподіваюсь, зустрінемося ще і в кращих, ніж ці, обставинах.

Розійшлися, здавалось, як завжди, — друзями, а на серці в Десятинникова було таке відчуття, ніби не все сказав своєму замполітові. І не просто не все — не сказав найголовнішого.

Полк мав вирушати слідом за танковою частиною, і майор Десятинников дав команду згортати штаб. Та в цей час до будинку, де був розташований штаб полку, під'їхав влісі. З нього вийшов начальник політвідділу дивізії полковник Зайченко.

— Полк, струнко! — скомандував майор Десятинников. — Товаришу, полковник. Сто шістдесят дев'ятий стрілецький полк готується до маршу.

— Вільно!

Зайченко був чимось невдоволений — тицьнув командирові полку руку і зажадав говорити з ним сам на сам.

— Де майор Гайворон?

— Пішов із третім батальйоном у рейд, в складі групи прориву.

Начальник політвідділу ще суворіше і, як здалося Десятинникову, підозріло глянув з-під насуплених брів.

— Чого це йому сподобався так третій батальйон?

— Майор Гайворон полюбляє бувати там, де небезпечно. Такий у нього стиль роботи.

Зайченко, видно, чогось не розумів — у погляді та й на обличчі в нього не можна було не помітити здивування.

— А чи не думаєте ви, що майор Гайворон дуже змінився за час перебування в госпіталі?

Десятинников насторожився.

— Як вам сказати...

— Говоріть так, як думаєте. Я, власне, задля цього й приїхав. Мене цікавить ваша позавчорашня розмова з майором Гайвороном.

У командира полку видовжилося і закам'яніло обличчя. Що все це означає? Адже вони розмовляли з Гайвороном без свідків, хто міг знати, що говорилося, як висловлювався його замполіт? Невже їх підслухали? А може, Гайворон похвалився кому? Не віриться. Та й не до того йому зараз. І все ж Зайченко не вигадує, він знає, яка була у них із Гайвороном розмова.

— Про Гайворона найкраще кажуть його діла, товаришу полковник.

— Діла? Які саме?

— Майор Гайворон не тільки політпрацівник, а й бойовий командир у полку. Якщо хочете знати, за успішність нічної атаки треба дякувати саме Гайворону. Це він повів батальйон слідом за вогневим валом, примусив одомобілізованих днями солдатів повірити в свої можливості, і вони прорвали ворожу оборону, та й зараз ламають карк фашистським окупантам.

— Стривайте, стривайте,— зупинив його полковник.— Позавчора ви, здається, інакше думали про Гайворона і його намір іти з третім батальйоном. Що сталося, товаришу майор?

— Майор Гайворон, виявляється, говорив правду: ми не мали права посилати людей в атаку без зброї.

— А вони мали право кидати її?

— Звичайно, ні. Однак погодьтеся: не всі вони винні з цього. А ми караємо всіх. Наші вчинки схожі на пом-

сту, і це дуже некрасиво виглядає. Та й люди ці довели своїми подвигами, що ми помилялися.

— Хто це — ми?

— Перш за все ви, товаришу полковник, а потім уже я і всі інші.

Зайченко налився кров'ю, однак не вибухнув, поборов у собі спалах гніву.

— Отак навіть? В чому ж це я помилявся?

— Хоча б у тому, що не стримували ні мене, ні командира дивізії там, де треба було б стримувати.

— І все?

— Ні, не все.

— А що ж іще? Доказуйте.

Десятинников мовчить.

— Ну, говоріть же, товаришу майор, я слухаю.

В голосі його вчувається виклик, і Десятинников зважується.

— Ви дозволили нам погано думати про цих людей.

— Чому ж це я, а не хтось інший?

— Очевидно тому, що очолюєте політвідділ. А що таке політвідділ у дивізії, не мені вам розказувати.

Тепер Зайченко примовк. Дивиться на командира пильними очима і відмовчується.

— Ми, здається, повертаємося до вашої розмови з Гайвороном.

— Можливо.

— А чи варто?

— Дивіться, вам видніше.

— Так от, слухайте, що скажу: не я вам дозволяв, обставини дозволили так думати про тих, що були в окупації. А крім того, ви що, своєї голови не маєте на плечах? Чи, може, у вашій кишені не такий самий, як і в мене, партквиток?

— Я не знімаю з себе провини. Однак погодьтеся: про Гайворона теж немає підстав погано думати.

— Ну, то й добре,— схолонув полковник.— Я, власне, затим і приїхав, щоб пересвідчитися в цьому.

Вони незабаром попрощалися, однак майор Десятинников так і не збагнув до кінця, з якими пересвідченнями поїхав полковник Зайченко з його полку.

XII

Наступ радянських військ ішов по всьому фронту. Фашисти пробували опиратися, і хоч опір їхній здавав-

ся усе ще організованим,— він не міг уже бути тривалим. Особливо там, де діяли танки. Вони з'явилися, як посланці помсти, розганяли кулеметами піхоту, розстрілювали артилерійські батареї з гармат і знову просувалися вперед, наганяли страху не тільки тим, що відступали, а й тим, які купчилися біля переправи.

Кільце дедалі звужувалося і, звужуючись, ставало міцнішим. Видно було, ворогу потрібна ще бодай одна ніч, і він робить останні зусилля, щоб утриматися, не бути скинутим у Дніпро до ночі.

Командування Степового фронту розгадало ті наміри і дало військам наказ відрізати фашистські з'єднання від Дніпра до надходження ночі. З цією метою на фланги були кинуті нові танкові з'єднання, посилилися штурмові групи піхоти, головним чином за рахунок автоматників.

Бригада, на танках якої сидів батальйон капітана Залужного, ішла лівим крилом лівого флангу. Вона першою мала зустрітися біля переправи з танками правого флангу і замкнути таким чином сталеве кільце.

Ворог теж розумів, що головний удар припаде на його фланги, і кинув туди найбільш боєздатні частини. Опорними пунктами фашисти, як і слід було сподіватися, зробили прилегли до переправи села.

Десант наткнувся на них і знову змушений був зупинитися.

— Що ж робитимемо? — радилися танкісти.— Лізти-мемо на рожен чи чекатимемо на піхоту і артилерію?

— Самим лізти на цей ніж ризиковано,— застеріг майор Гайворон.— Але й затримка не піде нам на користь. Підготовка до атаки забере багато часу. Ми не встигнемо тоді пробитися надвечір до переправи і дамо німцям можливість вийти з «мішка», а значить поставимо під загрозу операцію.

Командири мовчали якийсь час, думали.

— А що як змінити напрям головного удару,— глянув на них примруженими очима командир танкової бригади.

— Як саме?

— Зачекаємо на піхоту, артилерію й одразу ж розпочнемо артпідготовку, створимо, одним словом, картину справжнього наступу, а танки пустимо там, де на них не чекають: в степу, між селами. Зломимо опір — і прямо на переправу. Частина піхоти піде слідом за нами, решта нехай атакує тих, що засіли по селах. Німці в сорок першому робили так, чому б і нам не поспробувати.

— А що, це ідея,— погодилися з ним танкісти, і командир бригади наказав радистові налагодити зв'язок із командиром дивізії.

Зближення нашої піхоти з ворогом, накопичення для атаки забрало немало часу. І все ж танки встигли прорватися до ночі в наміченому місці й пішли тепер уже прямо на переправу. Йшли вони повним ходом, широкою лавою, і гуркіт їхній голосно відлунював у степу, по прибережних лозах. Він був тут пануючим, йшов на фашистів, як кара, і фашисти не сміли вже чинити опір. Одні з них сідали на понтони, інші роздягались і кидалися в Дніпро, треті не сподівалися перепливти таку широчінь і бігали, знетямлені, вздовж берега, не знаючи, куди ткнути голову, під яким кущем чи тинном шукати рятунку.

— Тобі це нічого не нагадує?

Вернидуб сидів на одному танку з Мірошником, проте кричав голосно і над саме вухо, бо не певен був, що голос його осилить гуркіт мотора, брязкіт гусениць.

— Чом не нагадує,— схилився в його бік Мірошник.— В уманському «мішку», тоді, в сорок першому, ми теж не ліпше почували себе.

— Еге. Недарма кажуть: не копай для когось яму, бо сам у неї впадеш. Що вони хоч думають тепер, гітлеряки?

— Молять, видно, бога, щоб врятував їх від видимої смерті. А може, каються, хто знає. В усякому разі, щось думають, і це непогано. Переконаються принаймні, що фюрер не годен за всіх думати, самим їм теж шурупати треба.

З таңка, в якому сидів комбат Залужний, злетіла вгору ракета — сигнал їм, піхотинцям, залишити вигріті на марші місця і йти під прикриттям танків у пішім строю.

Десантники швидко опиняються на землі, готують і без того готову до сутички з ворогом зброю.

А танки виходили тим часом на пагорок, били прицільним вогнем по понтонах, строчили вздовж берега з кулеметів. Полишені напризволяще ворожі солдати кинулися було праворуч, туди, де не було ще радянського війська, та швидко здибалися з такими ж втікачами, як самі; там теж, виявляється, прорвано їхню оборону, звідти теж іде на них кара.

Діватися нікуди було. І коли з передніх понтонів, на яких сиділи переважно офіцери, полетіли щепки, а реш-

та сплохувала і повернула назад, забитий солдатами берег притих, перестав бути схожим на розворушений мурашник. Приречені зрозуміли нарешті, що вони приречені, і зняли угору руки.

Поки підоспілі з обох флангів полки та дивізії підбирали полонених і замикали рештками німецького угруповання вихід до Дніпра, на зранену гусеницями та снарядами землю спустилася ніч. Ті переміни не одразу помітили: не до неба було і переможцям, і переможеним. Зате коли помітили, довелося вгамувати розпалені боєм пристрасті. Ніч і на війні дається для спочинку.

Батальйон капітана Залужного не з'єднався тієї ночі з своїм полком — не тільки полк, уся дивізія застрягла біля обійденого танками села. Залужний змушений був розшукувати штаб полку по рації. Розмовляв із самим Десятинниковим і отримав від нього чергове завдання: стати на переправі й бути готовим відбити можливу вилазку з правого берега.

Роти, а з ними й танки, зайняли визначені їм місця. Вільні від наряду бійці не стали навіть вечеряти — начухрали в лозах листя, вислали ним свої вузенькі шанці й послули, натомлені цілоденною колотнечею.

Ніч обіцяла бути спокійною. Звечора злітали ще над Дніпром ракети, гули в небі літаки, потім і вони вгамувалися, не стали турбувати небо, а тим уже й землю, людей, що оберігали спокій на землі.

Одначе так тривало недовго. Пізньої ночі майора Гайворона потривожив капітан Залужний, а Гайворон — командира танкової бригади полковника Шмигу.

— Що сталося, майоре? — поцікавився той, розбуркавшись.

— З того берега прибули до нас селяни з прибережних сіл. Німці мобілізували їх на окопи, ну, а вони скористалися нагодою і перепливли на наш берег.

— То в чому справа? Є тривожні вісті?

— Навпаки, добрі, товаришу полковник. Можна перебраться на правий берег і захопити плацдарм.

— А наказ? Є такий наказ?

— Поки що є тільки нагода. Доки діждемося наказу, можемо втратити нагоду.

— Щось не дуже віриться в неї. Не може бути, щоб німці були такі легковажні цієї ночі. І потім, як подивиться на це командування? Що коли воно не має наміру форсувати Дніпро саме тут і неодмінно зараз?

— Ви ж самі казали вчора: є наказ користуватися першою-ліпшою нагодою і йти на правий берег.

— Той наказ стосується командирів з'єднань.

— Беру що відповідальність на себе. Якщо селянам пощастило непомітно перебратися на наш берег, то нам тим більше повинно пощастити. Німці, очевидно, не сподіваються, що ми можемо сунутися зараз до них. Ця ніч — єдина у нас, більше такої не буде.

Полковник важко переводить подих.

— Ну, гаразд. Чого ви хочете від мене? Щоб я теж ішов на правий берег?

— Ні. Ви повинні підтримати нас вогнем. Цілі, сподіваюсь, видно буде, та й ми указуватимемо на них трагуючими кулями.

І знову полковник думає, з усього видно — вагається.

— То ви залишаєте переправу тільки на нас, танкістів?

— Чом же? Я поведу спершу тільки одну, посилену роту. Поки переправиться решта батальйону, настане ранок, а вранці буде тут уся дивізія.

— Ну, що ж, — погоджується нарешті Шмига, — пробуйте. Я дам наказ, танки візьмуть той берег на приціл.

— Спасибі. Я так і знав, що ви не відмовите. Ну, а командуванню скажіть, що я чекаю його на тому березі. Хай не затримується.

— То ви йдете з першою ротою?

— Аякже. На велике діло йдемо, а в великих ділах комуністи завжди були попереду.

Бійців підіймали по тривозі, однак приготування до переправи йшло тихо, без зайвої метушні. Та й що, власне, готувати? Зброя у кожного на руках. Повантажили на понтони батарею 82-міліметрових мінометів, добуті учора в німців трофеї (а добули багато — і зброї і боеприпасів до неї) прихопили кілька протитанкових рушниць і — все, можна відчалювати.

Першою ішла на човнах штурмова група. Озброєна вона була легко, автоматами та ручними кулеметами. За штурмовою групою пливли обслуги станкових кулеметів, бійці з протитанковими рушницями, батареїці з 82-міліметровими мінометами та боеприпасами до них.

Ніч була не так щоб дуже темна, але й не зоряна, до того ж вітряна, і Дніпро хмурився, сердитий і буряний, котив свої хвилі униз, за течією. Це завдавало клопоту, бо зносило човни, особливо понтони, і треба було

добре гребти, щоб вийти в те місце, де, за словами провідників, найбільш безпечно висадитися. Але хвилі робили плесо Дніпра темним, і човни через те невидимими, а шум вітру у верболозах не примушував солдатів бути особливо обережними: Дніпро і ховав їх від проникливого зору, і оберігав від настороженого на гористому березі вуха.

Щоб потрапити на потрібне місце, вирішили піднятися спочатку вгору, потім ударитись навкіс, трохи навіть за течією, а там уже що буде: бій так бій, аби тільки досягти берега, вчепитися за берег.

Човни ішли швидше, ніж громіздкі, навантажені зброєю та боєприпасами понтони, і капітан Залужний змушений був нагадувати гребцям, аби не спішили. Рота має висадитись в умовленому місці, групи не повинні втрачати одна одну з поля зору, принаймні до середини Дніпра, поки вималюється гористий берег. Тоді, навпаки, треба буде налягти на весла і першими вихопитися на сушу.

Та одна справа — ветхий човник з двома втікачами, до того ж досвідченими рибалками, інша — десяток набитих людьми човнів, а тим більше громіздкі понтони: фашисти помітили їх на хвилях Дніпра і відкрили спершу автоматний, потім і кулеметний та мінометний вогонь.

Десантники не відповідали: шосили греблі до берега і голосно лаялися дошкульною німецькою лайкою, вимагаючи припинити вогонь, запевняючи, що вони свої. Це, видно, подіяло, бо вогонь справді припинився на якийсь час. Та ось злетіли вгору ракети — одна, друга, третя — і не встигли погаснути, як вогонь поновився, і поновився тепер з подвійною силою.

З човнів відповіли довгими автоматними чергами, полосонули по прибережжю з ручних кулеметів. Хитрість не зовсім удалася, однак вона дозволила все-таки виграти кілька хвилин і наблизитися до берега, вчепитись за берег.

Свинець не милував десантників, та десантники не зупинялися і не вклонялися землі: її треба було відбити у ворога, а відбити можна тільки наступаючи.

Берег клекотів від пострілів, від знятої зненацька колотнечі. На фашистів, що засіли у прибережжі, летіли вже не тільки кулі, а й гранати, по вогневих точках, які поливали десантників згори, видно, із дзотів, били трабуючими з кулеметів. Тоді озвалися з лівого берега танки і вдарили по дзотах артилерійським вогнем. Німців це,

видно, не бентежило, якщо й змовкали, то тільки на мить, поки переносили вогонь чи міняли стрічки. Але снаряди дедалі лягали кучніше й прицільніше, подекуди зносили верхні накати, вибухали в амбразурах. Цим скористалися десантники і зім'яли прибережні пости, наблизилися до основної лінії оборони — до окопів.

Внизу, неподалік від берега, зайняла вже вогневу позицію мінометна батарея й одразу ж приєднала свій вогонь до вогню танків. Постріли її були ще несміливими і хаотичними, бо ворог теж засипав берег мінами, але їх чули піхотинці, вони підбадьорювали піхотинців.

— Давай сигнал, капітане! — наказує Гайворон. — Настав час атакувати окопи.

В небо злетіли дві трасуючі черги, схрестилися над німецькими траншеями.

Бійці націлилися зробити ривок, танки і міномети перенесли вогонь в глибину оборони.

— За Батьківщину! Ура-а-а!!! — звівся на ноги Гайворон і першим кинувся вперед.

Поклик його підхопили інші, і громове «ура» покотилося схилами, зливаючись з автоматними та кулеметними чергами, з вибухами гранат, що летіли з окопів і в окопи. Тепер уже ніхто не командує, ніхто й не дослухається до команд. Перед кожним свій об'єкт, кожен діє на свій розсуд.

Ніч — союзниця сміливих. Вона допомагає бійцям визначити по спалахах, де сильніша, а де слабша оборона, і вломитися в німецькі окопи хоча б там, де це можливо.

Фашисти не скрізь поступилися перед атакуючими. В кількох місцях, видно, біля дзотів, організували трьохсторонню оборону і не дають можливості підійти до них ні з фронту, ні з окопів, — тиснуть десантників до землі зливою свинцю.

— Що робитимемо? — звертається замполіт до капітана Залужного.

— Треба атакувати, іншого виходу немає.

— Тоді посилай групу бійців у тил. Атакувати так атакувати з усіх кінців і дружно, єдиним ривком.

Бій за опорні пункти був короткий, однак жорсткий і кривавий. Німецькі солдати боролися уперто, переважна більшість із них — до останнього.

— Ну, тримайся, капітане, — сказав Гайворон, обійшовши відвойований у німців плацдарм. — Я піду на берег прослідкую, як там іде переправа. Завтра тут будуть гарячі бої, а нам неодмінно треба вистояти.

О четвертій годині ранку полковника Шмигу покликали до рації.

— Що там у вас за колотнеча? — поцікавився генерал-майор Обрубський.

— Бої, товаришу третій.

— А з ким? З тими, що виходять з оточення, чи з тими, що йдуть на допомогу оточеним?

— Та ні. Оточені ведуть себе тихо. І з того берега не було спроб прийти їм на виручку. Дванадцятий сам пішов до них у гості.

— Що?!

— Дванадцятий, кажу, пішов до них у гості. Захопив уже на тому березі плацдарм, переправляє решту своїх підлеглих.

— А хто послав його на той берег? Чому я нічого не знаю про це?

— Так склалися обставини, товаришу третій.

— Чортівня якась! — вилаявся Обрубський.— На лівім березі не звели кінці з кінцями, а він поліз уже на правий.

— Тепер уже пізно нарікать, товаришу третій, треба допомогти йому.

— Та в тім-то й ба, що рано думати про допомогу. Я сам зв'язався оце з вами, щоб просити допомоги. Міцний горішок залишили ви нам на дорозі, без коробочок, мабуть, його не розлупаємо.

— Хм. Це гірша справа... Ну, що ж,— сказав полковник, подумавши.— Висилаю, коли так, поміч. Давіть горішок і поспішайте до нас.

Танки і там зробили своє діло: дивізія зламала на світанку опір солдатів, що сиділи в обійденому вчора селі, і твердо стала на колишній німецькій переправі.

Успіх утихомирив трохи Обрубського, однак не надовго. Бо не тільки він, генерал Обрубський, атакував цього ранку німецькі позиції,— на плацдармі теж розгорівся запеклий бій. А це не обіцяло утішних наслідків і не могло не нагадати командирові дивізії про свавільні вчинки майора Гайворона.

Як тільки підрозділи зайняли бойовий порядок вздовж Дніпра, командирові сто шістдесят дев'ятого полку наказано було з'явитися на командний пункт дивізії.

— Хто велів вам форсувати Дніпро? — спокійно, проте не зовсім прихильно запитав Обрубський.

— Ніхто, товаришу генерал-майор.

— А чому третій батальйон опинився на правому березі?

Командир дивізії був людиною літньою, до того ж врівноваженою, і Десятинникову важко було зрозуміти, гнівається він за самочинство чи, навпаки, хоче похвалити за ініціативу. Тому вирішив не кривити душею, говорити те, що думає.

— Не можу знати, товаришу генерал-майор. Я такого розпорядження не давав, то ініціатива майора Гайворона.

— І як ви дивитеся на ту ініціативу?

— В бою інакше не можна. Майор Гайворон скористався нагодою і зробив, по-моєму, добре діло. Тепер ми маємо на правому березі плацдарм, і легко можемо форсувати Дніпро, розвивати наступ.

Багрове обличчя генерала ще дужче побагровіло.

— Признатися, не думав, що в моїй дивізії полками командують хлопчиська,— сказав тим же врівноваженим голосом, але далеко не тим тоном.— Ваш батальйон до ночі буде скинутий у Дніпро, і ми нічим не допоможемо йому. Чуєте, що там робиться? Розумієте, що ви нарobili з своїм Гайвороном? Ініціативщики... Ви що, фронтом командуєте, що беретеся вирішувати справи командуючого?

— Винен, товаришу генерал-майор.

— Винен, винси... Що мені з того, що ви визнаєте себе винним? Мушу сідати ось до апарата і пояснювати командуючому армією вашу дурість. А чим я поясню її, що скажу командуючому? Що командири мої — анархісти? Що вони самі собі командуючі?!

Десятинников мовчав. Цим скористався Зайченко і вставив своє слово.

— А я говорив вам, товаришу майор, попереджав, щоб не дуже покладалися на Гайворона. Бачите, чим усе це закінчилося, розумієте, чим пахне ваша безпечність, в яке неприємне становище поставили ви нас із командиром дивізії?

— Я думаю,— похмуро сказав Десятинников,— що зараз не про це треба вести річ. На тім боці йде бій, ми повинні допомогти третьому батальйонові.

— Чим? — грізно подивився на нього генерал.— Щоб допомогти, треба переправитися, а на чому ми переправимось через Дніпро?

— Давайте хоч артилерійським вогнем підтримаємо. Адже з нами зараз не тільки полкова та дивізійна артилерія, з нами й танкова частина.

— А хто коригуватиме ним, вогнем всієї артилерійської групи?

— Там командир мінометної батареї.

— І тому командирові не більше, мабуть, двадцяти років?

— Не більше, товаришу генерал-майор.

Генерал знову побагровів, однак лишився вірний своєму характерові — не спалахнув, не зірвався, як це роблять молодші за нього командири, а спокійно, навіть дуже спокійно сказав:

— Знаєте що, майоре? Ідіть собі в полк, бо я, здається, не витримаю і забороню вам командувати зараз же, не зважаючи на складну обстановку. Кинули у зуби німцям батальйон і хочете, щоб я палив з дурного розуму по задніпровських полях, викидав без толку снаряди? Та ви що, товаришу Десятинников, — підвищив він, зрештою голос, — смієтеся з мене? З яких це пір почали так скудно мислити? Я, здається, не перший день знаю вас.

Командир полку мовчав.

— Ідіть! — зневажливо махнув рукою генерал Обрубський.

Майор відкозиряв, круто обернувся на місці і вийшов.

А за Дніпром ішли тим часом уперті бої. Затемна німці не наважувалися перейти в контратаку, видно, перебільшували зляку сили тих, що вибили їх з окопів. Зате вранці вони розгледілися і швидко прийшли до пам'яті.

Втрачені позиції на гористому березі Дніпра були незначним шматком їхньої оборонної лінії, але вони відділялися від решти фортифікаційних споруд балками і були дуже вигідними для плацдарму. Тому в німців не могло бути з приводу нічної втрати двох думок: контратака, і якомога швидше!

Командир третього батальйону теж розумів, до чого йдеться, і робив усе можливе, щоб бійці були готові зустріти фашистів і не стенулися перед фашистами.

— Ну, як тут? — питав він командирів рот. — Встигнете обернути оборонну лінію лицем до ворога?

— Попробуємо встигнути, товаришу капітан. Бачите, дзоти дивляться уже амбразурами на захід. А це головне, індивідуальні окопи тепер уже виріємо.

— Про відкриті позиції для кулеметів та протитанкових рушниць не забудьте.

— Єсть не забути про відкриті позиції!

Бійці зняли фуфайки, копали в одних сорочках і без перепочинку. Бо все це були люди землі, звиклі рити її і в полі, і на городі, і під колодязі та погребі, і на гробках. Та й розуміли, чого прийшли сюди, за Дніпро, що чекає їх на світанку.

Ім справді не дали ані здрімнути після виснажливої ночі, ані перепочити. Вранці, коли підбилося уже сонце, на них пішли фашистські танки, за танками — автоматники.

Іх було не більше роти, і йшли вони не з фронту, а з лівого флангу, з порослої чагарником балки. Це трохи ускладнювало становище оборонців, бо основний удар припадав на тих, що оборонялися зліва, — на першу роту.

— Ну, коли оце тільки й усього, то живемо, хлопці, — весело сказав командир роти, проходячи траншеєю повз своїх бійців. — Цих автоматників нам на один зуб.

— А танки? — несміливо запитав хтось збоку.

— Думаю, що танки не дійдуть навіть до окопів: артилерія накріє їх ще на підступах.

Над поруділим вересневим степом стояла напружена тиша. Навіть гуркіт танків не міг розбудити її. І раптом за Дніпром глухо пролунав і згас у прибережних лозах гарматний постріл, внизу заговорила мінометна батарея.

Снаряд дав переліт, міна лягла трохи осторонь. Хтось невидимий скоригував обидва вибухи — і знову вони лягли не біля танків, а трохи ближче, попереду танків.

Піхотинці затамували подих, ждуть, коли ударять з того берега всі гармати, коли накріє ворога вогнем мінометна батарея. Та ба, не діждались того: фашисти не пішли на пристріляне місце — круто повернули праворуч і посунули понад чагарниками, тиснучись до чагарників. Обслуги бронетанкових рушниць скористалися тим поворотом і вдарили з кількох стволів по підставлених танками боках.

З амбразур строчили по автоматниках кулемети.

Хто знає, можливо, ворожі танки проглядалися з лівого берега через балку і наші танкісти вдарили по них прямою наводкою, а може, це тут, в окопах, скоригував хтось вогнем, — снаряди і міни лягли цього разу між танками, зняли стовпи пилюки і диму в лавах атакуючих.

Німці знов попробували вийти з-під вогню — розвернулися і пішли прямо на окопи, на лівий фланг оборонної лінії батальйону.

Плацдарм здригався від вибухів, клетотів від стоголосих, довго не змовкаючих кулеметних та автоматних черг. Уже звалилися за танками ті, яких оминула ця доля; вже знялася пилюка й над другим зліва дзотом, по якому стріляв із гармати передній фашистський танк. Але бій не стихає, навпаки, щодалі стає запеклішим, гримить і гримить між двома балками на дніпрових схилах, нагадуючи усім, що на плацдармі зчепилися не на життя, а на смерть.

В розпалі бою, коли танки ось-ось мали вже підійти і пропрасувати окопи, подавити, коли не вогнем, то гусеницями, кулеметні гнізда, з правого флангу передали, що їх теж атакують ворожі автоматники.

Це була хитрість, розрахунок на страх. Це був давній, випробуваний ще в сорок першому році маневр. Німці, видно, не хотіли рахуватися ні з часом, ні з обставинами і витягли на світ старий мотлох своєї стратегії. Оскудніли, виходить, невтямки їм, що зараз не сорок перший рік, та й відступати батальйонові нікуди: позаду ріка, він має тут або перемогти, або умерти.

— Іди, капітане, на правий фланг,— розпорядився Гайворон.— Мінометна теж нехай переносить туди вогонь, з нас вистачить і підтримки танків!

Замполіт не затримувався більше на КП, побіг, згинаючись, діворуч, туди, де зчепились уже дві сили, де було саме пекло бою.

Передній танк наближався до окопів. Ті, на кого він ішов, заметушилися, ось-ось, здавалося, кинуться, куди очі дивляться.

— Не бійтеся, хлопці! — підбадьорює замполіт.— В окопах він нічого вам не зробить!

Якийсь молодик вовтузиться, присівши в окопі, з гранатами — чи то тільки зв'язує їх, чи не може поставити з ляку на бойовий взвод.

Гайворон взяв у нього гранати, присів за бруствером. Коли танк наблизився, відвів руку назад і легко кинув зв'язку під гусеницю. Вибух зняв величезний стовп пилюки, в якому важко було розібрати, що сталося. Але танк викинув уперед гусеницю і зупинився. Хтось скористався нагодою, кинув другу зв'язку на задню частину танка. Разом з вибухом знялося вгору полум'я, потім повалив дим.

А в цей час в окопи ввірвалися ворожі автоматники. Врукопашну з ними не билися, бо ні в тих, ні в других

не було багнетів. Чулися тільки черги — то короткі, то довші, потім полетіли гранати.

Замполіт розумів, яка це небезпека, і доклав усіх сил, аби не допустити до окопів решту німецьких солдатів. Та ба, лихо не саме ходить — із дітками. Те, що міг зробити батальйон кулеметним та автоматним вогнем із піхотою, того не міг зробити він із танками: вони скористалися хвилиним замішанням і полізли прасувати окопи.

XIV

Генерал-майор Обрубський ніяк не міг видлубати з старечої пам'яті хоча б більш-менш переконливі пояснення обставин, що склалися на дорученій йому ділянці фронту, і тому не наважувався дзвонити командуючому з приводу боїв на правому березі Дніпра. Іноді йому хотілося махнути на все рукою і ждати, що буде. Та одразу ж пригадував, що за Дніпром не тільки той біснуватий майор із трьома сотнями мобілізованих, а й батарея мінометів, ціла рота станкових кулеметів, не рахуючи іншої зброї. А це неабияка втрата. За що, за що, а за матчась по голівці не поглядять.

Поки командир дивізії думав і вагався, думаючи, вісті про бої на правому березі Дніпра дійшли до командуючого армією, і той одразу ж зняв трубку, попросив до апарата генерал-майора Обрубського.

— Що нового, генерале? Чому не доповідаєте, які бої ведете з німцями?

— Невтішні новини, товаришу генерал-лейтенант. Третій батальйон із господарства майора Десятинникова самовільно переправився вночі через Дніпро і виявився відрізанним тепер від полку, від дивізії. Підтримати його немає у нас ні засобів, ні можливості, а сам він не вистойть, німці не зараз, то через годину, а скинуть його в Дніпро.

— Стривайте, стривайте, я щось не зовсім розумію. Як це немає можливості підтримати? А артилерія де ваша?

— На тім боці немає артилеристів, нікому коригувати вогонь.

— Так переправте! Командир батальйону переправив туди весь батальйон, а ви кількох чоловік не можете переправити?.. Як там обстановка? Де саме батальйон, якими силами і засобами відбиває він атаки, які ворожі

частини атакують його? — закидав командуючий Обрубського питаннями.

— Батальйон вибив німців з окопів, захопив вигідний плацдарм між урочищами «Дубняк» і «Криниці».

— А чому ж ви мовчите?! — крикнув і з радості, і зозла командуючий. — Нічого собі невтішні новини. Ми тут ламаємо голову, де і як форсувати Дніпро, а вони відмовчуються собі, видають сміливу ініціативу за самовольство. Хто командує батальйоном?

— Капітан Залужний. Але це ініціатива замполіта полку, майора Гайворона.

— Гайворона? Ну, я його знаю, це на нього схоже... Так от вам, генерале, наказ: розбийтеся, а знайдіть засоби для переправи і негайно ж перекиньте туди надійних артилеристів, боеприпаси, а можливо, і людей. Висилаю у ваше розпорядження два полки корпусної артилерії, при потребі кинемо туди й авіацію. Батальйон мусить утримати за собою плацдарм хоча б до ночі. Це по-перше. По-друге, з надходженням ночі вся ваша дивізія має бути на правому березі. За нею армія, за армією фронт. Все... Ага, ще одне. Який зв'язок із майором Гайвороном?

— Радіозв'язок.

— Передайте моїм радистам, на яких хвилях можна зв'язатися з ним.

Командуючий кладе трубку, а Обрубський усе ще стоїть коло апарата, жде, чи там, на другому кінці проводу, не одумаються часом, не одмінять так несподівано даного йому розпорядження... Достукалися. Напросилися! Думав, обмине його ця чаша — форсувати Дніпро, а вийшло, що має форсувати першим.

І знову майор Десятинников слухає свого командира дивізії, тільки цього разу не на командному пункті — по телефону.

— От що, Десятинников, — глухо говорить комдив. — Артполк переправляє зараз на той берег своїх людей. Пошліть з ними взвод, а то й роту автоматників з боеприпасами. Батальйон повинен протриматися бодай до ночі. Плацдарм на вашій совісті, майте на увазі.

І ще одне: зібрати по прибережних селах човни, бочки, дошки, двері — все, з чого можна змайструвати плоти. З першими сутінками підкинуть дещо з армії — і з богом, оскільки ви проявили ініціативу, першими підете на правий берег. Ну, а за вами і ми вже грішні.

— Єсть, товаришу генерал-майор!

У тому «єсть» було багато гіркоти, та майор відчував і перемену. І та перемена примусила його повірити, що йдеться все-таки на краще. Нехай і зозла посилають його на супротивний берег першим, а йдеться все-таки на краще.

XV

Атака німецьких автоматників помітно згасла. Ще лунали поодинокі постріли, чаділи біля окопів і прямо на окопах ворожі танки, одначе то вже було не те, що годину, навіть десять-п'ятнадцять хвилин тому. То була швидше інерція, ніж сам бій.

Виділені з числа бійців санітари бігали по траншеях — від окопу до окопу, від дзоту до дзоту — і підбирали поранених. Одні з них ішли на перев'язочну, підтримувані під руки, інших треба було нести. Та немало траплялося й таких, що не потребували вже допомоги: то були мертві.

Всього лиш третій день воюють необмундировані солдати, а скільки вже розгубили вони по полях земляків своїх, односельчан. Раніш втрати не так помічалися. Бо їх не бачили, бо оглядалися уже згодом, коли когось не дораховувалися. А то й оглянутись не мали часу. І здавалося тоді, що товариші не вбиті, що вони просто відстали десь, прийде час, наздоженуть, розкажуть, де були, що бачили. А тут вони лежали перед очима й німотно стверджували, що їх уже немає, що смерть не така вже неможлива штука, як думається живим.

Командири знають, як гнітюче діє присутність мертвих на тих, кому треба буде воювати ще, і наказують знести забитих в одне місце — в братську могилу.

Кожен розуміє: так треба. Не лежати ж мертвим у окопах, поміж живими. Та коли б хто знав, як нелегко їм, живим, брати своїх товаришів за ноги чи під руки і нести туди, звідки не буде вже вороття.

«От бачиш, Петре, — сумно міркує Кирило Вернидуб і так дивиться на свого товариша парубочих літ, ніби докоряє йому за те, що той підставив себе під кулю. — А ти журився, як воно буде. А воно дуже просто: був ти і немає тебе».

Трохи далі від окопів, на місці майбутньої могили, стоїть із лопатою в руках Василь Мірошник. Він ще дужче зсутулився під тягарем зваленого на плечі горя і мав такий вигляд, ніби не вірив, що все це бачить

наяву, що то не когось стороннього кладуть на землю, а його друзів, сусідів, односельчан. З одними він пас у полі корови, з іншими товаришував у школі чи на вулиці, з третіми працював у одній бригаді чи просто жив на одній вулиці і часто зустрічався по ділу і без діла. Всього було тоді: і душевних розмов, і спільних гулянок, були суперечки і навіть бійки, а тільки зараз зрозумів Василь, які вони рідні йому, ці люди, як боляче усвідомлювати, що їх немає вже і ніколи не буде.

І Леонтій лежить он... Той самий Леонтій, якому він, Василь Мірошник, звірвав на випадок чого своїх дітей, усю родину. Як же воно так виходить? Думав одне, а сталося зовсім інше. І що він скаже тепер Одарці, коли повернеться в село? Вона ж прийде, питатиме. Та й усі інші теж придуть і теж питатимуть.

Усе ще необмундировані солдати не розмовляють між собою. Мовчки вганяють у землю лопати, мовчки й одкидають її осторонь. Навіть не дивляться один на одного, так, ніби почувають за собою провину. Копають і думають, думають і копають. А вітер шелестить прижовклим уже листям на кущах, і гладить, і причісує мертвим чуби. Так, ніби невидима рука торкається їх — всього лиш тиждень тому митих і причісуваних охайними і щирими степовичками.

Похорони ніде не були веселими, а тут особливо. Бо ховали не одного, ховали двадцять п'ять чоловік. І не було на цих похоронах чарки, яка, може, тому і п'ється в таких випадках, щоб звеселити наболілу душу. Лише в окопах згадали про тютюн і задиміли цигарками. Не нарікали, не скаржилися на лиху свою долю, зібралися невеликими групами, як сироти, що втратили кривих, курять мовчки і думають.

Гайворон помічає ту задуму і наказує командирам іти до бійців. Сам же обходить оборону, шукає причину заговорити з солдатами.

— Ну, що ж, землячки, пригощайте домашнім тютюнцем,— присів біля однієї з груп.

Землячки заворушилися, подають наперебій кисети. Це робить якусь розрядку, а розрядка підносить дух і самому замполітові.

— Давно не курив самосаду,— веде він далі.— А любив колись.

Гайворон хотів поговорити з ними про сільське життя, згадати своє, а тим уже і їхнє минуле, та його не підтримали. Один тільки підтакнув, другий сказав: «Та було»,— і теж замовк, розтирає чоботом недокурки.

Хто знає, чи наважився б замполіт заговорити з ними про найболючіше, коли б солдати самі не нагадали про нього Гайворонові.

— Це правда, товаришу майор,— запитав Василь Мірошник,— що ми, дубівчани, отак і воюватимемо в одному батальйоні?

— А хіба це погано? — ухилився Гайворон від прямої відповіді.

— Та гірше, мабуть, не може вже й бути.

— Отаке. Чому ж це?

— Бо немає гіршої кари, як хоронити своїх друзів. Воно, звичайно, кожного жаль, та було б краще, коли б ми воювали в різних полках чи хоч батальйонах. Там і втрати не здавалися б такими болючими. Одні одходили б, інші приходили. Чужим мене не так було б жаль, як своїм.

— А мені здавалося, що це на краще,— невимушено серйозно сказав замполіт.— Адже билися ви добре, дійсно: один за всіх, всі за одного.

— Е-е, битися — не вмирати. Битися скрізь можна. Замполіт не перечить.

— Що ж,— говорить згодом.— Може, й справді це так. Вистоїмо ось на плацдармі, зійдемося усім полком, поміркуємо.

— А чи зійдемося?

— Обов'язково, товариші! Нам тільки до ночі утриматися б, а там можна не сумніватися. За ніч понтонні мости наведуть на Дніпрі, а мости — це відкрита путь не тільки для дивізій, а й для армії, фронту.

Майор осідлав нарешті свого коника. Тепер він не сумнівався, що досягне мети, підніме настрій людям.

Як на те, його покликали до рації. А через кілька хвилин Гайворон вибіг із бліндажа бадьорий, радісний.

— Товариші! Нам іде допомога. Командуючий армією виносить усім вам подяку за сміливо здійснену операцію і негайно висилає сюди, до переправи, два полки корпусної артилерії.

І солдати, і командири їхні збуджено загомоніли в окопах.

— Але і це ще не все. З лівого берега переправляють сюди артилеристів і нові підрозділи піхоти. Так що будьте готіві забезпечити їм переправу.

Це була неабияка новина. Це схоже було на рятунок, і люди одразу повеселішали, скинули з себе вагу невтішних роздумів і скорбот.

Німецько-фашистське командування заздалегідь готувало на правому березі Дніпра оборонні споруди, особливо після того, як згоріла в пекельному вогні Курська дуга. Однак бої затрималися на якийсь час по лінії Сіверський Дінець — Донбас — Кальміус, і це дало підстави заспокоїтися, а найперше тим, що готувалися до оборони в середній і нижній течії Дніпра. Хто міг подумати тоді, що фронт, який тримався військами Третього рейху за п'ятсот, а то й більше кілометрів від Дніпра, покотиться раптом на захід і за якихось два-три тижні викине на правий берег лише свої недобитки?

Дніпро — широкий водний рубіж, з крутим, пануючим над лівобережжям правим берегом. Ці обставини робили оборону німецької армії на Дніпрі вигідною в усіх відношеннях, і на це не могли не розраховувати генерали фронтових штабів та й самого генштабу, тим більше що Німеччина не могла вже затикати усі свої дірки новими дивізіями.

Однак коли батальйон капітана Залужного вихопився на правий берег, а потім заволодів там плацдармом, — командири передових частин оборонної лінії німців не задумувалися, як це сталося. Вони розуміли, яка то загроза для їхньої оборони, і одразу ж, поки новина та не набрала розголосу, вирішили було своїми силами скинути батальйон у Дніпро. Та ба: скинути не вдалося.

Тоді німецьке командування не стало приховувати від штабів наявності плацдарму, навпаки, попрохало допомоги.

Сталося так, що сили, які мали підтримувати батальйон на плацдармі, накопичувались в той же час що й сили, які мали ліквідувати плацдарм. На лівім березі підтягувалися і займали бойові позиції батареї корпусної артилерії, на правім накопичувалися для нової атаки танки, зосереджувалася піхота, готувала масовий артрналіт по плацдарму і, звичайно ж, по правій всіх калібрів артилерія.

В повітрі виразно пахло порохом, і тому всі поспішали: німці — зібрали свої сили в броньований кулак, наші — стримати той кулак, не дати йому звалитися на голову звитяжного батальйону.

А батальйон підбирав тим часом полишену ворогом в окопах і за окопами зброю, укріплював і поповнював поріділі після бою фланги.

Дивізійна артилерія не чекала переправи коригувальників — вона таки зв'язалася з командиром мінометної батареї і вела з його допомогою пристрілку реперів. Начальник артилерійської групи, вірніше, штаб його, визначив тим часом рухомі і нерухомі протитанкові та протипіхотні вогні і не забарився погодити їх з правим берегом.

Артилерія, отже, була готова підтримати піхоту, що оборонялася на плацдармі, але вона не могла поки що підтримати артилеристів, що мали переправлятися через Дніпро: на картах не було ще цілей, вона не могла знищити або принаймні примусити замовкнути на якийсь час ворожу артилерію.

Це добре розуміли ті, кому доручено було перекинути на правий берег коригувальників і боєприпаси з піхотою. На ніч вони не могли розраховувати — їм наказано перебратися туди до ночі, тобто серед дня. А вдень потикатися, коли здувається, не можна. Вдень треба вибирати слушну нагоду.

Такою нагодою могла бути чергова ворожа спроба ліквідувати плацдарм. Фашисти готуватимуть її цього разу серйозніше, а значить зосередять на рубежах атаки не тільки сильніші піхотні частини і танкові підрозділи, а й вогонь артилерії. Атаці передуватиме тепер артпідготовка, нею має скористатися наш черговий десант і перетнути Дніпро до того, як німці встигнуть змінити установки і зосередити артилерійський вогонь на переправі.

Човнів у селі вже не було — частину забрали німці, частину — третій батальйон. Організація підручних засобів на місці, крім бочок та дверей, з яких робилися плоту, нічого не дала. Довелося клопотатися перед армійськими тилами, які в таких випадках перші думають, що вимагатиме від них командування, та й ті, кому доведеться форсувати річку. І тили не відмовили дивізії Обрубського, дали і човни, і до човнів.

Готувалися неподалік від берега, під прикриттям будівель і садків. Човни, і все, що повинно було лягти в них, намічалось вивести до Дніпра на руках і лише тоді, коли необхідно буде спускати на воду, рушати на той берег.

Кожен розумів, що то нелегка буде путь і навряд чи щаслива — адже переправлятимуться серед білого дня. Та наказ є наказ, а солдати є солдати. Хто знає, може, це й справді необхідно — на тому березі теж люди. Шкода тільки буде, коли і зусилля, і жертви їхні пі-

дуть намарне. Дніпро — не Дінець, його не персягнеш одним махом весел.

Ворожа атака почалася, як і передбачали командири, з артилерійської підготовки. Установки звукозапису, якими полюбляла користуватися корпусна артилерія, попробували було засікти ворожі батареї, однак спроби ті не принесли бажаних наслідків: німецька артилерія заговорила одноразово і такою багатоголосою мовою, що про виявлення ворожих батарей звукозаписом і думати було нічого. В повітрі стояв суцільний гул, стрясаяча землю і небо громовиця. Бо до пострілів долучилися вибухи снарядів, крупнокаліберних мін, і падали вони на порівняно неглибоку і вузьку площу, падали так часто і густо, що на плацдармі не лишилося, здавалось, живого місця.

Спресована віками земля грудям і пилюгою злітала вгору, а та, що лишилася в предковичному ложі, ходила ходором. Бо не встигала спинитися, бо удари були занадто частими, до божевілля лютими.

Батальйон, хоч і ждав атаки, однак не міг знати, коли загримить ця сатанинська музика, і тому не встиг вийти з-під вогню. Та й куди він міг піти? Вперед — не можна, назад — не дозволено. Тут хоч відкрити небо та є окопи, хоч махає кошою смерть, та є й надія, що не всім судилася лиха доля, не кожен стане жертвою прямого попадання.

Вони не сподівалися уже на допомогу з того берега: артпідготовка — не контратака, від артпідготовки ніхто не може захиститись. Снаряди сіятимуть смерть і молотитимуть до того часу, поки не підійдуть до окопів фашистські танки, а з ними й піхота.

Але поміч прийшла все-таки. Поки німці обробляли плацдарм артилерійським вогнем, від лівого берега відчалили переповнені солдатами човни і, прикриваючись димовою завісою, рушили до плацдарму. Їх помітили, звичайно, бо за Дніпром і лівим берегом не могли не слідкувати, помітили і затарабанили в усі телефони, послали тривожні вісті в штаби, а звідти — на батареї. Це й зумовило полегкість: ворожі артилеристи одразу ж змінили установки і перенесли вогонь на десант.

Допомога виявилася дуже своєчасною: німецькі танки давно вже вилізли із схованок і йшли на окопи. Ішли цього разу не тільки з флангів, — по всьому фронту, і знов-таки не самі — у супроводі піхоти.

Настав час заговорити й нашій артилерії. Командир мінометної батареї, той єдиний артилерист, що був на

плацдармі, сідає до рації і сам командує на лівий берег.

— «Оскол», ПЗО-1, біглий, вогонь! «Самара», ПЗО-2, біглий, вогонь! «Дінець», ПЗО-3, біглий, вогонь!

Всі три артилерійські полки відкривають ураганний вогонь по танках, а тим часом лейтенант Гладкий дає установки мінометникам дивізії. Йому не видно ворожої піхоти — все поле перед окопами заволокло пилюкою і димом, однак він знає, що піхота йде за танками і називає відповідні дані. Поки розмовляє з мінометниками, настає час змінити установки артилеристам:

— «Оскол», вліво десять, ближче два, біглий, вогонь! «Самара», ближче три, біглий, вогонь! «Дінець», вправо десять, ближче два, біглий, вогонь!

Снаряди лягають ближче і кучніше. Командир батареї приглядається до вибухів, мов диригент, відчуває найменші хиби чи неточності і вносить корективи. Він один на весь багатоголосий оркестр. Коли б раніше сказав хтось, що йому доведеться командувати трьома артилерійськими полками, до всього й усіма мінометними батареями дивізії, він не повірив би, не захотів би слухати. А зараз не думає навіть про це. Необхідність прогнала сумніви, обов'язок подесятерив знання, примусив заговорити кмітливий від природи розум.

І він керував тією руйнівною силою, палив і нищив застигнуті посеред поля ворожі танки, мішав із землею доведену до божевілля піхоту.

А позаду німецькі артилеристи мішали з водою посланий із лівого берега десант. Їм не було вже діла до того, чим закінчиться атака на плацдарм, яка доля спіткає танки, піхоту. Головне — не допустити підкріплення, розвіяти навіть думку про те, що через Дніпро можна переправитися, тим паче вдень. І вони теж не шкодували снарядів, поставили на Дніпрі таку щільну вогневу заслону, яка не давала надії навіть на щасливий випадок.

Батальйон опинився між двох вогневих валів. Він не мав ще підстав почувати себе переможцем, та у нього була вже надія на перемогу: адже він не сам у цьому неймовірному поединку, йому посилають поміч, за нього іде жорстока і уперта боротьба.

XVII

З усього спорядженого на той берег десанту вернулося лише три човни. І то понівечені, переважно з пораниними й підібраними серед хвиль людьми.

Майор Десятинников не гнівався, не нарікав навіть на тих, що повернулися. Він добре розумів, куди посилали людей, як розумів і те, яка це неприємність — розгром десанту. Адже батальйон не одержав ні боеприпасів, ні підкріплення, а без підкріплення він може не втримати плацдарму і неминуче загине. І вийде тоді, що генерал-майор Обрубський мав рацію: не треба було лізти поперед батька в пекло. А коли так, начувайся Десятинников. Командир дивізії пригадає тоді, як міркував ти свого часу, і всі невдачі звалить на тебе.

Відповідати за переправу через Дніпро довелося, звичайно, і дуже скоро. Та генерал-майор Обрубський, як це не дивно, підходив тепер до цього діла зовсім з інших позицій: тепер він дорікав командирові полку за зрив вдало розпочатої третім батальйоном операції.

Це приголомшило майора. На язик так і просилося сказати: «Нещодавно ж ви дорікали мені за цю операцію». Проте не сказав, стримався.

— Ви бачили, товаришу генерал-майор, — захищався Десятинников, — під який вогонь потрапили наші човни. Адже це не ніч.

— Що?! — Обрубський, видно, тільки й ждав того. — Учити нас будете, коли і як форсувати Дніпро? Це наказ командуючого армією, товаришу майор! Виконуйте його і без всяких фокусів, коли не хочете піти на лаву підсудних. Що б там не було, а полк повинен утримати за собою плацдарм. Чули? Інакше можете не показуватися мені на очі!

Наступ німецьких батальйонів на плацдарм розбився так об вогняну завісу корпусної та дивізійної артилерії: піхота розбіглася чи впала на полі бою, танки стояли на підступах до окопів обгорілі, а то і зовсім спотворені прямим попаданням фугасів. Але бій за плацдарм не припинився. Потопивши в дніпрових хвилях човни з піхотою та боеприпасами, німецька артилерія знову перенесла вогонь на окопи третього батальйону. В окопах не сподівалися, щоб ворог так швидко поновив наступ, і тому думали якийсь час, що це звичайний артіліт, розрахований на деморалізацію, на вимотування сил. Та час ішов, а вогонь не припинявся, до того ж був надто щільним і інтенсивним, таким, як і перед масовою атакою танків. Це примусило командирів батальйону вжити на всякий випадок заходів. І старання їхні вия-

вилися недаремними: ще не припинився вогонь, а з уроцищ пішла на фланги німецька піхота.

Напад її був такий раптовий і такий масовий, що фланги не витримали: частина оборонців одразу ж упала під проливним автоматним вогнем, решта змушена була відступити під захист флангових кулеметів.

— Займайте оборону по обидва боки траншеї і ні кроку назад! — грізно крикнув Кирило Вернидуб тим, що відступали під його захист. — Німці можуть зайти тепер і з тилу, будьте обережні.

Він тримав ручний кулемет і тільки іноді давав якесь розпорядження; більше припадав щокою до своєї зброї і палив із неї до тих пір, поки в прострілюваному ним секторі не ставало чисто. Тоді кидав гарячковий погляд ліворуч чи праворуч і знову припадав до кулемета, рішучий і нещадний, супроводжував свої черги крутими словами:

— Криши їх, хлопці!

І хлопці кришили. Налякані втратами німці схитнулися було, однак ненадовго: ті, що заволоділи окопами, ухитрилися-таки закидати кулеметників гранатами. Всі інші ворожі солдати скористалися моментом і знову кинулися вперед, потиснули оборонців лівого флангу.

Захищатися було дуже незручно, як і вранці, під час першої атаки. Але тоді німців ішло порівняно небагато, а в батальйоні було кому зустрічати їх. Тепер він порідів, і незручність відчувалася на кожному кроці: хоч по атакуючих стріляли всі і з усіх видів зброї, удар приймали на себе передні, всього лиш кілька чоловік а їх легше було зламати, ніж тих, що захищаються всією лавою.

Командир мінометної батареї гарячково шукав порятунку. В його руках така могутня сила — біля ста п'ятдесяти стволів артилерії, та як він скористається нею, коли усе змішалось, не розбереш, де зараз наші, а де німці. Викликати вогонь на фланги? Але що це дасть? Коли б це раніш, тепер пізно: німці напірають не тільки з флангів, вони обходять окопи і з фронту, і з тилу. Хіба... прийняти вогонь на себе? Адже наші в окопах, а німці за окопами, їх і коситимуть послані з лівого берега снаряди.

Думка здається лейтенантові Гладкому щасливою, а знахідка рятівною.

— Товаришу майор! — підбіг він до замполіта. — Іншого виходу немає, дозвольте викликати вогонь на себе!

Гайворон різко обернувся на голос командира батареї. кинув погляд на одне й на друге крило оборони і, подумавши, ствердно кивнув головою.

— Гарзд. Хай буде так... Попередьте дюдєй! — звелів командирові батальйону.— Іншого виходу немає, викликаємо вогонь на себе!

Якийсь час кулеметно-автоматну колотнечу порушували лише глухі пахкання гранат. І раптом плацдарм струснувся від неймовірної сили вибухів. Удари несподівані, вкрай приголомшливі, а смерть всюдисуща. І гітлерівцям нічого не лишається, як шукати рятунку з окопах батальйону капітана Залужного.

Невдала спроба перекинути на правий берег боеприпаси і тим допомогти батальйонові, який утримує плацдарм, змусила командування армією кинути в бій авіацію. Розвідувати ворожі батареї не було вже часу, отож пілоти мали вилетіти на бомбування тоді, як фашисти відкриють вогонь по переправі чи по плацдарму. Їхня поява деморалізує ворожі батареї і дасть можливість нашій піхоті форсувати ріку.

Буде чи не буде це надійною підтримкою, полк майора Десятинникова знову мав готуватися до переправи, і якомога швидше. Обстановка підказувала командирам: ворог докладає всіх зусиль, щоб скинути радяцьких воїнів у Дніпро, мусять і вони вживати заходів, аби того не сталося.

Довідавшись про ці заходи, полковник Зайченко визнав за необхідне поговорити з командиром полку. За цим разом розмова йшла по телефону.

— Оскільки Гайворона немає, цікавлюся, товаришу майор, у вас: провели серед бійців відповідну роботу, мобілізували на штурм Дніпра комуністів?

— Так точно.

— На той берег мають іти найбільш боездатні підрозділи, зважте на це.

— Йдемо мало не всі, товаришу полковник, отож вибирати, вважайте, ні з кого.

— Це гірше.

Зайченко помовчав, видно, збирався з думкою.

— Ви усе ще гніваєтесь на мене?

— Якщо по щирості, таки гніваюсь.

— Даремно. Не помиляється тільки той, хто нічого не робить.

— Помилки помилкам — різниця. Для третього батальйону, наприклад, було б набагато ліпше, коли б ми з вами на час його формування нічого не робили.

— М-да? А вам не здається, що ви все-таки багато дозволяєте собі?

— Не здається. Перед смертю, як знаєте, усе можна. Я очолюю групу, яка готується форсувати Дніпро, а це таке діло, звідки можна й не повернутися.

І знову німецькому командуванню було не до плацдарму. Радянська артилерія відкрила по передньому краю їхньої оборони ураганний вогонь, а Дніпро заволокла густа димова завіса, з якої виринали іноді виповнені солдатами човни та плоти. З усього видно було: на штурм ріки йде цього разу значно більше війська, і це примусило гітлерівців бити по переправі з усіх наявних поблизу стволів. Та тільки-но заговорила їхня артилерія, як з-за Дніпра показалися ескадрильї радянської штурмової авіації і вже першим зальотом похитнули таку надійну, здавалося, оборону.

Береги Дніпра дзвеніли від оглушливих артилерійських пострілів, стрясалися від вибухів снарядів і бомб. А плацдарм чадів недогарками танків і ждав, чим закінчиться той поєдинок. Його не чіпали вже ні німці, ні наші, хоч і перші, і другі думали про нього, бо зчепилися, власне, з-за нього. Мовчали і ті, що вціліли на плацдармі після вогню корпусної артилерії. Їх небагато лишилося в окопах та й окопи мало чим різнилися від глибоких воронок, виритих стоп'ятдесятидвохміліметровими снарядами. Он лежать поруч із бійцями обидва командири рот, біля них — командири взводів — ті, що вціліли після попередніх боїв за плацдарм і на плацдармі. Знайшли нарешті й комбата. Йому теж не потрібна допомога, він ніколи вже не встане й не крикне на повний голос: «За Батьківщину, вперед!» Осколок зірвав йому череп, розкидав по траншеї мозок, якому велено було думати про всіх.

Тяжко поранений і замполіт, ще тяжче — командир першої роти. За старшого був тепер Кирило Вернидуб — єдиний з командного складу, що, не зважаючи на рани, міг ще ходити і командувати. Це він розставив усіх дванадцять бійців, що лишилися неушкодженими, по окопах: одних із кулеметами охороняти фланги, інших — зносити поранених, відкопувати забитих.

Фельдшер теж втратив свій нечисленний медичний персонал. Санітари полягли разом з бійцями, яких вони несли на перев'язку. А роботи у нього багато, і тому помічниками йому стають самі поранені. У них немає

ні знань, ні досвіду, ще менше лишилося сили, однак ті, що можуть якось орудувати руками, беруть на себе і цей обов'язок.

— Де лейтенант Гладкий? — звернувся замполіт до бійців, що принесли пораненого радиста.

— На командному пункті, товаришу майор, — відповів за всіх Мірошник.

— Покличте його до мене.

Мірошник повернувся через кілька хвилин і доповів, що лейтенант Гладкий не може зараз прийти.

— Чому не може?

— Він плаче, товаришу майор.

Гайворон підвів голову, глянув на бійця недовірливим поглядом. Потім опустився на вистелену під ним шинелю, скривився від болю.

— Скажіть... — він знову затих, дослухався до своїх ран. — Скажіть йому нехай не крає собі серце. Адже це я розпорядився викликати вогонь на себе. Він не винен.

В землянці запала глибока тиша. Навіть тяжкопоранені перестали стогнати. Було таке враження, що вони вперше почули цю новину і здивувалися.

І раптом з Дніпра, з-під самого берега, долинуло до них гучне, таке знайоме і таке рідне зараз «ура». Канонада не припинялася, земля, як і раніш, стрясалася од вибухів, дзвеніла від безперервного гулу, але «ура» покривало той гул, ставало дедалі гучнішим.

— Наші, товаришу майор! — влетів знадвору Кирило Вернидуб. — Наші переправилися через Дніпро, ідуть сюди, на плацдарм!

Поранені підвели голови, світять слабими, але й повеселілими вже очима.

— Ну, слава богу. Здається, кінчилися наші митарства.

Гайворон пробує підвестися на ліктях, але біль різко віддається в грудях, валить його на немудре солдатське ложе.

— Ну що ж, — мовив згодом. — Ідїть, товаришу Вернидуб, зустрічайте наших достойно, як і слід зустрічати переможцям. Я, здається, не зможу.

— Єсть, товаришу майор, зустрічати достойно!

Гайворону нема чим дихати, і він помітно слабне. Поранені лякаються тієї слабості, пробують заспокоїти.

— Кріпїться, товаришу майор. Тепер уже небагато залишилося. Приїдуть ось наші, відправлять у госпіталь, а там не страшно, там не дадуть померти.

— Це ви днів п'ять, здається, як із госпіталю,— співчував інший,— та й знову туди.

— Сподобався, мабуть,— жартує через силу Гайворон.

— А все через нас,— подає голос Омелько Найда.

— Чому ж через вас? Це все через фашистів.

— Не кажіть. Могли б і не йти з нами тієї ночі в атаку, не вести через німецькі заслони, через Дніпро. А ви повели, не зреклися нас, як інші...

— Я комуніст, товаришу Найда. Мене не могло не бути серед вас. Тим більше у важку годину.

Та Найда, видно, не все ще сказав, вмощується зручніше й говорить притишеним голосом.

— Ми хоч і малограмотні, товаришу майор, а добре розуміємо, до чого воно йшлося тоді, під час першої атаки. Перебили б нас німці, як божих телят. А ви не дали нам загинути смертю безславних, ризикнули повести слідом за артилерійським валом. Ніде правди діти: багато полягло наших хлопців — і тоді, коли йшли на окопи, і пізніше. Та й німців наклали немало, і діло зробили неабияке. Здається, не будуть тепер колоти очі зрадою та окупацією. Чи будуть, га, товаришу майор?

— Не будуть, Омельку, не посміють! А хто посміє, плюнеш тому межі очі.

— Боюсь, що слини на всіх не вистачить.

— Нічого, нічого. Війна ця даром так не мине. Вона багатьох і багато чому навчить.

XVIII

Плацдарм розширився того дня і вглиб, і по фронту. На тому місці, де оборонявся третій батальйон, порядкували вже сапери генерал-майора Обрубського, через Дніпро будувався понтонний міст для танків і артилерії.

Командир дивізії відчитував саме когось із саперів за несвоєчасне впорядкування командного пункту, як збоку, в траншеї, показалася висока постать командуючого армією в оточенні кількох офіцерів і групи автоматників.

— Струнко! — хриплим з несподіванки чи й старості голосом скомандував Обрубський.— Товаришу генерал-лейтенант! Довірена мені дивізія форсувала всім своїм складом Дніпро, веде бої по розширенню плацдарму.

Командуючий привітався з Обрубським, потім — із Зайченком.

— Ну, то як ви, міцно стали на цьому березі?

— Так точно, товаришу генерал-лейтенант!

— Молодці. Чудово провели операцію. Просто блискуче. І несподівано, і блискуче... До речі, я хотів би бачити майора Гайворона.

— Майор Гайворон евакуйований у госпіталь, товаришу генерал-лейтенант.

— Поранений?

— Так точно. І тяжко поранений.

— Хм. Шкода... У вас є списки тих, що першими переправилися на правий берег і утримували плацдарм до приходу дивізії?

Обрубський глянув на Зайченка, Зайченко — на Обрубського.

— На жаль, не підготували. Але ми зараз...

— Товаришу старший лейтенант, — звернувся командуючий до свого ад'ютанта. — Займіться списками, а ви покажіть, генерале, свої позиції.

Обрубський повів командуючого в штаб.

Поки тривала бесіда, ад'ютант зв'язався з 169-м стрілецьким полком, зажадав списки батальйону, який першим переправився на правий берег і забезпечив наступ дивізії, всієї армії. Та начальник штабу пояснив, що батальйон форсував Дніпро після важких боїв на підступах до переправи, в яких поніс значні втрати; форсував з ходу, без відома штабу, і тому штаб не знає, в якому складі висадився він на правий берег.

— То уточніть, коли так.

— Це дуже важко. Загинув штаб батальйону, навіть писарі рот, а з ними загинула і вся документація.

Коли доповіли про це командуючому, той спохмурнів, втратив нав'язаний успіхами дивізії настрій.

— Ну що ж, — розпорядився він, подумавши, — хай дають тоді списки батальйону в тому складі, який він мав перед боями на підступах до переправи. Зрештою, то теж були бої за переправу, ті люди теж заслуговують високої нагороди.

Почувши, що мова йде про нагороду, полковник Зайченко перший кинувся до апарата. Та поспішність виявилася його черговою, цього разу фатальною помилкою: полк не мав таких списків.

— Як це розуміти? — суворо подивився на нього командуючий. — Ви можете сказати, що все це означає?

— Батальйон складався із щойно мобілізованих.

— Ну то й що?

— Їх не встигли узяти на постачання, товаришу генерал-лейтенант.

Командуючий звик за час війни до всяких повідомлень, але це і його приголомшило.

— Он як! — звів він на перенісці брови. — То їх уже немає? Батальйон, виходить, загинув?

— Так, точно. Окрім поранених, яких евакуйовано вже, і дванадцяти чоловік рядового та сержантського складу, відведених на формування.

Командуючий довго дивиться суворо зосередженими очима на Зайченка, потім — на генерала Обрубського.

— Добре, виходить, воюете. Батальйон встиг за ці дні обезсмертити себе, бійці його заслужили звання Героїв, а ви не встигли узнати їхні імена, взяти на постачання. Що ж вони у вас хоч їли усі ці дні?

Обрубський не виправдувався. Мовчав і Зайченко. Та мовчання не врятувало їх: воно нашттовхнуло генерал-лейтенанта на іншу думку.

— Ви знайомі з наказом командуючого фронтом користуватися першою-ліпшою нагодою і форсувати Дніпро?

— Знайомі, товаришу генерал-лейтенант.

— Чому ж тоді ініціатива майора Гайворона розцінювалася вами як сваволя?

Командуючий ждав добру хвилину, та так і не діждався сподіваної відповіді.

— Пишіть про все це, товариші, пояснювальну записку. Доведеться розглянути її там, де треба. Багато не обіцяю, однак із постачання обох вас, мабуть-таки, зніму.

ХІХ

А тим часом у штабі сто шістдесят дев'ятого стрілецького полку сталася подія, про яку довго йтимуть потім у підрозділах розмови. Як тільки полк розширив плацдарм і закріпився на нових рубежах, з-за Дніпра прибули його тили й одразу ж заходилися копати окопи та землянки, сховища для боєприпасів, продуктів постачання. Прийшов просити копачів і старший лейтенант Закревський — йому теж потрібне своє приміщення, отож потрібні й сапери. У штабі не встигли пообіцяти їх, як Закревського покликав до себе командир полку.

— Мене познайомили з вашою інформацією про на-

шу бесіду з майором Гайвороном на підступах до Дніпра,— почав він без всяких передмов.— Скажіть, як це розуміти?

Закревський робить вигляд, ніби нічого не знає про те.

— Не треба прикидатися, старший лейтенанте. Я не такий наївний, щоб повірити у вашу непричетність до цього діла. Мене не цікавить, як і з чією допомогою це зроблено. Скажіть, нащо ви це робите? Які у вас є підстави не довіряти мені як командирові полку?

— Я не вам не довіряв, товаришу майор. Мене цікавив замполіт.

— Неправда! Слухали в моїй землянці чи під моїми дверима. І потім: які у вас були підстави запідозрювати майора Гайворона в лихих намірах?

— Розмови з бійцями вів занадто підозрілі?

— Хіба? А те, що саме майор Гайворон повів щойно мобілізованих бійців на штурм Дніпра, що саме ті бійці відвоювали для нас плацдарм за Дніпром, пішли на видиму смерть — викликали вогонь на себе, а такі утримали рубіж до підходу головної сили, це що, по-вашому, підстави для підозри чи наслідки тих розмов?

Закревський блудить очима, однак на слово ніяк не спроможеться.

— Ось що, старший лейтенанте,— мовив Десятинников, хмурячись.— Або самі доповідайте, або я доповім кому слід, що ви скомпрометували себе як уповноважений Смершу.

— Чому, товаришу майор?

— Бо не там шукали ворогів, де треба було шукати.

Закревський не став сперечатися. Зрозумів, видно, командир полку не перемінить свого рішення, і попрохав дозволу піти. Та тільки-но він обернувся і ступив крок до виходу, двері прочинилися і на порозі стала людина в фуфайці, в забинтованю по самі очі головою.

Старший лейтенант спинився нараз, дивився на зашого приголомшеними очима.

— Това... Товаришу майор! — оступився до столу.— Це він... Це той... розстріляний!

Тепер і Десятинников втратив дар речі, чує, холоне у жилах кров. А людина в фуфайці ступила крок уперед, приклала руку до забинтованої голови і, осилюючи неміч, доповіла:

— Товаришу майор! Рядовий третього батальйону Убийкінъ прибув для продовження служби.

В землянці було тихо, як у могилі.

— Стривайте,— оговтався зрештою командир полку.— Як же це... Вас судили ж і розстріляли, на моїх очах закопували в землю.

— Ожив я там, товаришу майор. Куля, виявляється, не пробила череп, зрикошегила й пішла під шкірою аж до потилиці, всього лиш оглушила мене. Ну, а з могили видряпався, неглибока була.

Десятинников усе ще не вірить.

— То ви самі прийшли до нас чи вас послано?

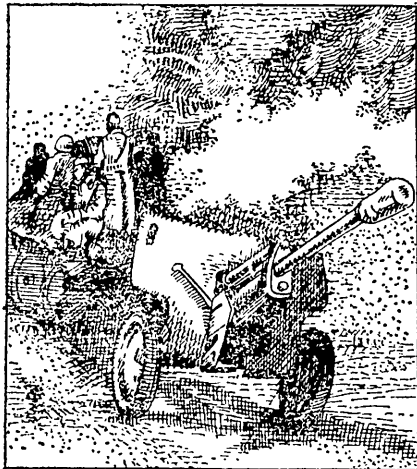
— Мене послали в госпіталь, а там я довідався, що наш полк форсував Дніпро, відзначився в боях, і попросився до вас. Так що дозвольте служити, товаришу майор. Слово честі, я не винен.

Десятинников осилює спазми й ковтає, хвилюючись, слину, зрештою виходить з-за столу.

— Ну, що тепер скаже уповноважений Смершу про Убийконя і його дезертирство?

ОСОБИСТО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ

Повість

Світлій пам'яті батьків,
які навчали добру і справедливості,
присвячується.

Частина перша

Увага: ми на вістрі атаки

I

Попереду, скільки сягає око, все гори та й гори, а над горами — чисте, безмежно високе небо. Таке відчуття, що здолаєш оцю горбасту, повиту буйною зеленню далечинь і станеш край світу, на тій жаданій висоті, за якою не буде вже ні боїв, ні тривоги, ні виснажливих походів по роз'юшених дощами путівцях.

Туди, у гори, пнеться поміж високими смереками біла стрічка. То — дорога. Не лише офіцери, солдати знають: вона єдина тут. Позаду — Долина, Болехів, попереду — всі Карпати і найперше — Торунський перевал. До нього й суне зараз лавина дивізійних обозів, різних марок і різного призначення машин — в колоні й поза колоною. Кінним та пішим немає куди поспішати, в них своя, усталена за війну хода. А тим, що на машинах, не терпиться, норвлять обігнати колону, вирватися на простір. Та обганяти не скрізь і не завжди дозволено. Через те на дорозі і гам, і гуркіт, і гнівне веління посторонитися, пропустити тих, кого більше, ніж інших, жде фронт.

Батарей старшого лейтенанта Лісовика теж лаштується в дорогу, й поки обслуги приводять в похідний стан гармати, вантажать на машини ящики із 122-міліметровими снарядами, командир розгорнув планшетку, прикидає щось, дивлячись то на покреслену густими лініями карту, то в гори — туди, де прорвано ворожу оборону, куди спинається вужакою армійська колона.

— Товаришу старший лейтенант! — притишено, немовби побоюючись, звертається до нього один із гармашів. — Вас кличуть.

На обочині дороги, поруч із галявиною, на якій були нещодавно бойові порядки батареї, стояв віліс, а в ньому чекав на комбата генерал.

Лісовик застібає на ходу планшетку, подає команду «струнко» й притьомом біжить на виклик.

— Товаришу генерал армії!— рапортує, виструнчившись.— Третя батарея міняє бойовий порядок.

— Якого полку?— недобре подивився на нього крізь окуляри генерал.

Лісовик назвав.

— Щось надто довго міняєте. Армійські тили пішли уже вперед, а ви до цього часу стовбичите тут. Негайно знімайтеся — і на перевал!

Віліс курить кам'янистою дорогою, а батарея все ще стоїть по команді «струнко», жде свого командира.

— Вільно!

Коли Лісовик наблизився, старший на батареї підійшов до нього збоку, норовить заглянути у вічі.

— Невже сам командувач?

— Так.

— Ох ти,— по-хлоп'ячому наївно дивується лейтенант Галстян.

— Збирайтеся швидше — і в путь. А то й справді вкочимо в халепу.

Гармаші — люди діла. Сказано прискорити — прискорять, скажуть стати в бойовий порядок — стануть. Ім не вперше це, переважна більшість від самого Сталінграда йде, була нагода, був і час навчитися. Швидше б із снарядами та з усім іншим батарейним начинням упоратись, гаубиці — діло не складне. Одне зусилля — і на передках, ще одне — і можна рушати.

Комбат подає команду й, усівшись поруч із шофером, виводить свій підрозділ на дорогу. До визначеної на карті вогневої позиції кілометрів п'ять. Для студебекерів це майже ніщо. Але ж попереду — обоз, попереду — забита хурами та машинами дорога. Доведеться плуганитися за ними або обгонити, коли дозволять обочини.

Ось і широка лісова галявина. Далі — вузький прохід у горах, так зване дефіле. Від нього недалеко вже й до визначеної командиром дивізіону позиції. Армійська колона вже там, біля дефіле. Передні машини встигли навіть зайти в ущелину й сховатися під тінню густих і високих смерек.

Лісовик норовить обійти обоз, аби вихопитися нарешті на галявину. І саме в ту мить помічає в дефіле та на підступах до нього вибухи снарядів. Один, другий, третій. Колона зламалася враз, ті машини й хури, що були на галявині, рвонулися вбік — хто під захист лісу та гір, хто аби далі від пристріляної дороги.

— Стій!— командує Лісовик водієві й передає ту команду на батарею:— До лісу! Мерщій до лісу!

Машини маневрують між деревами, намагаються вийти з зони можливого обстрілу. Коли вони зупинились нарешті, комбат оглянув прискіпливим оком ліс — чи добра схованка, чи можна буде, в разі потреби, зманеврувати — й пішов ближче до дороги.

У міжгір'ї диміла курява, але снаряди вибухали вже здебільшого на галявині — поміж розсипаних по ній машин і хур, поміж зворохоблених несподіваним артнальотом солдатів. Одні з них падали і знову підхоплювалися, інші бігли не зупиняючись, аби швидше до лісу. Забитих ніби немає, хіба, може, там, в ущелині. І машин не видно ушкоджених. Більшість їх жене на повній швидкості назад, по дорозі й поза дорогою, кому де зручніше, хто як може.

Артналіт тривав недовго, власне, до тих пір, поки було по кому стріляти. Розбіглась колона — припинився й вогонь німецьких батарей.

— Що ж нам робити?— підійшов до комбата лейтенант Галстян.

— Круту варити, як рідкої ні з чого.

Галстян не розуміє його, дивиться спантеличено.

— Котра година?— питає Лісовик і, не чекаючи відповіді, зиркає на годинник.— Без чверті чотири. Через п'ятнадцять хвилин сеанс зв'язку з командиром дивізіону. Накажи радистові бути напоготові.

— Єсть!

Штаб дивізіону відгукнувся рівно о четвертій.

— Говорить п'ятий,— сів до мікрофона комбат.— Переїзд змушений припинити. Ворожі іграшки тримають під прицілом стрічку, рух неможливий.

— Хто сказав, що неможливий?— холодно перепитав командир дивізіону.— Повідом, де знаходишся.

Лісовик передає закодовані координати, роз'яснює, що сталося на дорозі.

— Наказ є наказ,— чути з ефіру.— Як діяти, вирішуйте на місці. Перший дав уже вам нитку. Йому потрібна ваша музика. Чув? Негайно потрібна музика!

З того, яким голосом сказано останні слова, неважко було догадатися: командир дивізіону нічого більше не порадить. Вирішувати справді треба самому, й негайно. Раз командир полку дав на місце нової вогневої позиції телефонний провід і чекає вогню, значить, вирішувати треба негайно.

Лісовик виймає бінокль, довго й прискіпливо вивчає білу стрічку дороги в міжгір'ї і на підступах до міжгір'я.

— Офіцерів і командирів гармат до мене, — спокійним тоном наказує старшому на батареї.

Якийсь час дивився ще в бінокль. Коли ж підбіг і доповів останній із командирів, став у зручнішому місці й сказав:

— Будемо прориватися, товариші. Колона не пройшла, а ми мусимо пройти. Вогонь нашої батареї потрібний на фронті, на вогневій нас ждуть уже зв'язківці командира полку.

Уточнюю маршрут і умови руху. Кілометрів за два від вузького проходу в горах дорога круто повертає ліворуч. Не доїжджаючи до повороту, десь метрів триста від нього, по праву руку від дороги — галявина. Там наша вогнева. В ущелині та за ущелиною, — показує на карті, — дорога весь час іде по лівому березі річки. Отож на нашій шляху ляже й річка. Долатимемо її вбхід, переїзд визначимо на місці. Завдання зрозуміли?

— Так точно! — дружно відповіли командири.

— Дефіле, та й увесь маршрут, просакуємо на максимальній швидкості. Чули? Дистанція двісті метрів і максимальна швидкість! Я їду на першій машині, командир взводу розвідки — на другій, командир другого вогневого взводу — на третій, старший по батареї — на останній. На випадок вимушеної зупинки котроїсь із машин інші не зупиняються. Офіцерові в такому разі діяти на власний розсуд. Допомога можлива лише після заняття вогневої позиції. Питання є?

— Все ясно, товаришу старший лейтенант.

— По машинах.

Коли перший студебекер вискочив на галявину і, набираючи швидкість, помчав до вузької ущелини в горах, мов самогубець у прірву, німці, певно, не помітили його, а може, й отетеріли з дива. В усякому разі, тоді тільки відкрили вогонь, коли дві передні машини юркнули в міжгір'я, а задні долали на повній швидкості останні метри галявини. Нервозність їхнього спостерігача передалася, певно, і гармашам: снаряди лягали рідко, невпопад і здебільшого між смереками, на крутих уступах гір. Лише іноді влучали в товстий стовбур дерева або ж залупувалися між гіллям і стрясли ущелину гучними, з хряскотом і вилясками, вибухами.

Шофер шулився в таких випадках, злякано зиркав по боках і вбивав голову в плечі.

— Не бійся, Панченко,— заспокоював його комбат.— То не наші вибухають на обочинах. Нашого ми не почуємо.

Панченко вимушено бадьориться, виправдується, осміхаючись.

— Схоже, що над головою бахають.

— Не думай про це. Дивись за дорогою і газуй. Бреше фашист, на такій швидкості не поцілить. Щоб поцілити, треба випустити мінімум сто снарядів, і одним залпом. А в нього б'є не більше трьох батареї.

Що робиться позаду, не знав, та й не мав можливості оглянутись, подивитися. Машина мчала на шаленій швидкості, нерідко маневрувала, об'їжджаючи свіжі снарядні вирви. Відчиниш двері — можеш і з кабіни вилетіти. Та й яка потреба оглядатись? Що б там не сталося, вперед, і тільки вперед, аби проскочити пристріляне місце. Радітиме успіхові чи лічитиме втрати потім, а зараз і розум, і серце мають бути націлені на одне: перехитрити ворога, вийти неушкодженим із вогню. І не тільки самому, а й іншим. Адже за ним їде ще три гаубиці, від того, як зманеврує, куди поведе комбат, залежить доля всієї батареї.

Ось і долина. Дорога, як і раніш, слалася понад річкою. Не впритул, як там, в ущелині, проте понад річкою. Тепер можна й зманеврувати. На випадок потреби, звичайно. Без потреби з дороги не варто з'їжджати. Дорога — можливість їхати швидко, а в швидкості їхній порятунк.

Снаряди ось-ось поцілять у машину. То по один, то по другий бік вибухають. Як і в ущелині. Батарея, виявляється, не вийшла з зони обстрілу. І не вийде, поки комбат не зманеврує. Німці вчепилися за неї, мов чорт за грішну душу, облишили пристріляний заздалегідь вузький прохід у горах, все переносять і переносять вогонь, хочуть таки накрити зухвалих артилеристів.

Що ж робити? Їхати — і край, покластися на щасливу долю? А коли снаряди супроводжуватимуть аж до вогневої і накриють на вогневій? Долина широка, обране для батареї місце проглядається, напевно. А раз проглядається, засічуть їх фашисти і не облишать, поки не переб'ють усіх.

Треба зманеврувати. Але як? Куди податися? Ліворуч? Ліворуч, мабуть, не варто: поряд — висока гора, через неї не можна буде стріляти. Виходить, треба ховатися за річкою, переїжджати через річку? Але де? Річки в Карпатах неглибокі, це він знає вже. І ця, без-

іменна, теж неглибока. Та, щоб одважитися їхати через неї, треба принаймні виміряти глибину, перейти вбхід. Але як ти виміряєш, коли ворог супроводжує снарядами, коли він того тільки й жде, щоб батарея збавила хід чи зупинилася?

Що ж справді робити? Отак з ходу — і через річку? А як потрапить на глибину? Що, коли машини залле водою і вони стануть посеред річки? А-а, що буде, те й буде...

— Отой поріділий ліс бачиш?— показує шоферові.

— Бачу.

— Прямуй на нього.

— А річка?

— Річки в Карпатах неглибокі. Ідь якийсь час понад берегом, де вода кипітиме на камінні, там і наш брід. Тільки не вагайся, бери цю бистрицю з ходу.

Лісовик прочиняє двері і, вихилившись із кабінки, приглядається до чистого, але неспокійного плеса.

— Он там, бачиш?— киває наперед.— І заїзд гарний, і мілко, дно видно від берега до берега.

Машина бере трохи ліворуч, розвертаючись, притишує хід. Комбат користується тим і вискакує з кабінки, вибігає наперед студебекера.

— За мною!— подає команду й з розгону стрибає в річку, бреде по камінню. Вода одразу ж сягнула за халяви, та старший лейтенант не звертає на те уваги. Бачив: не тому, що глибоко,— швидка течія, вода кипить біля ніг, хапає своїми лапищами поли шинелі.

Обернувся лише на протилежному березі. Машина вихитувалася на камінні, несміливо якомсь пробувала дно. І снаряди вибухали неподалік, і вода вирувала біля коліс студебекера, шуміла й бризкала вусебіч, здавалося, ось-ось залле машину або знесе набік. Але то тільки здавалося. Студебекер — потужна машина. Заревла, гребнула всіма колесами і, мов кит із безодні, викинулася з водяної круговерті на берег.

— Маневруй між деревами до отого пагорка!— комбат показує шоферові рукою і, помітивши в кузові командира гармати, додає:— Старший сержанте! Веди машину.

Стояв на своїм, відмежованім від шосе неширокою річкою березі й подавав знайомим артилеристам сигнал: «Роби, як я».

Чи німці випустили батарею з поля зору, чи рух армійської колони змусив їх зосередити вогонь на вузькому проході в горах, погупали снаряди неподалік від

переправи та й заспокоїлися. Батарейці раділи з того, якось особливо шанобливо і вдячно поглядали на свого комбата. Ніби й не було перед цим сумнівів, ніби не бігли поза спиною мурашки, не холодив серце страх, коли свистіли й вибухали над головами снаряди, лопотіло по бортах каміння, а то й гарячі осколки.

— Ну, як, хлопчики?— питав, підходячи до них, Лісовик.— Усі живі-здорові?

— Живі, товаришу старший лейтенант.

— Молодці.

Став обличчям до гір, з яких долітала гучна розмова наших кулеметів, витирає хусточкою спітніле чоло.

— Що думає старший на батареї?— звертається до лейтенанта Галстяна.— Перебиратимемося на узлісся чи звідси смалитимемо по німцях?

— Ліс же, товаришу старший лейтенант. Хоча б невеличкий галявина був десь поблизу.

Галстян часто не завважує похибок у своїй мові, та цього разу не завважує їх і Лісовик.

— Лісу можемо трохи й вирубати. Для гаубиць не такого вже й простору треба. Крім того, батарею поставимо отам, на пагорку, а з пагорка ліс нам мало завважатиме... Лейтенанте Мізерний,— звернувся до командира взводу розвідки.— Зв'язківця командира полку з обраної на узліссі вогневої зняти. Зв'язок дати туди,— показав на пагорок.— А вам, товаришу лейтенант,— обернувся до старшого на батареї,— наказую бути готовим на той час відкрити вогонь. Усе. Прошу виконувати.

Не став ані спостерігати, ані дослухатися, як розпоряджатимуться командири, перший рушив у тому напрямі, де має бути вогнева позиція його батареї.

Такий приголомшений був необхідністю прориватися крізь вогонь німецьких батарей чи оте «нічого не знаю, вирішуйте на місці» шокувало так,— не подумав спершу, чому це вогонь його батареї потрібен саме командирові полку, з якої речі не штаб дивізіону й не сам він, комбатри, подбав про зв'язок батареї з переднім краєм, а той же командир полку? Тоді тільки збагнув, у чому завика, коли зв'язківець підполковника Тригубова опинився на вогневій і його, комбата, покликали до телефону.

— Де ви забарилися, товаришу п'ятий?— почув у трубці спокійний, але, з усього видно, не дуже вдоволений голос.

— Фашисти накрили у дефіле колону. Змушений був ждати, поки звільниться дорога.

— То ви проскакували під вогнем?

— Так точно.

— Ми натрапили на слід їхнього коректувальника. Готові відкрити вогонь?

— Готові, товаришу перший.

— Приймайте вихідні дані. Коли знешкодите ворожий спостережний пункт, беріть людей, усе необхідне й поспішайте до мене на КП. Будете підручним.

Комбат мало не свиснув у трубку. Холера ясна! Або, як кажуть у їхньому селі, не мала баба клопоту та купила порося. Для кого, для кого, а для Лісовика бути весь час на очах у начальства, догоджати йому — ніби у шорах ходити. Одне — годи не годи, а рано чи пізно все одно не догодиш, а друге — не така у нього вдача, щоб годити комусь. Він найкраще почуває себе на своєму спостережному пункті, серед рядових, і волів би мати справу безпосередньо з німцями.

Цікаво, кому це спало на думку удружити йому отак? Командирові дивізіону чи начальникові штабу? А може, сам командир полку зажадав бачити комбата-три на власні очі? Полюбляє, кажуть, стріляти бризантними гранатами, а Лісовик відзначився цим у полку. Тиждень тому батальйон капітана Бондаренка, що його підтримував він, цілу колону захопив. Дорога йшла довкола гірського хребта. Коли б гналися за мадярами-салашистами по дорозі, мусили б шістдесят кілометрів дати за ніч. Для батареї на механізованій тязі подолати їх дуже просто, а піхота навряд чи угналася б за колоною. Через те прийняли рішення: іти навперейми колоні, через гірський хребет. Знали, нелегко буде подолати його. До зворотних схилів рукою подати, всього вісім кілометрів, але то круті кілометри, по плутаних між урвищ пляях, та й іти не вдень — глупої ночі.

Тили батальйону і батарея Лісовика лишилися на місці. В гори пішли тільки стрільці та він, комбат-три, з розвідниками й радистами. Важко долали круті карпатські плаї, однак здолали і вдосвіта були уже на зворотних схилах гір.

Мадяри не скоро з'явилися в ущелині. Довго торохтіли їхні вози, відлунюючи в горах, нарешті показалися за кілометр-півтора від того місця, де окопалися піхотинці капітана Бондаренка. Лісовик встиг зв'язатися за той час, поки вони наближалися, з командиром дивізіону й попросити підтримки: колона, судячи з відлуння в горах, чимала, одна батарея не впорається з нею, тим більше що стрільців Бондаренка на пальцях можна перелічити: щось трохи більше тридцяти багнетів у ба-

гальйоні. З ним погодилися й дозволили використати в тій операції весь дивізіон.

Швидко обрав на узбіччі дороги репери, визначив і передав на батареї вихідні дані — напрямок, приціл, рівень. Певний був: накриє ворога щільним і несподіваним вогнем, мадяри не витримають, кинуться в гори, а там чекатиме на них наша піхота. Коли ж колона наблизилася до визначених на місцевості реперів, Лісовик застиг з несподіванки й не знав, як йому бути: мадяри валили й валили з-за повороту, схоже було, що колоні їхній кінець-краю не буде.

— Які в тебе наміри, Іване?— звернувся до піхотного командира.— Атакуватимеш чи обмежимося артнальотом? Глянь, скільки їх є, мадярів, і не тільки підводи, гармати,— піхота теж плентається.

— Не маємо права не атакувати,— глухо відповів командир батальйону.— Нас на те послано сюди. Чи переможемо, не знаю, атакувати ж мусимо.

На роздуми лишалося не більше десяти хвилин. Ударна сила трьох батарей — немала сила для колони, яка суспіль складається із кінських упряжок. І шкоди, і шесту наробить великого. Та й піхота посіє з кулеметів та автоматів паніку. Але ж завдання у них — не обмежуватися артнальотом чи панікою. Завдання — не пропустити ворожу колону. Знищити чи захопити, але не пропустити!

Відповідальність за долю цієї операції лягає на командира батальйону. Та що з нього питаєш, коли в батальйоні всього лиш тридцять багнетів? Якщо артилерія не накриє раптово і не посіє у ворожій колоні паніки, стрільці нічого не вдіють. Це безперечно, в цьому можна не сумніватися.

Що ж робити? Як посіяти паніку? Одна батарея битиме, скажімо, по голові колони, друга — по хвості, третя — по центру. Вогонь неабиякий. Але чи надійний!

Комбат намірився вже подати команду, і раптом йому спало на думку: «Стривай, а чом би не скористатися бризантною гранатою? Раз розрахунок на паніку, на страх, бризантна граната найбільше нажене його».

Хвилина, дві — і в ефір полетіла нова команда: двом батареям приготувати осколочні, його, гаубичній,— бризантні гранати.

Удар справді був і несподіваний, і приголомшливий. Перша і друга батареї накрили голову і хвіст колони, третя, гаубична, вдарила по центру. Снаряди її рвалися в повітрі над самими головами й нагнали гучними в

ущелині вибухами та й смертоносними осколками такого жаху, що ворожі солдати, не мудрствуючи, кинули підводи, гармати й подалися стрімголов у гори.

Цим і скористалася наша піхота.

Коли вибір командира полку випав на комбата-три тільки тому, що артилеристові часів громадянської війни підполковнику Тригубову хочеться постріляти бризантною гранатою, що ж, хай буде по його. Старший лейтенант Лісовик теж любить це діло і, мабуть, не осоромиться перед командиром полку.

З цим настроєм долав він круту гору, на якій містився командний пункт, з цією надією постав і перед підполковником Тригубовим.

Сподіванкам його, може, й судилося б здійснитися, коли б обставини не змінилися на гірше й не примусили Лісовика виконувати складніше завдання, аніж стрільба бризантною гранатою.

II

Поквапливість, що її виявив командувач фронту на підступах до перевалу, була не безпідставна: по перевалу проходив колишній польсько-угорський кордон, там не уникнути опору, а значить, і серйозного бою.

Чому поспішав генерал, на що він сподівався, командирові батареї важко зрозуміти. З його спостережного пункту видно не багато: затиснута в ущелині білу стрічку дороги, село на дорозі, за селом — ще одну ущелину й високе, в усякому разі, вище, ніж те, на якому сидять вони з командиром полку, пасмо гір. Із розмов на КП Лісовик знає, що чергова перепона для наших військ затиснута між двома гірськими пасмами село. Там — укріплений з довоєнних часів район. Взяти його з ходу не поталанило, обійти теж не можна було — всюди непрохідні гори, тим більше для танків, артилерії, обозів. Отож нічого іншого не лишається, як брати цей укріплений район у горах штурмом, а штурм — це кровопролиття, і, що найгірше, неабияке.

Іхній дивізії, скажімо, не звикати до цього, всякі були штурми на її нелегкій шляху від Стадінграда до Карпат. Але тоді можна було ввести усю, яку тільки мали, бойову техніку. Зараз на це годі було розраховувати. Піхота взяла перше пасмо гір, спустилася навіть у долину, та далі без підтримки артилерії, танків просуватися не могла: вони лишилися за горами й могли підтримати

всюдисушу царицю полів лише навісним вогнем. А тут як ніде потрібна була їх присутність на полі бою. Ворожі солдати засіли в дотах, у них і кулемети, і гармати мають надійне прикриття — бетон, який можна зруйнувати лише бомбовими ударами або ж прицільним вогнем артилерії і танків.

Це не обіцяло лаврів. Виводити танки, тим більше артилерію, на пряму наводку занадто ризиковано, відверто кажучи, майже неможливо, авіації ж на їхній ділянці фронту з чийось міркувань не було. Через те командири, тим паче старші, ходили похмурі й злі: вони шукали розумний вихід із цього невеселого становища, але пошуки ті щоразу заводили їх у глухий кут.

— Потрібний удар із повітря, — подав хтось думку. Командир полку обернувся на голос, видно, хотів сказати щось, та не встиг: розвідники звернули його увагу на генералів, які наближалися до КП в оточенні численного почту.

То був знайомий уже Лісовику командувач, а з ним член військової ради фронту.

— Де командир дивізії? — запитав генерал, вислухавши рапорт підполковника Тригубова.

— Тут, недалеко, — показав рукою командир полку.

— Ведіть до нього.

Про що розмовляли там, Лісовик не знає. Бачив тільки, коли його покликали, що командири стоять перед генералами виструнчені, те тільки й роблять, що козирають раз по раз: «Єсть! Буде зроблено!»

— Товаришу генерал армії! — спинився неподалік від них комбат. — Дозвольте звернутися до підполковника Тригубова.

Генерал дав згоду і рушив у зворотну путь. Та раптом пригадав щось і зупинився, ще раз поглянув на Лісовика.

— Це ви вели батарею під ворожим вогнем?

— Так точно, — на диво тихо ствердив Лісовик.

— От його й пошліть, — сказав командувач підполковнику Тригубову. — Такий не дозволить узяти себе на мушку.

Генерали пішли вниз, де чекала на них машина, а командир дивізії, начальник артилерії дивізії і командир артилерійського полку стояли, ніби приголомшені чимось, думали.

— Ходи сюди, синку, — сказав нарешті підполковник Тригубов, людина літня і врівноважена, за ним ніколи не помічалось, щоб підвищив на когось голос. — Ставай

отут,— показав на місце біля стереотруби, коли зайшли на спостережний пункт начальника артилерії,— і гарненько роздивися німецьку оборонну лінію на підступах до села.

Лісовик припав очима до окулярів стереотруби, він — сама увага та старанність і все ж відчуває: не може зосередитися як слід. Неспокійна, аж надто неспокійна думка нуртує в ньому й заважає дивитися, повертає раз у раз до себе: «Нащо це знайомство? Чи я не знаю, яка у фашистів оборонна лінія?»

— Бачив? — спитав командир полку, коли комбат одірвався нарешті від стереотруби.

— Бачив, товаришу підполковник. Три вогневі точки, і всі закуті в бетон.

— Не три. Сюди, вище глянь.— Підполковник став біля стереотруби й навів її на не помічені Лісовиком об'єкти.

— Навіть на схилах гір є доти?

— Так. І в дотах тих не лише кулемети. Глянь сюди.

Підполковник знову став до стереотруби й навів її на ціль.

— Танки? — дивується Лісовик.

— Як бачиш. Чотири танки, і всі обнесені бетоном. Поки вони не знищені, ми не наблизимось до села з боку ущелини. А без цього не зможемо взяти його. Атака з гір без танків і артилерії нічого не дасть. На тебе покладається обов'язок забезпечити прорив танків у село.

— Як це? — дивується комбат.

— Мусиш вивести батарею на пряму наводку і зчинити у ворожому таборі паніку під час атаки танків.

Комбат не так наляканий, як здивований цим поясненням.

— Але ж...

— Ніяких але,— посуворішав командир полку.— Це наказ командувача. Вночі батареї всіх калібрів пригостять фріців шквальним вогнем, піхота імітуватиме розвідку боем. Скористайся цією несподіваною для німців колотнечею і проскоч на машинах до галявини між селом і горами. До світанку постарайся окопатися і не вказати себе, а на світанку знову почнеться бій. Отут ти і даси про себе знати. Поява наших гармат перед самими дотами, прицільний вогонь по дотах посіють серед ворожих солдатів паніку і дадуть можливість нашим танкам зблизитися з укріпайоном, зламати опір фашистської оборонної лінії.

— Танки і без моєї помочі могли б зблизитися,— насмілився висловити свої сумніви Лісовик.— Хоча б і вночі, під час артнальоту.

— В тім-то й ба, що не зможуть. Великий гул іде від них по горах, німці почують і розстріляють до того, як танки наблизяться до укріплень. А гулу твоїх машин не чути буде, на машинах ти виїдеш, поки точитиметься бій, на пряму наводку, і причаїшся під горами.

Лісовик усе ще вагається. І сперечатись із командиром полку не насмілюється, і погодитись не може, язик не повертається.

— Дозвольте розвідати шляхи під'їзду,— надумується зрештою.

— Це інша розмова. Пам'ятай тільки: наміри наші — сувора таємниця, не всім і не все треба знати.

— Єсть, не всім і не все знати.

III

Коли прибув на свій спостережний пункт і наказав розвідникам та радистам бути готовими до виконання бойового завдання, ті одразу збагнули: завдання дано неабияке. Раз у розвідку йде сам комбат, а не лейтенант Мізерний, раз наказано взяти гранати, запасні диски до автоматів, значить, неабияке.

— Радистам налагодити зв'язок із батареєю,— розпоряджається тим часом Лісовик.— Сеанс через кожні півгодини, коли наблизимося до об'єкта розвідки,— постійно. Завдання у нас відповідальне, товариші,— зізнався нарешті,— мусимо вивести батарею на пряму наводку. Але перед тим треба розвідати шляхи під'їзду.

І тоді, як заряджав для себе автомат, і пізніше, коли йшли гірськими схилами, відчував: на нього постійно дивляться чиїсь очі, від нього чогось ждуть.

— Розвідати маємо ту ділянку дороги, що веде до села? — не витримав-таки й запитав комбата старший сержант Завідонов.

— А є якісь інші можливості опинитися в селі?

— Немає. Але ж... то не жарти.

— Що саме?

— Виїжджати в такому місці на пряму наводку. За поворотом до села йде рівна, мов струна, дорога. На тій дорозі курці не можна показуватися, не те що машини з гаубицею. Я ж був там. Танки — і ті не пройшли, стоять обгорілі на обочинах.

Лісовик не зразу відповів йому. Він знав: Завідонов

рано чи пізно скаже це. Завідонов і не таке може сказати. Але що з того? Хіба це допоможе? Наказ є наказ, його треба виконувати.

— То що ти порадиш? — скося подивився на командира рою.

— Мені немає чого радити. Лишається дивуватись, і тільки. Невже командувачу важко кинути на це діло авіацію?

— Там є укріплення, яких авіація не може розбомбити.

— А ми зможемо?

— Перестань! — прищитькнув на нього Лісовик.— Для того і йдемо, щоб розвідати, зможемо чи не зможемо. Ти не перший день воюєш, повинен знати: безвихідного становища не буває. Є люди, які не вміють зорієнтуватися в певній обстановці і прийняти єдино правильне рішення.

— Знаю, комбате. Ти не з тих, що не вміють зорієнтуватися. Але там, куди ми йдемо зараз, і ти навряд чи зможеш прийняти правильне рішення.

Лісовик кидає на нього гнівний погляд, проте вчасно стримує себе і не цитькає більше. Бо крик може бути схожий зараз на порожній звук, а гнів — на безсилля. І потім, хай і не вголос, про себе, а мусить визнати: старший сержант має рацію. Була б його, старшого лейтенанта, воля, він так і зробив би — завдав би масованого удару по ворожих укріпленнях з повітря, а в цей час пустив би по дорозі танки, з гір — піхоту. Поки німці ховалися б від бомб по дотах та щілинах, наші були б уже в селі. Але старшого лейтенанта не питали, коли приймали рішення вивести батарею на вістря атаки, він взагалі не знає, чому прийняли таке рішення. Може, ще раз хочуть спробувати, чи такий уже міцний цей горішок, ворожа оборона на підступах до села, а може, розпорядились не подумавши.

Він, Лісовик, безсилий одмінити чи переінакшити щось. Його обов'язок — думати тепер, як виконати це нелегке завдання.

Чортівня якась. Від самого Сталінграда йде з цією батареєю, та й у Сталінграді оборонявся з нею від німців і водив на німців. Усяке траплялося, а такого недоброго передчуття, здається, ще не було. Може, це Завідонов нав'яз своїми сумнівами та застереженнями? Чого він так роз'ерепенився? Адже не йому доведеться їхати по тій дорозі, зближатися з причаємим у дотах ворогом, а може, і з смертю. То доля гармашів та їхнього комба-

та, якому в таких випадках треба бути попереду. Завідонов — розвідник, а розвідники якщо й братимуть участь у цій операції, то хіба що як заслон — прикриватимуть батарею від можливого нападу з села.

Лісовик ще раз косить на командира рою очима й мовчки простує далі.

Завідонов... Ось уже два роки воює він пліч-о-пліч із комбатом-три, мов особистий охоронець, ходить за ним повсюдно, а могло ж статися інакше, зовсім інакше! Коли б і він, старший лейтенант Лісовик, був такий гарячий, як Завідонов, й потягся у ту критичну мить до пістолета, ліг би на місці сутички, перетятий автоматною чергою. Як склалася б після того доля Завідонова, відомо: арешт, трибунал і розстріл, ганебна слава і ганебна смерть. Драма та й комбатові не принесла б, звичайно, слави. Хтось поспівчував би, а хтось і ні, сказав би: теж мені командир, дозволив солдатові вистрілити в себе. Але що вона була б ганьбою для Завідонова, сумніву не може бути.

Не раз думав про ту сутичку, а й досі не може збагнути, чому вона сталася, хто з них більше завинив: він, командир, чи його підлеглий Завідонов? Коли дотримуватись дисциплінарного статуту, судити про вчинок з позицій закону і вимог війни, правда, звичайно, на боці комбата. Ну, а коли глянути на їхній інцидент з чисто людських позицій? Чи на все зважив старший лейтенант Лісовик, наполягаючи на своєму? Може, перегнув десь, чогось не подумав?

Зараз у нього хоч досвід чималий, два з половиною роки командує вже, і весь час — на фронті. Якщо відкинути перші шість місяців, за які встиг побувати в трьох частинах, — усе однією батареєю. А тоді, в день сутички з Завідоновим, жовторотим горобеням був. За віком — торішній десятикласник, за досвідом — новоспечений комбат. Піч, правда, в якій пекли його, була гаряча, часом аж надто гаряча. З училища потрапив на Донець, в кавалерійські частини Південного фронту. Не встиг освоїтися як слід на посаді старшого на батареї в кінному артдивізіоні, почався наступ німецьких військ, і такий навалний, що їм, артилеристам на кінній тязі, те тільки й доводилося робити, що проривати з боєм ворожі кільця, виходити з оточень. Тільки-но виберуть, було, позицію, дадуть чи й не дадуть німцям здачі, уже обійшли їх, хочуть не хочуть, а мусять відступати, і все путівцями, поруч із ворожими колонами, а вночі нерідко і в хвості ворожих колон.

Важке було те літо, як і весь 1942 рік. Та й випробування нелегке. Не раз нарікав у душі і на школу, яка вчила цілих десять літ, і вчила не тому, що треба було в степах між Дінцем та Волгою, і на училище, яке ознайомило за шість місяців з азами артилерійської стрільби й кинуло в таке чортяче вариво, з якого бувалі в бувальцях люди не завжди знали, як вийти живими і неушкодженими. Виручило те, мабуть, що велике зло мав на фашистів, які полізли непроханими на його землю й заподіяли народові таке велике лихо. Ненависть гартувала волю, а воля змушувала шукати виходу навіть у безвихідному становищі. Найчастіше то був маневр, але нерідко й рішучий намір не відступати більше, стояти, як казали тоді, на смерть.

Бої випадали нелегкі, потрапали їх на довгій путі від Дінця до Дону, а на Дону і зовсім потрощили гармати танками. Потрапив невдовзі в іншу батарею — і там не поталанило. Село, в якому стояли його гармати, бомбили фашистські літаки, а в селі не сховаєшся від них, до тих пір сипали згори бомби, поки не впевнилися, що добилися свого. Вогнева геть-чисто зрита була воронками, із чотирьох гармат лише одна лишилася неушкоджена. Та й гармашам немало дісталося: кількох поранило, кількох привалило в окопі, в тім числі й комбата Лісовика. Бомба вибухнула неподалік від щілини, по якій перебігав він, і не лише присипала землю, а й контузила вибуховою хвилею. Довелося вичунювати в госпіталі. Недовго, правда. Молодий організм узяв своє й поставив Лісовика, тоді ще лейтенанта, на ноги.

Перехід ворожих танків через Дон біля Пісковатки, несподівана поява їх біля сталінградських висот змусили командування мобілізувати всіх, хто міг тримати зброю, на оборону міста. Вийшли на передній край танки, що були на ремонті в тракторному заводі, пішли в задалегідь приготовані окопи робітники, ті, хто видужав по госпіталях, — рядові і командири. Зенітні гармати, поставлені на висотах як протиповітряна оборона міста, стали тепер протитанковими. Бої не стихали ні вдень ні вночі, особливо дошкуляла авіація. Було таке враження, що вона не залишає міста, одні літаки відлітають, інші прилітають і все сиплять і сиплять бомби.

Сталінград палав. Вдень і вночі палав. Але німецькі танки не пройшли до міста. Зібрані з різних підрозділів оборонці тримали його аж до підходу частин, які відступали від Дону, до прибуття свіжих сибірських дивізій.

В боях на сталінградських висотах лейтенантові Лі-

совику довелося бути спершу рядовим піхотинцем, потім — командиром роти. Коли їх змінили другого вересня, через десять днів після несподіваного прориву фашистського десанту, міста не можна було пізнати. Хоч стіни здебільшого й стояли ще, але кривель майже не було. Перед очима бовваніло страшне, обсмалене вогнем громаддя, жахала свідомість суцільна руїна.

Тоді він не знав, та й не сподівався, признатися, що за кожен будинок, за кожен поверх у зруйнованих будинках точитиметься кривава битва і що йому теж доведеться бути не тільки свідком, а й учасником тієї кривавиці, «жити» по сусідству з фашистами й чути через стіну клини та дотепи фашистів: «Іван, стели плащ-намета, старшина хліб принісі!» Або: «Іван, давай кажи: кому!»

Вони їм відплатили потім, а надто тим, що лишилися в оточеному Сталінграді без їжі. Але то було пізніше, то було в грудні й січні, а у вересні німці все ближче й ближче тиснули їх до волзької кручі, у жовтні наші війська утримували вже лише нешироку смугу понад кручею та ще руїни заводських цехів — «Красного Октября», «Баррикад», тракторного та переправу 62-ї армії.

Багатьом вона лишилася в пам'яті, та переправа, Лісовику ж чи не найбільше. Як артилеристові, йому наказали прийняти мінометну роту, що входила до числа оборонців переправи 62-ї армії.

Окопалися вони на одному з піщаних островів. І замаскувалися добре, хоч маскування, правду кажучи, не рятувало їх: рота була надто близько до передової і стріляли часто, вдень і вночі. А острів невеликий, чи важко розшукати міномети на рівному піщаному острові? До того ж німці, як виявилось згодом, готувалися до штурму заводу «Красный Октябрь», а перед штурмом завдали відчутного удару по переправі й підрозділах, що стояли на обороні переправи.

Острів димів од вибухів і знятої вибухами пилюки, здавалося, живого місця не було на ньому. І, мабуть, таки не було, бо багатьох не долічився за чотири доби. Та й сам навряд чи вцілів би, коли б не щасливий випадок: призначена командирові роти міна розшукала окоп, в якому тулився він під час чергового артнальоту, але, розшукавши, шльопнулася біля ніг і не вибухнула.

Стояв якийсь час мов отетерілий, потім схопив її за оперення й викинув геть.

Вночі на острів прийшли інші. Лісовик і ті, хто вцілів за чотири дні безперервних боїв за переправу, опи-

нилися в запасному армійському полку. З тиждень одсипалися, приходили до тями. Рядові — поміж рядових, Лісовик — поміж командирів. Зрештою вилаштували їх і сказали, що від сьогодні в полку розпочинаються заняття за розробленою штабом програмою.

Декого з командирів здивувало це, дехто сприйняв як належне: а чом би й не навчати, коли є кого навчати?

Заняття справді почалися другого дня, та не для всіх. Кількох артилеристів, в тому числі й Лісовика, покликали до штабу і вручили нове призначення. Перед тим командир армійського запасного полку привітав лейтенанта Лісовика з підвищенням: десять днів тому йому присвоєно звання старшого лейтенанта.

«Хто ж це подавав на мене документи? — дивувався Лісовик. — Невже та піхотна частина, де я командував у перші дні оборони Сталінграда ротою? А може, за Доном, ще до того, як батарею розбомбили літаки?»

Знав, іде в артилерійський полк, і тому йшов охоче. Нарешті скінчаться його митарства по піхотних підрозділах. Тепер він буде справжнім артилеристом.

На місце нового призначення прибули вчасно. У штабі дивізії їх не затримували, послали до начальника артилерії полковника Йолкіна. Коли ж поцікавилися, де шукати того полковника, один із штабістів одірвався від паперів і, загадково усміхаючись, пояснив:

— Шукати далеко не треба. Перейдете через вулицю і будете в полковника. Тільки заходити зараз не раджу: настрої у нього паскудний, а коли в полковника Йолкіна паскудний настрої, краще не потрапляти йому на очі.

Із запасного полку прибуло їх троє, і всі — артилеристи. До начальника артилерії випадало йти тому, у кого був пакет, але старший лейтенант Грузьєв завагався після попередження.

— Може, й справді погуляємо, поки уляжеться полковників гнів? — запитав товаришів своїх.

— А ти певен, що це буде сьогодні? — дорікував Лісовик. — Раз мати родила, раз і помирати. Якщо боїшся, давай я піду.

Грузьєв охоче погодився.

Коли старший лейтенант Лісовик прочинив до хати двері й попросив дозволу зайти, на нього дивився, напівобернувшись, високий і суворий чоловік. Шинеля в нього наопашки, чуприна сива вже, під очима — старечі мішки, але погляд чіпкий і виправка гвардійська. Пізніше старший лейтенант довідався, що Йолкін на початку війни

мав звання генерал-лейтенанта артилерії, а в 1941 році розгубив у білоруських болотах артилерію, і його розжалували в полковники. Звідти і гнів, звідти й суворість його. Лісовик тоді не відав цього і сміливо ступив через поріг.

— Товаришу полковник! — відрепортував, як на параді.— Група командирів прибула у ваше розпорядження.

І, не моргнувши, передав пакет.

Бачив, Йолкіну сподобалося щось в ньому — або ж сам Лісовик, або те, як доповідав: обличчя подобришало, очі сяйнули іншим, примирливішим вогнем.

— Скільки вам років? — запитав.

— Двадцять перший, товаришу полковник.

— До війни учились?

— Так точно! Студент педагогічного інституту.

Лісовик збрехав. Сам не знає навіщо, але збрехав: улітку 1941 року як відмінника його було тільки зараховано студентом педагогічного інституту, навчатись не навчався в ньому, війна перейшла дорогу і зобов'язала йти на фронт.

Йолкіну знову сподобалося щось — ще тепліше, побатьківському глянув на виструнченого перед ним старшого лейтенанта.

— Полковою батареєю підеш командувати? — несподівано перейшов на «ті», але старший лейтенант не взяв того до уваги: він устиг викохати в собі думку про артилерійський полк і менш за все хотів повертатися в піхоту. Йолкін, певно, помітив перемену на його обличчі й додав:— Полкова батарея — самостійна одиниця, там ти будеш сам собі господар.

— Дякую, товаришу полковник,— Лісовик затнувся, однак ненадовго.— Я надто молодий ще, щоб бути самому собі господарем, і, крім того, дуже люблю свою систему, не можу розлучитися з нею.

Промінь прихильності помітно згас у полковникових очах, і все-таки полковник не розгнівався.

— Ну що ж,— сказав по паузі.— Раз таке діло, іди в артполк. А до мене,— він ще раз заглянув у папірець,— до мене пошли старшого лейтенанта Грузьєва.

Коли вийшов від Йолкіна, було таке відчуття, що світ іде обертом. Не знав тільки, чому так: від надмірної радості чи з великого страху. Це ж треба було добровільно піддати себе ще одному випробуванню.

Батарейку прийняв того ж дня, і не яку-небудь — гаубичну.

У прифронтовій смузі зосереджувалась тоді бойова техніка, щедро підвозились боеприпаси, піхотні та й артилерійські полки поповнювалися людьми, і в таких масштабах, що навіть не посвячені в наміри командування бійці та командири розуміли: наближаються важливі події, щось має статися в степах між Волгою і Доном.

Одного дня надійшло поповнення і батареї старшого лейтенанта Лісовика. Комбат знав: з-поміж прибулих є колишні ув'язнені. Через те й не розпитував, хто вони, чи служили до цього в армії — кому-кому, а вчорашнім в'язням неприємно буде розповідати перед строем, за що вони відбували покарання. Сказав, коли серед новачків є артилеристи, хай вийдуть на два кроки вперед, та на тому й обмежив попереднє знайомство з ними.

Артилеристів не виявилось, і комбат, посміхнувшись скупую, непомітною для всіх посмішкою, додав:

— А хто хоче бути артилеристом?

Цього разу на два кроки вперед вийшли всі новачки.

— Добре.— Лісовик тепер уже не приховував усмішки.— Раз є бажання, навчатимемо. Наука ця не складна, а звання горде. Артилерія — бог війни, від її вогню залежить успіх всякої операції, малої й великої, а ми, скажу вам, напередодні важливих подій. Отож до діла, товариші. Пам'ятайте, від ваших знань, від точності вашої стрільби залежить життя тих, хто йде з гвинтівкою на німецькі окопи, та й ваше зрештою. Бо коли не вистойть у двобої з фашистами піхота, доведеться вам приймати на себе ворожий удар.

Він познайомив новачків з історією дивізії, нагадав, що вони в діючій армії, зволікати з навчанням не слід, і хотів було зачитати вже, хто до якої обслуги йде, але його випередили.

— Можна слово, товаришу начальник? — почув з правого флангу.

Запитував високий, міцно збитий чолов'яга років двадцяти п'яти:

— Я вас слухаю,— ближче підійшов до нього Лісовик.

— А як воно буде з харчами?

— Нормально. Отримуватиме хліб, тричі на день приварок до хліба. У вазі, може, й не прибавите,— посміхнувся новачкові,— але й голодні не будете.

— Я важу сто два кілограми, подвійний пайок, здається, належить.

— Належить, значить, матимете. Ваше прізвище?

— Завідонов.

— Старшина,— обернувся комбат у той бік, де стояли командири.— Поцікавитесь цим.

— Єсть.

Лісовик почав викликати їх поіменно, називав обслугу, до якої зачислювався новобранець, і велів зайняти в тій обслузі своє місце.

Довго не засиджувався на батареї. Його обов'язок — розвідувати вогневі точки німців, знищувати їх чи бути готовими до знищення, тим паче зараз, коли армія зосереджує на цій ділянці фронту сили, готується завдати ворогові відчутного удару.

Дорога до спостережного пункту була неблизька. В степах як у степах, особливо в цю передзимову пору. Вийдеш із села — на десять кілометрів видно тебе. Тому змушений був петляти по видолінках, робити чи не вдвічі більший, ніж треба, гак, поки добрався до окопів піхоти, а там і до свого спостережного пункту.

— Ну, як тут? — звернувся до командира взводу розвідки.

— Нічого втішного, товаришу старший лейтенант.

— Чого так?

— Тільки-но дзвонили із штабу дивізіону. Знову перекидають нас.

— Серйозно? І куди?

— На ділянку першого батальону.

— Фі-ів! — свиснув Лісовик.— То це не тільки спостережний пункт, і вогневу доведеться міняти.

— Безперечно. Відстань неабияка.

— Але ж там комбат-два. З якої це речі і нас туди?

— Не пояснювали. Чув від піхотинців, що намічається якась операція — хочуть нібито вивести дивізію на вигідніші рубежі,— а чи так це, не знаю.

— Ну що ж, дзвони в штаб дивізіону. З'ясуємо.

Переїзд — завжди клопіт. І не тільки тому, що в степах не так просто вибрати вигідне для маскування батареї та й спостережного пункту місце,— на новому місці треба буде заново окопуватись. А земля в сталінградських степах що твій камінь, спробуй окопайся в повний профіль — і котловани для гармат, і ніші на погрібці для снарядів, і ходи сполучень, і землянки для гармашів. Роботи дай боже, не один піт зійде з солдатів, поки окопаються. А тут ще й невідомо, чи надовго. Сказали, передбачається операція, а яка і на коли, не вважали за потрібне пояснювати.

Зв'язок із командиром першого батальону, спорудження спостережного пункту доручив командирові взводу розвідки. На себе взяв відповідальніше діло — вибір вогневої позиції. Села поблизу передової немає, хочеш не хочеш, доведеться ставити батарею в полі, а де — заковика. Коли вірити карті, найбільш підходяще місце — балка. З повітря вона не сховає батареї, а від наземної розвідки сховає. І під'їзди непогані. Он аж куди тягнеться балка — в глибокі тили. Ну, а про дорогу зараз не варто, мабуть, думати. Йдеться до зими, дощів не передбачається, а не буде дощів, трактори й по бездоріжжю здолають крутизну.

На всякий випадок розосередив батарею на схилах видолінки, який починався неподалік від дороги, й подався із старшим на батареї вниз, до балки.

— Ждіть тут,— сказав командирові другого вогневого взводу.— На випадок небезпеки з повітря — стійте на місці, на випадок артилерійського обстрілу — спускайтеся в балку. Ну, і за нами стежте. Виберемо вогневу, дамо сигнал.

Балка як балка: є де поставити гармати, є де й розвернутися. І все-таки Лісовику не подобалася вона чимось. Розглядавсь, прицілявся, а проте не наважувався сказати: тут.

— Ваша думка, лейтенанте,— звернувся до старшого на батареї.

Галстян не сподівався, мабуть, що комбат поцікавиться думкою старшого на батареї.

— Ото буде найкращий місце,— показав кивком голови.

— Де саме? — не зрозумів його чи зумисне ще раз перепитав Лісовик.

— Ну, отам,— показав пальцем.

— Не годиться,— одразу ж, не вагаючись, заперечив комбат.— Саме там і не слід ставити.

— Чому? — і зовсім зашарівся старший на батареї.

— А тому, що німці полюбляють розшукувати наші батареї звукозаписом. Ви не встигнете й пристрілку ще зробити, а вони знатимуть уже, на якій відстані, в якому напрямі стоїть ваша батарея.

— То хіба не все одно, де стати, коли на те піде? Будь-де засічуть.

— А ви схитруйте, зробіть так, щоб не засікли.

Лейтенант ще раз розглядається довкола.

— Не розумію, як тут можна схитрувати.

— Дуже просто: батарею поставите в отому широкому видолинку. І не там, де він спускається в балку, а трохи вище. Звідти гармати теж не проглядатимуться з фронту, але, коли почнемо стріляти і німці нанесуть звукові виміри на планшет, вони гадатимуть, вірте мені на слово,— гадатимуть, що ваша батарея стоїть у балці. Відхилення в сто — сто п'ятдесят метрів не такі великі, щоб на них зважали при підрахунках. Батарея руських, скажуть, стоїть у балці, і почнуть гатити з гармат по балці, а ви стоятимете у видолинку й тішитиметеся з їхньої наївності.

— Німці народ пунктуальний, можуть і не зважити на логіку.

— І таке може бути. Але, по-перше, з десяти німців один тільки не зважить на логіку, по-друге, і в цьому випадку батарея буде у вигіднішому становищі, ніж у балці: одне — затиснута між горбів, а друге — снаряди, не долітаючи, вибухатимуть нижче батареї, перелітаючи — вище.

— А коли влучать?

— Тоді вже нікуди не дінешся.

Галстян світить повеселілими очима.

— Ну що ж, переконали. Так і зроблю.

Старший на батареї вийшов на помітне здалеку місце й подав сигнал: «Вперед, марш!»

Того дня поповнився людьми і перший батальйон, однак бойових дій чомусь не розпочинав. Відчувалося, правда, що командир батальйону в доброму настрої — і веселий, і жартівливий був, коли приймав артилеристів; казав, що такого, далєбі, й не пам'ятає, щоб наступальні дії одного батальйону підтримувало п'ять батарей: три дивізійні, одна полкова й одна мінометна.

— Роботи вам, правду кажучи, на всіх вистачить. Ось погляньте сюди.

Він розгорнув схему оборони і познайомив артилеристів з кожною вогневою точкою німців. Артилерійських батарей на схемі не значилося зовсім, зате мінометів середнього калібру і особливо кулеметів було на диво густо.

— Прошу не покладатися на дані піхотинської розвідки,— зауважив командир батальйону,— і негайно розпочати вивчення ворожої оборони в своїх секторах. Кажу так через те, що не за горами той час, коли почнуться наступальні бої, а вам, самі розумієте, буде надано в цій операції перше слово. І потім, я не певен, що піхотинська розвідка впоралася з усім, що вимагалось

від неї. Артилерійських батарей на нашій ділянці, як бачите, не виявлено.

Лісовик догадувався: коли дійде до наступу, їх поличуть ще до командира батальйону і в деталях ознайомлять із бойовим завданням. І все-таки хотілося наперед знати, як розгортатимуться події, де саме планується завдати удару — на всій ділянці чи в якомусь найбільш вразливому місці?

Наміри командування і зовсім стали загадкою, коли наступної ночі сусідній зліва полк нав'язав німцям нічний бій і, не зустрівши серйозного опору, пішов в обхід села, в якому оборонялася ворожа частина. Німці, видно, не сподівалися такого маневру й поспішили зняти ся з насиджених місць.

Отоді дішла черга і до батальйону, що його мав підтримувати в бою старший лейтенант Лісовик: йому наказали переслідувати ворога.

Артилеристи сподівалися, що переслідування почнеться з артнальоту по селу, яке залишали німці, але з командного пункту батальйону повідомили: артнальоту робити не слід, досить одного-двох залпів по ворожій колоні, яка відходить у напрямку на хутір Суха Балка.

Тим, власне, й закінчився їхній бій за село. Піхота пройшла за ніч дванадцять кілометрів і змушена була зупинитися: там проходила друга лінія фашистської оборони.

Довелося займати нову позицію, і знову — в степу. Як на те, знявся вітер, небо затягло хмарами, збиралося чи то на дощ, чи то на сніг. Командування наказало спорудити спостережний пункт по-справжньому, у два накати, а вогневі позиції — у повний профіль. Дуже можливо, що тут буде бій не місцевого значення, і, хоч ініціатива за нами, від німців всього можна сподіватися.

Комбат розумів: раз наказано, значить, треба. Але ж одне — наказати, а друге — спорудити. Для спостережного пункту, для землянок у два накати потрібне дерево. Де його взяти тут, у голому, як бубон, степу? Ждати, поки підвезуть? Навряд чи діждешся. Доведеться шукати, мабуть, на хуторі, хоч надії на те невеликі: в степових хуторах дерев не густо, а крім того, там були німці, усе, що можна було взяти, певно, взяли.

Згадка про німців мимоволі наштовхнула на рятівну думку: у них була ж споруджена передова, там теж були спостережні пункти, землянки у два-три накати. Чом не розібрати їх? Це ж не за горами: від наших вогневих позицій сім-вісім кілометрів.

Коротка розмова по телефону — і старший на батареї посилає трактор з причепом до села, де оборонялися вчора фашисти.

Приціл виявився точним: Лісовик перший завів на вогневу позицію, а потім і на спостережний пункт дерево. Його ініціативу оцінили в дивізіоні й наказали всім іншим батареям наслідувати приклад комбата-три. Це тишило, звичайно, а потішивши, заколисало, мабуть, бо віддав розпорядження на батарею окопатися в повний профіль і на тому заспокоївся. Сидів на спостережному пункті, робив своє діло, аж поки не досидівся.

Як на те, був тоді в гостях у командира батальйону. Зустрілися так собі, без особливої потреби, а зустрівшись, сіли пообідати. Там і застав Лісовика дзвінок командира дивізіону.

— Це як же називається? — почав той з копита.

— Що саме? — не зрозумів його комбат.

— Замілили очі доброю ініціативою, а вогневу позицію так і не споруджено.

— Не може бути.

— Запитай у начальника артилерії дивізії.— Капітан Приймак мало не з перших днів появи Лісовика в полку перейшов чомусь на «ти».— Він їздив сьогодні по вогневих позиціях і всипав нам із командиром полку по саму зав'язку. Найбільше перепало за твою батарею, між іншим. Землянки для себе покопали і накати зробили такі, що й бомба не візьме, а гаубиці лишили незахищеними, снаряди теж закопали про людське око.

— Дивно. Старшому на батареї ясно було сказано: спорудити вогневу позицію в повний профіль.

— А ти піди та подивися, що він спорудив. Перевіряти треба, коли не навчили підлеглих виконувати розпорядження.

Приймак не ждав, що скаже на те командир батареї. Випалив і поклав трубку. А для Лісовика це було гірше за останню лайку. Такий осадок ліг на серце, ніби відро води на нього вилили.

«Оце так,— ганив себе.— Не встиг прийняти батарею, уже зауважили. І за що? Хай би в бою, в складних чи безвихідних обставинах, а то в елементарному ділі, там, де не тільки статут, обов'язок,— сам бог велів робити так, як це належить».

Розумів, розмовою по телефону не відбудешся, доведеться йти на вогневу позицію, на власні очі переконатися, як там окопалися, а потім робити вже висновки, давати якийсь лад.

І тоді, як розмовляв із капітаном Приймаком по телефону, і пізніше, коли йшов із розвідником по непри-
вабливому осінньому полю, не вірив, в усякому разі,
не хотів вірити, що на його вогневій таке вже безлад-
дя. В наріканнях капітана, певно, чимало перебільшень.
Щось там могло і не сподобатися начальнику артилерії,
на щось міг вказати чи навіть висловити з приводу яко-
гось недогляду своє невдоволення, ну, а командир диві-
зйону радий старатися. Як же, влетіло через батарею
Лісовика, то чом і не проїхатися по Лісовику, не ви-
лити на нього усю свою злобу.

«А може, Галстян справді дав маху? — напрошувала-
ся підозріла думка.— Не може бути. Адже йому ясно
казано: «Передбачаються серйозні події, окопатися в
повний профіль». Та коли б і не було сказано, все одно
мав би окопатися. Батарея хоч і стоїть у низині, все-
таки доступна для танків, більше того, її через те й
поставили неподалік від дороги, щоб, на випадок про-
риву, могла захистити дорогу, не міняючи позицій, би-
ти прямою наводкою по танках».

Відстань від спостережного пункту до батареї доб-
рих три кілометри, поки дійшов, заколисав у собі і три-
вогу, і побоювання. А опинився на батареї, очам не по-
вірив: там справді було споруджено лише землянки для
особового складу. Гармати не закопані, під ними тільки
майданчики вирівняно; ходів сполучень між гарматами
аніякісіньких, погрібці для снарядів теж не глибш як
по коліна. Ящики височіли над поверхнею, немов зумис-
не виставлені, щоб бачили, як багато їх тут, на батареї.
Єдине, що потішило, хоч і здивувало немало,— гармаші
не гуляли, довбалися в землі, і чомусь метрів на двад-
цять попереду вогневої.

— Товаришу старший лейтенант! — рапортує Гал-
стян.— Батарея споруджує вогневу позицію.

— Бачу,— невдоволено буркнув Лісовик.— А чому
там? — кивнув у той бік, де копали гармаші.— Чому не
на вказаному мною місці?

— Начальник артилерії дивізії наказав висунути ба-
тарею на двадцять метрів уперед і окопатися в повний
профіль.

— Докотилися, значить. А я що наказував робити?
Галстян потуплює винуваті очі.

— Про що я говорив вам по телефону, товаришу лей-
тенант?

— Твердий земля.— Лейтенант хвилювався і знову
не помічав похибок у своїй мові.— Дуже твердий земля.

Солдати зняли галас, одну вогневу, кажуть, тільки спорудили, одразу ж і покинули, тепер другу... І руки, і ноги гудуть від перевтоми.

— Солдати... А ви, командири взводів, гармат, нащо тут? Ви ж стоїте на танконебезпечному напрямі. Невже не розумієте, що все це означає?

— Винен, товаришу старший лейтенант. Злегковажив, піддався намовам.

Комбат дивиться на нього суворо і запитливо водночас.

— Шикуйте батарею.

Зумисне відійшов подалі, десь аж до крайньої гармати, ждав, поки старший збере до купи всіх людей.

Коли доповіли, що батарея з його наказу вишикувана, підійшов і скомандував:

— Хто з вас не знайомий із першим обов'язком артилериста на війні, два кроки вперед, марш!

Бійці застигли в шеренгах, навіть новачки не наважилися чомусь порушити стрій.

— Ви теж знаєте свої обов'язки? — вказав комбат на першого з новачків, що трапив йому на очі.

— Та ніби ж знаю.

— Ніби... Раз «ніби», значить, не знаєте. Ну що ж, вас я можу зрозуміти. А от вас, вас, вас і вас, — вказав на командирів гармат, — вас я не розумію. І вас теж не розумію, — нагледів на лівому фланзі низенького на зріст комсорга батареї, — бо всі ви чудово знаєте: святий обов'язок кожного солдата, який знаходиться на передньому краї, — бути готовим до бою. А де вона, ваша готовність? В отих відкритих для ворожих снарядів гаубицях? Чи, може, в складених до неба стосах снарядів? За три кілометри звідси фронт, поруч проходить дорога, по якій в будь-яку годину дня і ночі можуть піти ворожі танки. Що ви робитимете, коли вони підуть? Ви ж опинитеся перед ними голі, мов турецькі святі, в окремих секторах вам не дозволять стріляти по танках ящики з снарядами! А може ж і авіація налетіти, для неї ваші гаубиці теж дуже зручна ціль. Що я писатиму тоді вашим матерям, жінкам, дітям? Що, питаю? Що я був поганий командир? Що не зумів підготувати батарею до бою і тому дозволив фашистам бомбити вас із повітря, роздавити танками? Ні, вибачайте, я не дозволю цього. Тут ваша смерть надто дорого коштуватиме для Вітчизни, спричинить багато інших смертей... Зараз третя година дня. До ночі далеко ще, та й завтра можна вступати удосвіта. Наказую: до дев'ятої години ранку викопати

котловани для гаубиць в повний профіль і для кругової оборони. Снаряди теж мають бути на цей час у погрібцях. Ходи сполучень дозволяю вирити пізніше. Все. Завтра о дев'ятій ранку приймаю роботу.

Він не засиджувався того дня на батареї. Проїшовся по землянках, заглянув на кухню, де теж було про що говорити з старшиною, й подався на спостережний пункт. Увесь вечір був під враженням розмови з гармашами, таке відчуття холодило душу, ніби його обдурили, і обдурили в найкращих сподіваннях. Бо й справді, коли це було таке, щоб солдати не виконували наказів свого командира? З травня місяця на фронті, а ніколи не відчував, щоб люди його мислили інакше, ніж він, і тим більше діяли всупереч його вказівкам. Чому це так? Звідки це в них? Погана в цьому полку дисципліна чи увірували, що змінилася обстановка на фронті? У травні на шлеях тягли гармати, коли виходили з оточення, а не кидали, горнулися один до одного і всі — до командира. Бо знали: тільки він може вивести до своїх, лише його досвід, розум, уміння врятують від неминучої смерті. А зараз он яке втнули: не окопалися. Як же, два місяці не тікають уже від німця, потроху перемелюють німця, вряди-годи посуваються навіть уперед. От і заспокоїлися. А тут ще й земля така, хоч зубами гризи, і позицію міняли двічі підряд.

Ну й народ. Ледь-ледь розгодинилося на їхньому небі, уже й легковажать. Але ж солдати — нехай, солдатів якось можна зрозуміти. А командири, зокрема старший на батареї? Теж так мислить, як і солдати, чи спасував перед ними, відчув, що не може примусити, й пішов у них на поводиті?

Об'явившись наступного дня на вогневій позиції, комбат застав гаубиці на новому місці, в глибоких і круглих, обнесених високим бруствером котлованах. Погрібці для снарядів ще копали, але робота наближалася до кінця.

— Ну от, — похвалив, підходячи до четвертої обслуги. — Оце вже схоже на оборону. Добридень, товариші.

Бійці відповіли дружно, однак не дуже бадьоро. По очах, а надто з виразу облич видно було: не тому, що гніваються на командира батареї, — стомлені, помітно стомлені нелегкою роботою.

Окинув їх уважним поглядом і запримітив нараз, що обслуга не в повному складі. Може, й не поцікавився б, де інші, але серед гармашів не було тих, що прийшли з поповненням.

— А чому не всі на роботі? Новобранці де ваші?

— У землянці, товаришу старший лейтенант.

В голосі командира гармати вчувалося слабо приховане невдоволення.

— Відпочивають після наряду, чи як вас розуміти?

— Не після наряду. Вони відмовилися вийти вдосвіта на роботу.

Лісовик вступив у нього прижмурені, з крицевою рішучістю в зіницях очі.

— Як то — відмовилися?

— Завідонов сказав, що він своє відробив уже. Буде другий пайок, тоді вийде працювати понад норму. Ну, й товариша підбив на це.

Так он воно що! Новачки з норовом, виявляється. І неабияким норовом.

— Ну, а ви...— недобре подивився Лісовик на командира обслуги, потім на старшого на батареї.— Ви що, погодилися з ними й дозволили відсипатися?

Командир обслуги глянув крадькома на старшого на батареї, старший на батареї— на командира обслуги і, ніби змовившись, потупили очі.

— Я питаю,— нагадав їм комбат,— ви погодилися з ними й дозволили відсипатися?

— Ніхто їм не дозволяв, товаришу старший лейтенант,— одважився нарешті Галстян,— вони відмовилися виконати наказ.

Лісовик скривився, мов од зубного болю, видно, хотів сказати щось круте й гнівне, та стримався і звів розмову на інше.

— Приведіть їх сюди. Якщо не підкорятимуться, під конвоєм. А ви,— звернувся до одного з гармашів,— поκληште старшину.

Гнів не влягався в нього. І не тільки в першу мить, а й згодом, коли побачив, що Завідонов не просто йде, його ведуть під конвоєм. Але дивно: комбат не почував себе слабшим від того. Навпаки, що далі, то відчутніше визрівала певність, що прийняте ним рішення — єдино правильне і що переможцем у сутичці з Завідоновим буде він, а не Завідонов.

— Ви приймали присягу? — запитав спокійним, проте явно неприхильним голосом.

— Приймав.

— І знаєте, що наказ командира — закон для бійця? Мовчить.

— Знаєте, питаю, чи ні?

— Ну, знаю.

— То чому відмовилися виконувати його, наказ командира?

— Бо командир не виконав своєї обіцянки переді мною. Де мій другий пайок?

— Мова йде про захист Вітчизни, а не про шматок хліба, Завідонов! — підвищив голос Лісовик. — Ви що, не розумієте цього чи дурня з себе корчите?

Тепер і Завідонов спохмурнів і прискалив, хмуричись, ліве око. Висока, мало не двометрова постать його випрямилася, схоже було, що він готується до удару.

Старший лейтенант помітив те й рвучко обернувся до командира гармати.

— От що, сержанте. — Він був суворий і рішучий, такий, яким його не бачили ще в цій батареї. — Усім, хто працював сьогодні вранці на спорудженні вогневої, замаскувати травою позицію — і на спочинок. А цим, — кивнув на Завідонова і солідарного з ним новачка, — лопати в руки і хай копають. Ходи сполучень за ними. Чули? Лише за ними. Про все інше поговоримо, коли закінчать роботу.

Сказав і твердо ступив до сусідньої гармати, але Завідонов затримав його:

— Погрожуеш, начальник?

— А ви як думали? Панькатися буду? Тут фронт, вибір невеликий: або самовіддана боротьба з фашистами в лавах підрозділу, до якого вас послано, або штрафна.

Він намірився йти далі, та Завідонов знову примусив його зупинитися: швидко і вправно, в якусь незбагненну мить, шарпнувся до батарейця, що стояв обіч із зброєю, вихопив із рук карабін й загнав до патронника набій.

Хто знає, чим завершився б той намір, коли б Лісовик теж шарпнувся в ту мить до кобури й вихопив пістолет. Можливо, Завідонов і вистрілив би: адже він готовий був зробити це, йому досить було натиснути на курок! Та Лісовик не поворухнувся навіть. Сам не знав, чим керувався: певністю, що пізно вже пориватися до зброї, чи вірою в свою правоту, в те, що Завідонов не посміє вистрілити, однак не поліз до кобури. Твердо й на диво спокійно дивився солдатіві у вічі. І погляд той зламав Завідонова. Карабін затремтів у його руках, губи сіпнулися, схоже, що чоловік хотів сказати щось і не міг підібрати потрібного слова.

Це тривало недовго, якусь мить, але її досить було, щоб прийшов до тями гармаш, у якого вихопили зброю, і кішкою стрибнув на Завідонова.

— Ти що, здурів?! — Він спершу пригнув карабін до землі, далі відчув, мабуть, що Завідонов не дуже противиться, й рвонув його на себе. — Теж знайшов іграшку. Матимеш свого, тоді й розпоряджатимешся.

Солдат відійшов, розряджає карабін. Всі інші, навпаки, наблизилися до новачка й стали півколом. Завідонов опинився між ними і комбатом, мов зацькований вовк: і податися нікуди, і вчинити щось не можна.

— Виконуйте наказ, — стримано сказав йому Лісовик. — Вам надається остання можливість виправдати себе, — раджу скористатися нею.

Того дня він мав ще одну гостру розмову, правда, уже не з Завідоновим. Сам догадувався після сутички з ним, та й гармаші однієї з обслуг натякнули, що Завідонов і вчора був ініціатором непослуху, посіяв серед батарейців сумнів: нащо окопуватися, коли йдемо в наступ, не сьогодні, то завтра знову мінятимемо позицію?

Скипів, почувши те, і не відкладав свого наміру на потім. Покликав під гарячу руку до одної з землянок командирів взводів, згодом — старшину й виказав усім те, що думав про них.

— Ви командири чи так собі, порожнє місце на батареї? — накинувся, поки не було старшини, на взводних, а надто на старшого з них — Галстяна.

— Винні, товаришу старший лейтенант!

— Знаю, що винні! Але що мені з того? Мені діло потрібне і порядок на батареї потрібний, а не поспішне визнання своєї провини. Дожилися, називається, докомандувалися. Тижня не минуло, як прийшов у підрозділ новачок, до того ж рядовий, колишній в'язень, і вже став авторитетом, зумів повести за собою батарею. А де були ви, командири? І що це взагалі за мода пішла? Адже й без нагадувань повинні знати: зайняла батарея позицію — негайно окопатися. А я ще й нагадував вам, я попереджав, що передбачається бій.

Командири паленілі з сорому і мовчали. Лісовик пройшовся, тамуючи гнів свій, по землянці, знову зупинився перед ними.

— Так ми далеко не підемо, — сказав спокійніше. — Запам'ятайте раз і назавжди: тих, хто не вміє командувати, усувають від обов'язків командира. Сподіватимемося, що слабкість ваша — випадковість і що вона більше не повториться.

— Не повториться, товаришу старший лейтенант,— пообіцяв за себе і за свого товариша Галстян.

— Ну, от і добре. А з цих саботажників не спускайте ока. О 21.00 доповісте, як вони виконали мій наказ. Коли хоч трішки ослахаються, панькатись не буду.

Лісовик нагадав зайвий раз, щоб усім гармашам дали спочити до обіду, й рушив до виходу. В цей час на східцях з'явився старшина.

— Чому Завідонов не має до цього часу другого пайка? — зупинився перед ним комбат.

— Не встигли оформити, товаришу старший лейтенант.

— Щоб надалі встигали й розуміли, що цивільній бюрократії на війні не місце, віддайте йому завтра свій пайок. З умовою,— обернувся він до старшого на батареї,— якщо Завідонов сумлінно працюватиме і впорається з дорученим йому ділом.

IV

Два роки ходить пліч-о-пліч із Завідоновим, а ні разу не запитав, що тоді вплинуло на нього: певність, що комбат не поступиться своїм, чи страх, ота охолоджуюча душу свідомість, що за такий, як його, вчинок на фронті можна поплатитися головою, коли не одумається вчасно і не скористається востаннє наданою йому можливістю? Певно, і те, й друге, бо копав, кажуть, аж пара над ним стояла. І над ним, і над його напарником. Не одну лопату зламали в твердому ґрунті, а таки викопали траншею.

Більше тижня не зустрічався після того із Завідоновим. Одне — не вважав за потрібне, а друге — не до Завідонова було. Штабам наказали розробити схему масованого артудару по ворожій обороні, а штаби зажадали від них, командирів батарей, свіжих даних — про кулеметні точки, мінометні й артилерійські батареї, зосередення піхоти й танків. Довелося вивчати і передній край німецької оборони, і тили, пристрілювати реперні, визначати рубежі для вогневого валу.

З усього видно було: готується наступ, і не частковий — по всьому фронту. Це піднімало дух, багато в чому зобов'язувало. Тож і не дивно, що він забув за клопоти про Завідонова. Тоді лиш пригадав, що є такий на світі, як із батареї долинула по телефонному дроту невесела звістка: німці рознюхали-таки, де стоять його

гаубиці (не інакше, як засікли по звуку), і накрили їх зосередженим артилерійським вогнем.

«От бачиш, Завідонов,— дорікав у думці.— А ти хотів сидіти неокопаним. Не в добру пору, видно, говорили про це, ніби зумисне накликали».

Комбат поспішив до телефону, хотів почути від когось із командирів, що там робиться на батареї, та на його голос ніхто не обізвався.

— Все. Зв'язок перервано, наліт, значить, неабиякий... Постарайтеся викликати батарею по рації,— наказав зв'язківцям.

Поки радисти лагодилися, з дивізіону доповіли, що й інших спіткала та сама доля. Німці, видно, довідалися, що проти них готується удар, і попередили його.

— Якщо батарея зазнає якихось пошкоджень,— розпорядився начальник штабу,— негайно повідомте. Ремонтна бригада попереджена, за годину іграшки мають бути готові до бою.

У них таки справді не обійшлося без пошкоджень. В одній гаубиці розбило осколком панораму, в іншій — гальмовий прилад. Але то все можна було полагодити... Важливо, що люди вціліли, і вціліли тому, що було де сховатися.

Комбата тішило це. Бо знав, певен був: він переміг Завідонова. Якщо сам Завідонов, скажімо, й не розуміє цього, то люди з його батареї, а надто гармаші, остаточно переконаються тепер, як потрібні окопи на війні. А то вже багато важитиме. В усякому разі, вдруге про це з ними не доведеться розмовляти.

Не знає, передумало командування чи так і планувалося, але того дня зосереджена на фронті між Волгою і Доном артилерія мовчала. І того, і наступного. Лише згодом десь заговорила, і таким могутнім голосом, що німці не витримали. Одні полягли від щільного й, здавалось, всюдисущого вогневого валу, інші, відстрілюючись, а то й не відстрілюючись, відступили.

Дивізії йшли тепер засніженими степами не зупиняючись, якщо й зчіпалися з німцями, то ненадовго і переважно — танки. Потім була радісна зустріч із Донським фронтом, вважай, перемога над затиснутою в сталеве кільце й приреченою на загибель армією Паулюса. Та не поминули й неприємності. Одна з них заглянула до Лісовика тоді, коли їхня дивізія зупинилася перед укріпленнями, що їх звели фашистські оточенці на підступах до Сталінграда.

Його покликали того дня до полкового штабу й познайомили із слідчим армійського трибуналу.

— Чого ж ви мовчите, товаришу старший лейтенант? — прихильно, як товариша свого, запитав слідчий.

Лісовик звів на нього зацікавлені очі, пробує збагнути, що все те означає.

— Не розумію, — знизав плечима. — А про що я мав би доповідати вам?

— На вас був замах. Такі вчинки рядових по відношенню до командирів не прикрашають армію, і за них слід суворо карати.

Комбат удав, що дивується, а може, й справді дивувався.

— Вас неправильно поінформували. Замаху не було. Була спроба не виконати розпорядження, був спалах травмованої життям людини — і тільки. Я вчасно втрутився в це діло, примусив бійця виконати роботу по спорудженню вогневої позиції, а фронтові обставини — маю на увазі ворожий артудар по батареї — і зовсім переконали його, що на війні не можна легковажити. Окоп — ї зручне для оборони місце, і порятунок на випадок нападу чи артналёту.

Слідчий чимось невдоволений — кривиться, мов від кислещ.

— Але ж рядовий Завідонов підняв на вас зброю! Розумієте, що це таке?

— Повторюю: він усвідомив хибність свого вчинку, його немає за що карати.

— Усвідомив, кажете? За ці десять-п'ятнадцять днів?

— А чом би й ні? Згадайте, які це були дні. За ці десять-п'ятнадцять днів ми зламали хребта 300-тисячній німецькій армії, пройшли понад сто кілометрів по всьому фронту й затиснули її в смертельне кільце. За ці дні не те що усвідомити, народитися заново можна.

Присутній при їхній розмові заступник командира полку по політичній частині усміхнувся загадковою усмішкою і став на бік Лісовика. А вдвох вони переконали-таки слідчого, що покарання Завідонова буде не на часі. В солдатських душах панує зараз свято, і не варто розмахувати на тому святі мечем правосуддя.

— Якщо вже на те пішло, — вихопився в тій суперечці Лісовик, — я беру Завідонова на поруки, лишаю в батареї на свою відповідальність.

Слідчий посміхнувся, мовляв, забуваєш, чоловіче, де знаходишся, й махнув рукою.

Не відає, як воно сталося, але батарея дізналася про його розмову із слідчим. Думав, що люди догадуються тільки, а догадуючись, домислюють, аж чує, знають і подробиці.

Хотів було поцікавитися, від кого йдуть ці розмови, подумав навіть, чи не спростувати чутки, та Завідонов попередив його: з'явився на спостережному пункті із термосом за плечима і, скориставшись нагодою, сказав, що хоче поговорити з ним, комбатом, без свідків.

— Ну, будь ласка,— неохоче якось погодився Лісовик і перший рушив окопом далі від землянки.

По очах, обличчю видно було — в душі солдата якесь сум'яття. Чи то незручно йому, чи боязко починати розмову.

— Я вас слухаю,— зупинився нарешті комбат.

— Прийшов подякувати вам, товаришу старший лейтенант.

Лісовик догадався вже, про що піде мова, і все ж запитав:

— За що?

— Та як же, я вас, можна сказати, мало не застрелив, а ви не взяли гніву до серця, захистили мене перед слідчим. Трибуналом, кажуть, пахло.

— Хто це вам сказав таке?

— Та... люди,— ухилився Завідонов.

Не наполягав. Стояв і думав, як йому поведеться зараз. Заперечувати? А навіщо? Еге, навіщо? Щоб лишити незаплямованим авторитет слідчого? А чого він вартий порівняно з авторитетом нашої правди? Яке йому діло до слідчого, коли Завідонов, дякуючи розмові із слідчим, повірив, що на світі є справедливі люди і є справедливість?

— Гаразд,— по-дружньому торкнувся руки Завідонова.— Потім будете дякувати.

Завідонов морщить лоба, видно, не розуміє чогось.

— Коли — потім?

— Як я доведу вас до Берліна живим і неушкодженим.

— Живим — то було б добре,— осміхається солдат,— а ушкодженень ми не боїмося, товаришу старший лейтенант.

— Не кажіть так, вони теж бувають страшні.

Вважаю, що розмова закінчена, й рушив було до землянки, та Завідонов затримав його.

— Я не все ще сказав, товаришу старший лейтенант...

— Забули передати подяку від свого однодумця?

— Ні... Хочу проситися, щоб узяли в розвідники.

Комбат затримує на ньому погляд і довго дивиться вивчаюче.

— Думаєте, тут менше копати?

— Та ні... Веселого діла хочу, а там, на батареї, нуднувато буває... І потім... Я все-таки не останній, повірте. Хотів би біля вас бути. Війна, всяке трапляється. Гляди, став би колись у пригоді.

Комбат не зводить із нього пильного, хоч дещо й збентеженого погляду.

— Раз пішла така розмова,— озвався по паузі,— скажіть, Завідонов, за що ви потрапили до в'язниці?

— Через жінку, товаришу старший лейтенант.

— Як то?

— Був я тоді матросом Тихоокеанського флоту. Ну, закохався в одну. Так закохався, що заночував у неї. Заночував і проспав. Одне слово, повернувся на берег тоді, коли корабель мій плавав уже в морі. Час був суворий, мене судили й дали мало не по саму зав'язку.

Комбат колупає носком чобота землю на дні окопу й мовчить.

— Гарзд,— озвався перегода.— Я подумаю. У нас є такі, яким не личить бути в артилерійській розвідці, можливо, й поміняю вас місцями.

▼

Друга воєнна зима не була такою лютою як перша, однак сніги випали глибокі й надійні, мов за Полярним колом. Тільки тоді, як сів із неба сніг чи хурделило в полі, можна було під'їхати до вогневої не поміченим з німецьких позицій. В ясний сонячний день степові обшири розсувалися до безконечності, степ проглядався на десятки кілометрів, і так виразно, що комаху, здавалося, можна було помітити в ньому, не те що машину.

— А гарно тут узимку, правда, товаришу старший лейтенант?— замріяно питає котрийсь із розвідників.

— Чистота і на війні ходить у парі з красою,— погоджується Лісовик. Він біля стереотруби, нишпорить нею по ворожих тилах чи просто милується далиною — важко збагнути. Одне видно: чимось заклопотаний. Може, шкодує, що ця біла, як у казці, далина розділяє його з домівкою, а може, просто згадує домівку. Усі знають: вона далеко звідси, не знають тільки, що він ріс серед таких же, як оці, просторів. По один бік села — степ

без кінця і краю, по другий — море. Випадуть узимку сніги, засиплять скуту морозом землю, поламаний у прибережжі лід — очі сліпить білизою. Дивишся й надивитися не можеш. Надто коли вийдеш у поле чи на берег моря вперше. Такі відчуття, наче просторам тим немає кінця-краю, і тобі радісно з того, так незвично радісно, немовби ти опинився в іншому світі, виповнюєшся чистотою того світу, радієш безмежжю і очищаєшся вибіленим до боли в очах безмежжям.

Утраченого завжди шкода, а він, крім усього, втратив степи свої і все, що було рідного в степах, не з своєї вини. Що з його рідними? Як вони там? Чи пощастило братові Михайлові проскочити з колгоспними тракторами? А коли проскочив, як живе без нього матуся, сестри? Взимку тоді добре, коли є що їсти, коли тепло в хаті. Що їдять вони, кинуті напризволяще, чим опалюють небагате на паливо степове житло? Чи мають його взагалі? Чи живі? Ворог є ворог, йому, як і дурневі, закони не писані. Що схотів, те й зробив як заманулося, так і повівся.

Коли Лісовика мобілізували й везли в числі інших до району, колгоспники проводжали їх через усе село до самого степу. Лише на степу зупинилися одне по одному й стали черідкою на дорозі й поза дорогою. А мати Андрієва не помічала того чи не хотіла помічати. Не встигала за гарбами, що далі, то помітніше відставала, однак і не зупинялася. Все йшла і йшла, заливаючись сльозами, то затуляла долонями лице, то розводила невтішно руками. Поривався крикнути їй: «Вертайтесь, мамо!» — та розумів, не почує його, і тільки краєв тим зайвий раз серце.

Усі згадуються в довгій розлуці. Усе і всі: школа, друзі, рідні. А мати найчастіше. І злебільшого отакою: бреде самотня по битій степовій дорозі, то затуляє, квилячи, долонями лице, то розводить в невтішнім горі руками.

— Товаришу старший лейтенант, — влетів на спостережний пункт Завідонов. — До нас іде хтось.

— Хто?

— Певно, високе начальство, передні в папахах.

Лісовик вийшов до окопу, кинув одним оком у балку.

— Вийди назустріч, — наказав Завідонову, — і проведи на спостережний пункт видолінком.

Коли командири, що їх супроводжував Завідонов, наблизилися до спостережного пункту, в передньому пізнав високого на зріст начальника артилерії дивізії.

— Товаришу полковник! — виструнчився, доповідаючи.— Спостережений пункт третьої батареї артилерійського полку. Доповідає старший лейтенант Лісовик.

Йолкін підніс до папахи руку й рушив повз комбата. Розминаючись в окопі, зупинився нараз, дивиться вивчаючи:

— То це ви, товаришу педагог?

— Так точно.

— Ну, як воюється; як командується улюбленою системою?

— Стараємось, товаришу полковник!

— Ну, ну, старайтеся.— Йолкін пройшов під накриття і вже там, біля стереотруби, обернувся до командира полку.— Командиром полкової батареї, на самостійну роботу послав. Не захотів, шкода, каже, розлучатися з своєю системою.

Командир полку світить на Лісовика добрими очима, усміхається у вуса.

— Не нарікайте на нього, товаришу полковник. Вірність завжди була ознакою добродетності. Хоч ви, правду кажучи, не помилилися: нахил до самостійної роботи, якщо не більше — до самостійності, у нього є. І до педагогіки теж. Нещодавно такий урок подав слідчому, що той змушений був поступитися і їхати з полку ні з чим.

Не знав, жарт той чи інше щось запало людям у душу, але відтоді його частіше й частіше почали називати педагогом. Спершу поза очі, підсміюючись, потім і в вічі, по телефону навіть: батарея педагога, в батареї педагога. Якийсь час прізвисько те побутувало лише в розмовах командирів, згодом стало набутком зв'язківців і міцно закріпилося за третьою батареєю. Гнівався спершу, особливо на себе. І треба ж було об'язичитись: студент педагогічного інституту. А проте що мав робити? Усім не закажеш.

Тоді, на спостережному пункті, менш за все сподівався, що полковників жарт дасть йому прізвисько. В добродушному гуморі було начальство, радів і він біля начальства. Як же, Йолкін розмовляє із ним, як із рівним.

— Ну, як тут німці? — цікавився тоном давнього знайомого.

— Присмирніли, товаришу полковник. Вперед не пориваються, але й нас не пускають. Добряче закопалися в землю, на зимові квартири стали, мабуть.

— Покажіть документацію.

Лісовик подав йому одну по одній кілька схем. Начальника артилерії, як і слід було сподіватися, найбільше цікавило зосередження вогневих засобів на лінії ворожої оборони.

— Так, так,— підтакував своїм думкам.— Окопалися добряче, дзот на дзотові. Усі ці спостереження передано в штаб дивізіону?

— Так точно. Окрім цієї батареї,— Лісовик показав на схемі.— Щойно виявлено.

— І її видно звідси?

— Видно, товаришу полковник. Дозвольте.

Він став біля стереотруби і швидко навів її на ледь примітні за складками місцевості засніжені окопи.

— Погляньте,— відійшов.— У котловані стоїть гармата. Від неї іде хід сполучення до землянки. Там час від часу з'являються гармаші. Стріляли вночі. Ми засікли стереотрубою, а вдень винищпорили.

Йолкін став біля стереотруби, приглядається до ледь помітної в об'єктиві цілі.

Лісовик знав: командування не часто з'являється на передньому краї, тож сьогоднішній візит щось має означати. І він не помилився. Через п'ять-шість днів, на світанку двадцять другого грудня 1942 року, по німецькій обороні було відкрито ураганний артилерійський вогонь. Дві години били безперервно гармати та міномети всіх калібрів, свистіли через голови піхоти снаряди, здригалася й стугоніла промерзла земля. Казково білий і звабливий дитинною красою степ на очах у Лісовика став чорним. То в одному, то в другому місці злітали вгору ракети—то сигналили підрозділам танків, піхоти, наказували йти вперед.

Ворог не чинив опору, принаймні на їхній ділянці фронту. Таке було враження, коли зайшли до німецьких окопів, ніби фашисти довідалися, яке страхіття жде на них в окопах, і полишили їх заздалегідь. Але то була невелика, в усякому разі, хвилинка прикрість. Важливо, що німець стенився, військо наше йшло вперед, і йшло такою ходою, яку важко було зупинити.

А мороз лютував, і вітер у відкритих на всі чотири сторони степах теж пробирав до кісток. Це дошкуляло солдатам, але й підганяло, як того застуканого на безлюдді подорожнього: зупинитися не можна; хай і над силу, хай всупереч бажанню, спокусі, але треба йти, про зупинку не може бути й гадки, зупинка — то смерть.

Села зустрічалися рідко. То було мало не свято, принаймні для душі — заночувати в селі, у теплій селян-

ській хаті. Десь на четвертий день наступу випало таке щастя й на долю комбата-три. Завідонов прибіг на вогневу позицію, яку щойно зайняли, й кинув утаємничено:

— Ходімте, товаришу старший лейтенант, поселю вас, поки штаби не підїхали. Через годину-другу так загатять село, не те що хати, курника за ними не знайдеш.

Комбат вволив-таки його волю — взяв у розвідники. І, здається, не помилився: чоловік він кмітливий, в бою не доводилося по-справжньому перевірити, але з усього видно — не зрадить і не злякається.

Так принаймні думав, коли таборився в хаті, яку вподобав Завідонов, смакував гарячу їжу. Вранці мусив змінити свою думку про розвідника.

Завідонов зумисне, мабуть, завітав до його кімнати тоді, як командири взводів вийшли розпорядитися на батареї. Комбат саме взувався, коли він постукав у двері.

— Дозвольте?

— Заходь.

— Це вам, товаришу старший лейтенант, — подав загорнуті в мішковину хромові чоботи.

Комбат застиг, дивиться то на Завідонова, то на його дарунок:

— Звідки це в тебе?

— Організував, — не збентежився Завідонов. — Різні там штабісти хизуються перед дівчатами, а наш комбат хіба гірший за них, що у викривлених кирзях ходить?

Лісовик не взяв пропонуванний йому пакунок. Мовчки кінчив узуватися, поправив пояс, гімнастерку і тоді тільки став перед розвідником, серйозний і незвично суворий.

— Оце те веселе діло, на яке просився? За кого ти мене маєш?

Завідонов тепер аж збентежився, не знає, що сказати.

— За кого маєш, питаю? У нашому роду краденого ніколи не носили й з краденого зроду не жили. А ти... Кажу, де роздобув чоботи? Чиї вони?

Розвідник ухилився од відвертої відповіді. І так і сяк звивався перед комбатом, а признатися не зважувався.

Лісовика й зовсім обурило це.

— Якщо не зізнаєшся, віддам до суду. Кажу, в населення організував?

— Ні, — швидко, не задумуючись, заперечив розвідник. — В цьому можу поклястися, товаришу старший лейтенант.

— Ясно. В штабістів, значить, поцупив.

— Так.

Комбат змовк, дивиться на свого доброзичливця прискіпливо, з певною недовірою.

— Буду відвертий: це пом'якшує твою провину. Але ось тобі мій наказ: негайно віднеси крадене туди, де взяв. Про все інше поговоримо потім.

Завідонов загорнув чоботи, переступає з ноги на ногу.

— Дозвольте увечері.

— Ні! — різко обернувся до нього Лісовик.— Зараз. Умів лупати очима, коли крав, зумій перелупати, повертаючи крадене.

— Слухаю.

Націлився йти і знову зупинився.

— Хіба я злодій, товаришу старший лейтенант? Це тільки для вас, хотів як краще.

— Я таких послуг не потребую. Запам'ятай це раз і назавжди.

Він знайшов-таки спосіб повернути чоботи вдень. З годину тинявся по батареї, дошукувався, зрештою пішов поза городами, по своїх слідах, і сказав у штабі стрілецького полку, що на нього, вартового, наразилися вночі злодії. Затримати їх не зміг, а крадене ось. Сліди вели на це подвір'я. Якщо не помилився, якщо це справді їхне, штабістів, хай заберуть.

Помічника начальника штабу неабияк приголомшило те — він не знав, що його обікрадено, а впевнився, розчуливсь і винагородив Завідонова кількома пачками тютюну.

Лісовик нікому, крім командира взводу розвідки, не сказав про нічні походеньки Завідонова. Не думав, що й Завідонову вигідно було розповсюджуватися про свої пригоди. І все-таки заступник командира дивізіону по політичній частині завітав наступного дня до комбати і мав із ним розмову.

— Вам не здається, товаришу старший лейтенант, що ви дуже добрий і що це — погана ознака?

— Доброта завжди була доброю ознакою, товаришу капітан.

Лісовик не розумів ще, про що йде мова, й відбувся загальною фразою.

— Не завжди, — спокійно заперечив замполіт.— Я міг би погодитися з вами і вашим добрим ставленням до Завідонова в першому випадку. А як розуміти вас, коли ви прощаєте йому і вдруге?

— Давайте будемо відвертими, товаришу капітан: яке прощення ви маєте на увазі?

— Вчорашне.

Старший лейтенант змовк на мить.

— Але ж учора Завідонова не було за що карати.

Капітан спохмурнів.

— Ми домовилися бути відвертими. Думаю, немає потреби вдаватися до подробиць. І без них повинні розуміти: я все знаю. Лишилося взнати одне: доки прощатимете?

— Доки вірю Завідонову,— відповів Лісовик, не задумуючись,— доти й прощатиму. Перестану вірити — не прощу.

— А вам не здається, що ваша віра може обернутися проти вас?

— Не здається, товаришу капітан.

— Звідки ж така певність?

— Бо я вірю не тільки Завідонову, а й вам.

Тепер замполіт затримав на ньому погляд, дивиться допитливо. Зрештою подобришав і сказав:

— Ну що ж, вірте. Побачимо, що з того вийде. Ви смілива людина, виявляється,— додав по паузі.

— Боятися злодії, товаришу капітан, а в мене чесні наміри.

— В цьому є доля правди. Я, признатися, теж інакше розмовляв би з вами, коли б не вірив, що ви робите це з добрими намірами.

...Не знає, що більше подіяло на Завідонова: те, що вдруге простив йому ганебний вчинок, чи що утаємничив його, не зробив надбанням батареї. З шкіри ліз, аби виправдати довіру комбата, і не марно. Від Сталінграда до Карпат ішли пліч-о-пліч, які рубежі здолали, скільки злигоднів пережили, Завідонов ні разу не спіткнувся, здається, і в думці не було — перечити комбатові, не слухатись комбата. А це он як заговорив: на дорогу не можна потикатися, там — смерть. Невже відчув, що рубіж цей останній? Невже саме на цьому рубежі комбат три має поховати свою обіцянку — довести Завідонова до Берліна живим і неушкодженим?

Двоє з одного села

I

Чого в нього, Лісовика, така погана вдача: брати все, що є найвідповідальнішого і найнебезпечнішого в бою, на себе? Чи він не міг послати в розвідку Мізерного, а на пряму наводку Галстяна? Це ж їхній обов'язок. Хай би розвідали та й вели батарею на нову вогневу, на місце сутички з німецькими танками і дотами. Так ні ж, сам пішов у розвідку. І батарею поведе сам.

Невже не довіряє своїм помічникам? Ніби ж немає на те підстав, хлопці як хлопці: і кмітливі, і помірковані, і на куші не поглядають, коли свистять кулі чи вибухають неподалік снаряди, а отже не зважиться покластися на них у серйозному ділі, геть усе бере на себе. Тим, мабуть, і привчив до пасивності. Сьогодні, може, й радий був би випробувати, на що здатні його командири взводів, та ба, не той випадок. Люди й зовсім занепадуть духом, коли довідаються, що виходять на пряму наводку без комбата. Вони звикли бути в таким відповідальнім ділі з ним, а крім того, мають неабияку надію на нього. Одні — через те, що комбат бачився чи листувався з солдатськими кривними і обіцяв їм берегти їхніх синів, чоловіків, наречених, інші — тому, що давно воюють під його орудою певні, де комбат Лісовик, там є й надія, що все буде гаразд, принаймні усе як треба.

За два роки спільних походів і боїв кожен із них чимось зобов'язаний комбатові, а всім їм зобов'язаний комбат, і найбільше тим, що добре воюють, сумлінно виконують його волю, а відтак і волю Батьківщини.

Хіба тільки Завідонову обіцяв він довести до Берліна живим і неушкодженим? Чи, може, тільки за Завідонова страшно в цій операції? А за всіх інших — гармашів, шоферів, зв'язківців? Їм ще більше загрожує на тій смертельно небезпечній дорозі, ніж Завідонову. Взяти хоча б Панченка. Він — шофер першої гармати, йому першому доведеться підставляти себе під ворожі снаряди, коли хитрість командування буде розгадана. Іншого не пошлеш, хоча б і хотів. Бо Панченко, крім усього, найдосвідченіший з усіх чотирьох водіїв. На нього можна покластися в цій ділі, як на самого себе. Можливе й неможливе зробить, аби перехитрити німця й про-

скочити під снарядами на визначену для батареї вогневу позицію. Якщо буде якась можливість. Одне — маневрувати між вибухами при навісному вогні, інше — коли б'ють по тобі прямою наводкою.

Шкода буде, коли загине Грицько Панченко. Йому, комбатові, правду кажучи, не доведеться шкодувати. Сидітиме поруч із Панченком, якщо влучить снаряд у машину, навряд чи встигне подумати про це. Але хіба то міняє суть справи? Оля ж прохала його, старшого лейтенанта Лісовика, він обіцяв їй берегти чоловіка. Що подумає вона про нього, коли довідається, що не вберіг? Проклене, мабуть, а коли й не проклене, то назве дурником і недотепою.

Навіть мертвому не байдуже буде, що подумає про нього та жінка. Бо то неабияка жінка, і Гриць у неї неабиякий.

Прибув він у батарею після тяжких боїв під Кривим Рогом. Німці перейшли на їхній ділянці фронту в контрнаступ, і не так піхотою, як великим з'єднанням танків, а полк їхній виявився на вістрі головного удару. Командування змушене було відвести його після того бою — та й усю дивізію — до Києва на переформування. Бо з усього полку вціліли тільки гаубичні батареї — вони стояли того дня за п'ятнадцять кілометрів від фронту без пального. Переформування майже не стосувалося їх. Забрати трактори — і все. Полк переходив на машини, отож і їм замість НАТІ=3 та НАТІ=5 видали ступебкери, прислали шоферів, серед них і Грицька Панченка.

Випало йому возити першу гармату, а комбату і в бою, і в поході належить бути попереду. Тож коли доводилося вести батарею, завжди їхав з Панченком в одній машині. Може, й не звернув би на нього уваги — шофер як шофер, не з лякливих, видно, обстріляний уже і діло своє знає, — коли б не спіткала неприємна пригода.

По дорозі на фронт, відразу за Києвом, звернули вони з Житомирського шосе до лісу, на підмерзлі вже і тому не страшні путівці. Та в лісі, а надто у балках між лісом, різні пішли путівці. Один із них завів до болотистої низовини. Попробували — твердо ніби, грудневі морози встигли скувати розквашене осінніми дощами драговиння. Гриць вагався певний час, чухав потилицю, зрештою запитав, чи не можна об'їхати це місце. Коли йому сказали, що об'їзд надто далеко, а об'їжджати ніколи, зважився-таки спуститися в балку. Повільно, здавалось, аж надто обережно вїхав на лід і перебрав-

ся-таки через нетвердо прихвачене морозом болото. Зате другий шофер, що йшов за ним, ризикував перескочити через балку з ходу й провалився. Увімкнув передню вісь, гребнувся й сів по саме черево.

У комбата й руки опустилися. Підкласти під машину нічого і зачепити немає за що. А болото тут неабияке, коли машина почне гребти колесами, сяде по самі вуха.

— Відчепіть якоесь гаубицю і витягніть назад,— розпорядився.— Будемо шукати інший переїзд.

— А я ж як? — не без страху питає шефер, що засів у болоті.

— Посидь та подумай, коли не вмієш їздити,— зле відповів йому Лісовик.— Лейтенант Мізерний! — покликав командира взводу розвідки.— Пошліть людей в обидва кінці балки і знайдіть об'їзд чи надійний переїзд.

Розпорядившись, комбат вийшов на гору, де стояв із машиною Панченко, мізкує, розглядаючись, що ж йому робити. Зрештою підійшов до Панченка, звелів відчепити гаубицю й смикнути з болота потерпілого.

— Не вийде, товаришу старший лейтенант.

— Чому так думаєш?

— Тягти доведеться під гору, а земля слизька зараз, зчеплення не буде.

— А ти спробуй все-таки.

— Слухаю!

І заднім і переднім ходом пробували тягти — дарма, машина ковзалась по мерзлому ґрунту, а вперед не йшла.

— Давай ще так,— не втрачав надії Лісовик.— Від'їдь заднім ходом подалі й постав машину на гальма. Зачепи утопленика лебідкою й увімкни мотор. Може, хоч в такий спосіб висмикнемо його.

Панченко мовчки кивнув головою. Він знав, сила лебідки неабияка. Аби тільки гальма витримали, лебідка витягне.

Та ба, і ця надія луснула, як мильна булька: лебідка намотувалася, але не утопленик вилазив із болота, машина Панченка повзла йому назустріч.

Панченко не ждав чергової команди, заглушив мотор і вискочив із кабіни.

— Дозвольте порадити, товаришу старший лейтенант.

— Прошу.

— Кличте людей, хай копають для моєї машини заїзд. Не дуже глибокий, але щоб передні колеса і буфер уперлися в стінку. То буде добра опора, а лебідка своє діло зробить, я певен.

— Фів! — аж присвиснув комбат. — Це й справді гарна думка. Молодець, Панченко, хвалю!

Таке було відчуття, ніби поріднився з чоловіком. Розговорився в дорозі, а розговорившись, не поскупився задушевністю. І та задушевність додала, мабуть, Грицькові сміливості. Подивився в його бік раз, вдруге й сказав ніяковіючи:

— А знаєте, товаришу старший лейтенант, я з тиждень уже маю намір звернутися до вас і ніяк не зважусь.

— Чого так?

— Прохання дуже делікатне, боюсь, що відмовите. Лісовик затримує на ньому зацікавлений погляд.

— У тебе встигла скластися про мене погана думка?

— Та ні. З якої б це речі була вона поганою? Але те, про що хочу просити, мабуть, не припаде вам до серця. Жінок, кажуть, не любите.

— Що? — осміхнувся, дивуючись, комбат. — Хто це міг таке сказати про мене?

Панченко вдає, що заклопотаний кермом, але комбат не спускає з нього очей, комбату рано чи пізно доведеться, мабуть, відповідати.

— Ну... — затинається він, — за весь час вашого перебування в батареї жодної дівчини, кажуть, не взяли, хоч вам і нав'язували їх.

— Не взяв, то що з того? Хто може сказати, що то — свідчення мого поганого ставлення до жінок? А може ж, я не беру їх з любові. Не жіноча то справа — війна.

Панченко зиркає на нього збоку і знову вдає, що заклопотаний своїм ділом.

— Бачите, озивається перегода, — а я якраз хотів просити, щоб узяли.

— Дівчину?

— Так.

Подив змінюється усмішкою, усмішка — подивом.

— Хто ж вона тобі, сестра чи наречена?

— Наречена, товаришу старший лейтенант.

— І скільки їй років?

— Двадцять один.

— Ого! — дивується Лісовик. — А я думав — вісімнадцять.

— Чого так?

— Ну, в такому віці дівчата здебільшого й рвуться до армії.

— А вона... вона давно вже в армії.

Комбат гасить у собі іронічні нотки.

— Як то — в армії?

— Та отак. Ви майже вгадали: вісімнадцять з половиною було, як пішла. Ще тоді, в сорок першому.

— А де ж вона зараз? У нашій дивізії?

— В тім-то й ба, що не в нашій. Я навіть не знаю в якій.

— То як же ти розшукаєш її?

— Адресу маю. Аби тільки ви дали згоду взяти, все інше якось владнається.

— Не так це просто, Панченко.

— Чому не просто? Виберу нагоду, підйду до замполіта дивізіону чи навіть полку й попрошу, щоб написали замполітові моєї Олі. Ми з нею про все домовились.

Лісовик знав: то не жарти — перевести бійця з однієї дивізії до іншої, — однак не став розчаровувати Панченка. Хай вірять чоловік, сподівається, це все-таки краще, аніж нічого.

— Хто ж вона в тебе? Медик, мабуть.

— Шофер, товаришу старший лейтенант.

У комбата видовжилося з дива обличчя й надміру швидко полізли на лоба очі, схоже було, що цілився вигукнути звичне в його мові: «Що?!» — та стримався. Чи то боявся видатися банальним, чи подив перехопив дихання, однак стримався й довго дивився, спантеличений, на не менш спантеличеного тим подивом Панченка.

— Як це — шофер?

— Та отак, мабуть, як я.

Тоді він не встиг розповісти Лісовикові всіх подробиць про свою наречену — підійшли до лінії фронту, а на фронті не до того було, тим більше комбатові. Та Лісовик не забув обірваної в машині розмови — чомусь нуртувала в ньому, не йшла з голови — і таки знайшов час вислухати Панченка.

Людині властиво сумніватися, але властиво й вірити. Навіть тоді, коли віра її нетривка, живиться підсвідомим шостим почуттям. Іноді воно йде від заперечення, іноді — від цікавості. Комбат не дослухався, починаючи розмову з шофером, чого більше в його шостому почутті — заперечення чи цікавості, але чим далі слухав шофера, тим більше переконувався, що не помилився, що шосте почуття його правдиве.

То були неординарні люди і неординарна любов. Коли вірити Панченкові (а вірити йому можна — був на диво щирий у бесіді й розповів усе, до подробиць), перша іскра приязні зажеврила в їхніх серцях ще в дитячі лі-

та. Хто знає, може, її викресала випадковість, те, що іменують хвилиним сплеском стрічних хвиль, а може, й ні. Всяке буває між дітьми, тим паче в такі літа і в таких, як повідав Панченко, обставинах.

Йй минало тоді дев'яте, йому — десяте літо. Оля щойно закінчила перший, Гриць — другий клас. Гулянки в ті далекі часи не були в моді, другого ж дня погнали в поле корів: Оля — свою, Гриць — свою, власне, дідову, бо свого нічого не мав. Батька й матір давно забрала могила (баба каже, що йому й годочка не було ще, як їх не стало), а з батьком та матір'ю пішло по людських руках усе, що після них лишилося, пішов і сам Гриць. Дід Лук'ян та баба Ониська стали йому найближчою ріднею, а їхня Лиска — шолітною турботою.

Корів за звичкою пасли на різних пустирищах — через жито. Від села далеченько це, а травневий день, як вік, де б не бігав, яких забав не вигадував, наодинці все одно занудишся. Отож Гриць і не втримався, підійшов до ниви, яка розділяла пасовиська, й заглянув через жито, цікавий був довідатися, що то за дівчина погейкує час від часу на корову, де вона зараз. Але жито на ниві високе вже, не так просто розгледіти. Корова пасеться, а пастушки не видно. Прикрість від того невелика, та на те вона й прикрість, щоб збудити цікавість і штовхнути зайвий раз під лікоть: «Піди, чого боїшся».

І Гриць пішов. Обережно, аби не виказати себе передчасно. Розсуне руками жито, відведе набік, знову розсуває. Так, ніби грався, вдавав, що пливе в тому зеленому океані.

Коли опинився по другий бік ниви, і зовсім уповільнив ходу. Зрештою присів, дивиться крізь химерне плетиво із стебел на пустирище.

Дівчини не видно було. Ні по ліву руч, ні по праву, ні попереду. І це ще дужче здивувало хлопця. Спить, чи що?

Підвівся, став на обніжку й одразу ж відсахнувся. Хотів було податися назад, та побачив, що пізно вже, й спинився: збоку, за кілька ступенів від нього, сиділа під житом дівчина і пильно, налякано дивилася на несподіваного гостя.

— А жито толочити не можна,— сказала повчально.

— Хіба я толочу?

— А то ні?

— Встань та подивися. Пройшов, і сліду не видно. Чи я, по-твоему, не знаю, як треба ходити, щоб не толочити?

Нічого не сказала на те. Схилилася над пеленою, вибирає і складає в пучечки квіти.

— Хіба це ваше жито? — подав він голос, не діждавшись відповіді.

— Хай і не наше, все одно не можна. Приїде бригадир, погляне на твої сліди, що скажемо йому?

— Нічого не скажемо. Якщо й потолочу, жито все одно підніметься, поки приїде твій бригадир.

Подивилася скося, знову перебирає квіти.

— А я тебе знаю, — мовила раптом.

— Справді? — запитав і підійшов до неї ближче. —

Хто ж я, по-твоєму?

— Діда Лук'яна внук.

— А ти чия будеш?

— Оля Діденко.

— Це ж якого Діденка?

— Олексія. Навпроти широкого колодязя наша хата. Невже не знаєш?

— Чому це я мав би знати?

— Ну як же, до одної школи ходимо.

— Ти ходиш до школи? — скривився Гриць і зверхньо, по-дорослому чвиркнув кризь зуби.

Того дня не заприятелював із сусідкою. Чи Оля так необережно вразила своїм докором, чи Гриць не на ту ногу став, коли стрівся з нею, наостричився чомусь і більше сперечався, ніж розважав себе в розмові. Через те й не затримався біля неї, постояв, погарикався й пішов через жито (схоже, що зумисне) на своє пасовисько.

А проте холоднеча недовго стояла між ними стіною. Другого дня, уже пополудні десь, небо заволокли хмари. Спершу звичайні, майже непримітні, потім темніші й темніші, з боку Софіївки, якісь свинцево важкі. Діти певний час не звертали на них уваги, а коли завважили, не одразу збагнули, чим погрожує їм небо. Лише тоді, як розписалась над нивами блискавка і глухо прогуркотів за Чумацьким дубом грім, сполошилися й поспішили додому.

Як на лихо, дорога вела їх на зближення з дощем. Поки займали корів і виганяли, погейкуючи, з пустирища, не помічали цього, а вийшли на путівець, пробігли з гони й збагнули, що йдуть назустріч грозі. Це не віщувало добра, і за слиною одразу ж повіяло холодом. Таке було відчуття, ніби зближаються з страховиськом, покійрно, ба навіть з власної волі, простують назустріч своїй погибелі.

Давно було, не пам'ятають, як воно сталося; знають

тільки, що якась невидима сила обірвала враз пута, якими сковувались їхні душі, й зруйнувала споруджений вчорашнім гариканням мур. Оля, не задумуючись, поспішила наздоганяти Гриця, Гриць притишив ходу і теж, не задумуючись, став біля дороги, жде свою єдину на цім безлюдді попутницю.

— Не встигнемо, мабуть, намочить у дорозі.

В Олиних очах — і страх, і благання, і якась, мабуть, тільки їм, дівчиськам, властива беззастережна прихильність, та невинна безпомічність, перед якою і камінь — не камінь.

— Коли б тільки й біди, — почав було звичним тоном, та одразу ж похнюпився і звів на інше: — Ходімо, бо може бути злива і з вітром, а корови не підуть проти зливи, обернуться і дременуть, куди очі дивляться.

Оля мовчазно згодилася з ним і поспішила до своєї Зірки.

— Гей, Зіронько, гей! — ляснула її батогом. — Ну, пішла, пішла.

Старалися щосили і все-таки не розминулися із зливою. Настигла їх за Куликовою балкою, кілометрів за три від села. Гриць перший відчув, як упали на обличчя великі дошові краплі, й показав поперед себе рукою.

— Глянь, яка стіна на нас суне. Бери за налігач Зірку, а я Лиску, й ставимо поруч, за дощем.

— Навіщо?

Хлопець розтулив було рота, видно, хотів пояснити, чому він хоче поставити так корів, але в небі, над самою головою, з такою силою торохнув грім; що обоє вони — і Гриць, і Оля — мимоволі пригнулися й сховали голови в плечі.

— Ой мамочко! — заскиглила дівчина, та Гриць не дозволив їй розпустити нюні.

— Хапай Зірку, кажу тобі! — крикнув і зозла, і зостраху і перший кинувся до своєї Лиски, розмотав налігач.

Оля теж не барилася, та коли попробувала повернути корову за вітром, та уперлася й не піддалася її зусиллям. Гриць запримітив те й поспішив на поміч.

Можливо, й удвох не осилили б уперту тварину, коли б не налетіла тієї миті скісна смуга дощу й не примусила Зірку бути слухняною.

— Сідай під мою корову! — крикнув Гриць зіщуленої дівчині, а сам підвів Зірку й поставив поруч із Лискою, за дощем.

Злива була густа й буряна, то з одного, то з другого боку налітала на зіщулених під холодною купіллю корів, і пастухи теж шулилися під ними, шулились і тулилися одне до одного, шукали захисту.

— Небо прорвалося, мабуть,— першою озвалася дівчина.

— Лле як із відра,— погодився з нею Гриць.— Одначе такий дощ не буває затяжний. Вихлюпне все, що є у хмарах, і знову сонячно.

— Коли б же хмар тих менше було. До самої землі...

Хотіла сказати «звисли», але в ту мить викресалась у дощових хмарах блискавка і з такою силою ударив грім, що земля похитнулася й кинула дітей одне одному в обійми. Корови теж здригнулися, аж присіли на ногах, однак не побігли світ за очі, потупцювалися на місці й знову заспокоїлися.

А Оля не могла вже заспокоїтися. Не скигвила, як рапінш, однак тремтіла, мов лист на вітрі, й тулилася всім тілом до Гриця.

— Ну чого ти? — заспокоював він, хоча й сам тремтів не менше, ніж дівчина.— Чула, гроза на степ покотилася, значить, обминула нас.

— Я... я не боюся, мені холодно...

— Намокла? Ну, ховайсь. Я під корову, а ти за мене ховайся.

І він щільніше прикрив її піджачком, а найбільше своїм теплим тілом.

Відтоді вони на ніч тільки й розлучалися. Коли виганяла корову за село Оля, ждала, поки з'явиться із своєю Лискою Гриць; виганяв Гриць, терпляче вичікував, пасучи корову на налігачі, поки нагодиться Оля. У полі були разом і з поля поверталися разом. Один день пасли на пустирищі Грицькового діда, другий — Олиних батьків. Що не кажіть, удвох веселіше. Заманеться Грицеві викопати земляного зайця чи вполювати засиджену на яйцях дрофу, Оля не полінується допомогти йому — і копає, і за коровами наглядає. А надумає Оля щось, Гриць тут як тут. І квіти збирає з нею, і земляні горіхи копає, і в піжмурки та у квача не відмовляється пограти. Літній день як вік, а він не один, до жнив он скільки їх. Це вже потім, по жнивях, підуть корови в череду, а Гриць із Олею — до школи. Поки не пасуть череди, Лиска і Зірка на їхніх руках, і нікуди від цього не дінешся. Хочеш чи не хочеш, мусиш гнати на пасовисько, а раз мусиш, треба самому шукати розваг.

І вони шукали. Кожного разу іншу, що не день, то кращу.

— Грицю-у! — чує, було, десь аж із кінця пустирища, куди послав свою подругу завернути корів.— Ходи-но сюди-и!

Груди бентежать солодкі пахощі трав, сонце приємно пестить обличчя, а з неба ллється чистий струмок жайворонкової пісні, і хлопець не хочеться підводитись, обзиватися на її клич; він волів би полежати отак, привільно розкинувшись на траві, послухати пісню, поніжитись під скрадливими пустощами вітру. Та Оля невблаганна. Не озвався на її голос раз, кличе вдруге, не озвався за другим разом, кличе втретє.

— Чого-о! — підводиться він зрештою.

— Ходи-но сюди-и!

Що має робити? Коли так уперто кличе, мабуть, знайшла щось цікаве. Отож підводиться і йде. Спершу уповільненою, далі прискореною ходою, зрештою піддається на домагання дівчини й пускається бігти.

— Що тут у тебе?

— Глянь, пташенятка.

— Пхі, таке вигадає,— гнівається хлопець.— Ти що, пташенят не бачила?

— Бачила, але ж ці на пустирі. Глянь, поруч коров'ячий слід. Ще трішки — і роздушила б їх. Може, огородимо, га?

Гриць глузливо сміється з неї.

— Корови роздушать чи ні, а ти, огородивши, похорониш їх живими.

— Чого?

— Бо жайворон побачить, що до дітей його підступали люди, і не посміє наблизитися до огорожі. Пташенята будуть приречені з твоєї ласки на голодну смерть. Отож краще облич їх так, як є. Не розчавила корова раз, сподіватимемося, що не розчавить і вдруге.

Гриць не дорікав їй за те, що даремно прогнала його через усі гони, однак Оля відчула його невдоволення й стала шукати способу, як би виправдати себе перед товаришем. Раніш, коли корови, попасуючись, підходили близько до ячменю, що ріс по другий бік пустиря, вона не соромилася нагадати: «Грицю, твоя черга, піди заверни». Тепер не нагадувала, схоплювалася мерщій і бігла сама. І все-таки, повернувшись, не помічала на обличчі товариша одміни: він лишався байдужий до неї.

— Грицю, давай зіграємо в крем'яхів,— підлещувалась.

— Не хо!

— Ну, то побігли наввипередки.

— Ще чого вигадай.

Мовчить.

— Отакий ти, значить?

Оля зриває біля себе пирій і кидає йому в обличчя. Одразу ж схоплюється й тікає сміючись у жито. Гриць — за нею. Удає з себе розгніваного, однак дівчина помічає: не гнів спонукав його схопитися й бігти стрімголов; то жарт збудив у серці хлоп'яцтво, примусив забути образ.

Це пужално вже не гнутиметься.

А Грицько мій вже не дутиметься,—

співала і сміялась, утікаючи.

— Ось я тобі дам пужална! — погрожує хлопець, та раптом перечіплюється й падає. Оля користується тим і ховається в житі, норовить замести за собою сліди.

Гриць примітив те місце, де вона стояла тільки-но, й кинувся шукати, та витівниці там уже не було. Подався в один, у другий бік — немає.

Став, приглядається, чи не гоїдається десь жито, що його торкалася дівчина. Таки не видно.

Аж раптом збоку, неподалік від нього, почулося:

— Пить-підьом, пить-підьом!

Обернувся різко, дивиться в той бік. Голос перепелиний, але чому так близько? Перепілка зблизька навряд чи озветься, тим паче що він, Гриць, не причаївся, стоїть у житі.

— Пить-підьом! — знову почув перепелиний виклик й одразу ж присів, усміхається вдоволеною усмішкою.

Ага! Так ось яка це перепілка!

— Хи-вав! Хи-вав! — подав і собі голос.

Перепілка помовчала й за якусь мить-другу ще ближче обізвалася.

Гриць, згинаючись, ступив їй назустріч і теж повторив свій виклик. Перепілка знову помовчала і знову обізвалася, цього разу зовсім близько, так близько, що хлопець наставив руки, ніби цілився схопити її, однак не нагледів і, розсунув перед собою жито, рушив уперед. Ступив раз, вдруге й присів: прямо перед ним, за зеленим мереживом жита, світилися веселі Олині очі, квітла щаслива усмішка.

— Хи-вав! — подав він голос і теж усміхнувся широко, мабуть, не менш щасливою, ніж у Олі, усмішкою, бо дівчина засміялася дзвінким сміхом й схопилася враз,

хотіла втекти від нього, та втекти не пощастило: Гриць стрибнув на неї із засідки й повалив горілиць у жито. Не знав, що зробить за цю витівку: намне, доводячи свою зверхність, боки і тим вдовольниться чи, може, й відлупцює Олю, коли боронитиметься й захоче обернути жарти на образ. В усякому разі, відчував, що на все зараз здатний. Це, мабуть, помітно було на його обличчі, в палаючих очах, бо Оля сіпнулася під ним й завбачливо наставила перед себе руки, уперлася ними в міцні хлоп'ячі груди.

— Грицю, Грицю! — крикнула не своїм голосом і, коли він спинився, додала: — Жито ж... Жито не можна толочити.

Хто знає, послухався б чи не послухався б він її голосу, коли б не очі. Такі вони в неї незвично великі, такі насторожено-перелякані були тієї хвилини. Та й обличчя видалося аж надто сполоханим, і докором, і благанням світило на нього.

— А дражитися будеш? — спитав, аби спитати щось.

— Ні, от їй же богу, ні!

— Ну добре, — підвівся й став перед нею в позі переможця. — Вдруге драгуватимешся, все пригадаю.

Комусь, може, й дивно було: як же, хлопець — і дружить із дівчиною. А вони не задумувалися тоді, що їх єднає і чому єднає. Не тільки в полі, на пустирищі, й дома дружили. Ніколи не змовлялися, однак, простуючи до школи, мало не щодня зустрічалися на Широкій вулиці і в одному місці — там, де виходила Оля. Із школи теж поверталися разом. Це так узвичаїлося, що згодом, коли запізнювалася Оля, Гриць стояв і ждав її в неприємному місці, запізнювався Гриць — ждала Оля.

Товаришування їхнє упало в око ровесникам. Пішли глузи, приховане й неприховане підсміювання. Оля мовчазно зносила все те, а Гриць огризався, зрештою зчинив через Олю справжню бійку.

І зараз не певний, жартували з ним тоді чи справді хотіли стати на дорозі. В усякому разі, Гриць не сприйняв те за жарти. Йому здалося, що п'ятикласник Іван Рахуба чогось чіпляється до Олі. Мало того, що в школі норочить бути ближче до неї, як тільки перерва, так і тирлується неподалік, очей не спускає з дівчини, — дорого переслідує, ходить за нею по п'ятах і не дає спокою. Особливо коли повертаються із школи. Або сніжкою вдарить (і неабиякою, такою, що аж загуде всередині), або на глузи візьме. А того дня, коли побилися, підкрався ззаду й підставив дівчині ніжку. Ще й штовхнув у спи-

ну, та так, що Оля розпласталася на витоптаному школярами снігу й розбила носа.

Досі Гриць тільки хмурився або огризався на витівки Івана,— що не кажи, Рахуба переросток у класі, на два роки старший від нього. А цього разу не втерпів. Сам не знає, як воно сталося, але, побачивши Олю закривавленою, розвернувся й заїхав вищому на цілу голову нахабі у пику. Рахуба озвірів, звичайно,— як, його посміли вдарити? — і так стусонув Олиного захисника в груди, що той опинився на чиємусь тину.

Можливо, на тому й закінчилася б бійка, коли б Панченкові не потрапила під руку напіввідірвана від тину штахетина. Рвонув її на себе і, не задумуючись, огрів надто впевненого в собі переростка по чому бачив. Удар припав по плечу — Рахуба встиг відхилити голову. Не дуже вразив, мабуть, а тим більше злякав: Іван рвонувся вперед, хотів вихопити із рук знахабнілого Панченка штахетину й потім розправитись як заманеться, та не на того натрапив. Гриць не злякався його, у Гриця, виявилось, душа не з лопуцька: оскаженів і ну гамселити свого недруга. Той захищався якийсь час, підставляв то руки, то спину, зрештою ввібрав голову в плечі й кинувся тікати. Навіть портфель залишив на місці сутички.

То була перемога. І неабияка перемога. Одне — вся школа пишалася його вчинком (як же, захистив дівчину, примусив тікати найбільшого забіяку), а друге — Оля й зовсім стала горнутися після тієї бійки до Гриця, до Олі ніхто з хлопців не смів уже підступити.

Кажуть, доля — вигадка, людина сама собі господар, вона — і швець, і жнець, і на дуді гравець. Хоче — п'є, хоче — гуляє, хоче — яму собі копає. А йому, Панченкові, та й Олі його, здається, що все те, може, й так, одначе не зовсім. Хтось вів їх, безпечних, до всього байдужих, за руку, комусь треба було посіяти в серці віру й підказати в свій час: «Семирічка — не вершина. Що з того, що в селі немає середньої школи? Ходіть до сусіднього. Колись усе це оплатиться сторицею, колись подякуєте долі».

Плати, між іншим, поки що не видно. Три роки ходили до сусіднього села, з дня в день, крім зимових місяців, і не за два, не за три,— за дев'ять кілометрів. А виходили мало. Почалася війна — і все пішло шкереберть: мрії, сподіванки, самих їх розкидано навіть по світу. А проте гріх нарікати на долю. Бо як би там не обернулося пізніше, то були незвичайні роки, і в дружбі

їхній; і в житті, чесно кажучи, то було те, чого, можливо, ніколи вже не буде.

...Гриць випереджав Олю в навчанні, йому першому випало думати, куди податися по закінченні семирічки. Знав, рано чи пізно доведеться говорити про це з дідом, бабою, і все-таки першою порадицею стала Оля.

— Ти вчишся на відмінно,— сказав їй одного весняного дня, коли поверталися із школи.— І далі навчатимешся чи оце й усе?

— Як то — все? Мені ще й п'ятнадцяти не буде, коли закінчу семирічку. Що ж я, байдики битиму до свого повноліття?

— А де збираєшся навчатися?

— Не знаю. Батьки радили якось, щоб у медичний технікум поступала.

Гриць помовчав.

— Що ж мені порадиш робити?

— А ти...— затнулася на слові,— ти їдь і поступай перший.

— До медичного?

— Еге.

Відповіді передувала кисла й непевна усмішка.

— Та ні,— заперечив зрештою.— До медичного я, мабуть, не поступатиму.

— Чого? Не подобається?

Хлопець непевно якось знизує плечима.

— Може, й сподобався б, та кишеня моя не витримає. Щоб навчатися в медичному, потрібні гроші, а де я їх візьму? Дід і баба старі вже, на сторожуванні не зароблять. Та й совість не дозволить тягти з них останне.

Дівчина й зовсім притихла, йде поруч замислена, схоже, що несе на голові воду й боїться схлюпнути її.

— То як же воно буде? — подає нарешті голос.— Що ж ти збираєшся робити?

— Піду на курси шоферів. Діло це мені подобається, та й колгоспові такі люди потрібні.

І знову — мовчання. Аж надто промовисте й незвично затяжне.

— Тобі не подобаються мої наміри?

— Хто його знає. Найбільше не подобається, мабуть, те, що я нічого іншого не можу тобі поради. Дуже... дуже хотілося б, Грицю, щоб ми й далі вчилися разом.

Вона не ховала вже очі, навпаки, обернулася і так подивилася на нього, такою широкою довірою, таким благанням опалила душу, що Грицеві нічого не лишалося, як збентежитися під її поглядом і ждати, поки уляжуть-

ся розбурхані в грудях почуття, поки збереться з думкою.

Та ба, так і не знайшов тоді потрібного слова. Єдине, на що спромігся, взяв Олю за руку — обережно й невпевнено, ніби вві сні, й мовчки пішов із нею вулицею.

Дивне щось творилося в душі. І тоді, й пізніше. Однак вони не освідчувалися, жодним словом не обмовилися про те, що виброджувало в серці. Гриць знав, що є на світі Оля, і був задоволений з того; Оля знала, що є Гриць, і теж була задоволена. Іноді бували в одному товаристві, при нагоді бачились, розмовляли, а більше просто вчилися й вірили, що дороги їхні не зовсім розійшлися, рано чи пізно мають зустрітися. Одного не знали та навряд чи й могли знати тоді: що час — підступна течія і що на світі немає нічого вічного.

Поки Оля вчилася в селі, усе було гаразд. А закінчила семирічку, одвезла до технікуму документи — і віра їхня почала давати тріщину. Бо де вже там зустрічатися їм, дорогам їхнім, коли Оля збирається виїжджати до міста, а Гриць твердо сів на колгоспну машину; вона закінчить технікум і стане фельдшером, поїде кудись, а він усе ще буде шофером і все на тому ж місці — в колгоспі. Знає, в неї неабиякі здібності — школу закінчила на круглі п'ятірки — і неабиякі наміри. Можливо, не зупиниться на середній медичній освіті, попрацює рік-другий по закінченні технікуму й подасться далі, до омріяного інституту, а він усе ще буде шофером, і дорога його хоч і петлятиме по усіх усюдах, приведе-таки до свого села, на колгоспне подвір'я.

Як же це сталося? Чому так сталося? Що він сирота? Що в нього немає за що вчитись? А в Олі хіба так уже й буде за що? Возитиме батько харчі — ото й вся допомога. Дід у Гриця старий, дідові, звичайно, важко возити. Але дати харчі, мабуть, таки зміг би. А коли так, Гриць і сам доставив би їх. Дорога не така вже далека, приїжджав би на вихідні і брав...

Що ж це виходить? Оля ж казала: їдь і поступай перший. Чому він не прислухався до її порад? Чому не подумав у ту хвилину, що дружба їхня не виняток? Завжди так водиться між людьми: різні дороги в житті — нарізне й життя, довічна розлука. Старший же, на цілий рік старший! Мав би збагнути, що все те означає. Оля молодша і подумалася, спершу натякала, потім відверто сказала: «Дуже хотілося б, Грицю, щоб ми й далі вчилися разом». А він пропустив усе те повз вуха, не подумав, що вона не завжди буде поруч.

Приходив з роботи — думав про це, ішов на роботу — думав. Та й на роботі не мав через ті думи спокою. Доходило до того, що збирався піти в контору, попроситися в голови, аби відпустив до міста. Чого — скаже потім, коли розвідає, а поки що хай відпустить, і все. Цілився зробити це раз, цілився вдруге, однак рішучість його далі колгоспного подвір'я не доходила. Ще віддалік, біля гаража, закрадалися в серце сумніви, і чим ближче підходив до контори, тим відчутніше панував над ним страх.

Може, за третім разом і відважився б, та не дійшло до того. Іхав одного дня з поля й наздогнав неподалік від села Олю. Видно, попутною машиною добиралася з міста, доїхала до перехрестя і встала. Здалеку пізнав її й зумисне наддав газу, аби під'їхати на великій швидкості й зупинитися несподівано, з шиком.

Трюк той удався, мабуть, бо дівчина злякалася скреготу гальм і, зойкнувши, відскочила набік.

— Підвезти? — скалився з кабіни.

Та Олі не сподобався його жарт. Не хмурилась, але й не засміялась, як сподівався Гриць. Лише очі спалахнули теплими іскрами та на обличчі пробилася радість, але й та пополам із смутком.

— Ой, Гриць.

Миттю прочинив дверцята й вискочив з машини. Став перед нею незвично веселий і недоречно радісний, схоже, що байдуже йому, злякалась чи не злякалася дівчина, приємно чи неприємно їй від того.

— Ну як, — збив на потилицю кашкета, — склала екзамени?

— Не дійшло до того.

Веселість його пригасла враз і поступилася місцем для цікавості.

— Як це — не дійшло?

— Не прийняли мене до технікуму.

Йому б радіти: як же, Оля нікуди вже не поїде, Оля буде з ним. А Гриць розгубився, силкується збагнути, що могло статися, чому не прийняли.

— Ти... ти серйозно це?

— Хіба не бачиш?

— Але чого? Ти ж відмінниця?

— Я-то відмінниця, та батько не відмінник. Пам'ятаєш той вечір, коли приймали мене в комсомол? Знову все виплило й заступило дорогу.

Як не пам'ятати. Він усе пам'ятає. Червонів тоді не менше ніж Оля. І душею млів не менше ніж вона. А потім тішився з того, що все обійшлося сміхом.

Того урочистого вечора в школі, крім учнів та вчителів, були червоні партизани: голова сільради Савка Третяк та Грицьків дядько по матері й Олин сусід Овсій Перепелиця. Все йшло добре, в урочистій обстановці, аж поки не дійшла черга до Олі. Дядько Овсій підвівся в останню перед голосуванням мить і застеріг:

— Чекайте, товариші. Хвилиночку. Олю я, відповідально кажучи, добре знаю. Дівчина вона непогана й у всьому, як той казав, справна. Але чи знаєте ви, к приміру, хто її батько? Ні, не знаєте. А я, дорогі товариші, знаю. Діло те давно було, може, й не пригадалося б, коли б не цей відповідальний момент. Ми з Олексієм, батьком Олиним, хай буде відомо всім, з допотопного время сусіди. Коли в дев'ятнадцятім налетіла на наше село банда,— а їх тоді, відповідально кажучи, до гибелі було,— обидва втікали, не оглядаючись, до лісу. Чого, спитаете? А того, товариші і товаришки, що то був тривожний час, а я, к приміру, не був тоді ще партизаном. Банда, знаєте, е банда, могли убити, а могли дуло до лоба приставить і сказати: «Ходімо з нами». Комуś, може, смішно зараз, а нам тоді, відповідально кажу, не до сміху було. Отож ми й втікали з сусідом до лісу, а в лісі сусід мій, Олин батько, значить, і каже: «Подаймось до яру». Я подумав і відповідально заперечив: «Ні, подаймось до дубняка. У дубняку червоні, а в яру біс його знає хто, може, така ж банда, як і та, що нас із села викишкнула».— «Хто тобі сказав, що в дубняку червоні? — не погоджувався зі мною Олексій.— У яру червоні, а в дубняку біс його знає хто. Дубняк хоч і ліс, однак на рівнині, там мов на долоні все видно, а в яру такі зарослі, за крок не побачиш, друг чи недруг перед тобою».— «Отож-бо і е,— стояв я на своєму.— В таких ярах бандити тільки й гніздяться».— «Брешеш! — розгнівався Олексій.— Яр — вигідне для оборони місце. Червоні не такі простаки, щоб віддати його біс знає кому. Ще покійної пам'яті Гаркуша гуляв у тих ярах».

Погаркались ми тоді та й розійшлися. Я на поліг на своєму й подався до дубняка, Олексій, батько Олин, подався до яру. А вдосвіта прибіг до мене захеканий і каже: «Пішли, Овсію, додому. Банди на сьогоднішній день немає вже в селі».— «А чого ти,— питаю,— такий захеканий і ніби наляканий, коли банди немає в селі?»— «Та,— махнув він рукою,— конфуз вийшов. До петлюрівців потрапив. Погналися десь за тими, що пиячили по наших хатах, а я скористався нагодою та в куші, з кушів до тебе оце».

Овсій обвів пришикну залу якимсь блудливим поглядом і, набравшись духу, додав:

— Я, товариші і товаришки, нікому досі не казав про це, але зараз, в такий відповідальний момент, не можу мовчати.

— А треба було б помовчати,— зауважив йому голова сільради. Зауважив неголосно, мабуть, хотів, щоб не всі чули, та Овсій не збагнув того.

— Ти так думаєш? — спитав уголос.

— Уяви собі.

— А я не думаю. Вчитися Оля, конешно, має право, але бути комсомолкою... Сумніваюсь.

Третяк не став сперечатися з ним за столом, підвівся й попросив слова.

Говорив недовго, однак так повів її, розмову, що Овсій виступ зразу ж вивітрився з голів, а з ним вивітрився й неприємний осадок, що ліг було кожному на серце. Усі лишилися задоволені й охоче проголосували за Олю. Тільки Овсій сидів за столом, мов обкаляний, не знав, куди подітися з ніяковості. А на вулиці, кажуть, підждав голову сільради й сказав:

— Ти що ж це, Савко, своїх уже, партизанів, знеславлюєш перед людьми?

— Ти сам себе знеславив,— незле кинув тому Третяк.— Якщо досі люди не знали, який із тебе партизан, то тепер знатимуть.,

— А знатимуть,— пригрозив Овсій.— Я цього так не полишу. Щоб петлюрівська дочка та була в комсомолі... Ні, вибачайте.

— З Олексія такий петлюрівець, як із тебе партизан. Теж мені вояка, переночував ніч у червоних і вже до президії лізе, ману напускає. Квиток у тебе є партизанський?

Овсій роззявив рота, видно, хотів сказати щось, та голова сільради не захотів слухати його, пішов своєю дорогою.

У селі як у селі, поговорили про Овсієву осічку та й замовкли, здавалось, назовсім забули її, а з нею і Олину пригоду. Та ба, не все, виявляється, забуто.

— Що ж ти збираєшся робити? — питає заклопотано Гриць.

— Не знаю.— Оля витерла непрохані сльози й шмаркнула, витираючись, носом.— Спробую до Софіївки в десятирічку подати документи, якщо дядько твій і туди не напише.

Нічого не сказав на те. Та й що міг сказати, коли

то правда: крім дядька Овсія, не було кому написати. Червонів, ніяковіючи. Лише згодом, коли Оля погодилась-таки сісти в машину, увімкнув, озлоблюючись, швидкість і сказав собі, тиснучи ногою на газ: «Я спляю його. Цієї ж ночі спляю!»

Машина мчала на шаленій швидкості, здавалось, розсиплеться, стрибаючи на вибоїнах, а шофер не спускав із педалі ногу, все тиснув і тиснув, так ніби з неї можна було ще щось витиснути.

— Грицю! — Оля прогнала нарешті від себе задуму, торкнулась рукою його плеча.— Грицю, ти що? — тривожно глянула йому у вічі.— Погубити себе хочеш? Та й мене з собою... Чуеш?

Вона не тільки крикнула, а й шарпнула за плече. Добряче, мабуть, шарпнула, бо Гриць опам'ятався враз і прийняв з педалі ногу.

«Оля має рацію,— подумав перегодя.— Спалити не штука: в селі давно не було пожеж, а хата в дядька під соломою, горітиме, як свічка. Але комусь доведеться відповідати за те, і, коли дійде до пошуків палія, далеко не шукатимуть: підозра впаде на сусідів і перш за все на Олиного батька.

Що ж робити? Піти й настрахати дядька? А чи допоможе це? Еге, чи допоможе?»

Кілька днів на бачився з Олею. Так і сказав собі: «Поки не надумаюся, як зарадити її лихові, не покажуся на очі. Раз воно йде від рідного дядька, не можу, не маю права показуватись!»

І знову пішло те саме: приходив з роботи — думав і на роботі не мав через ті думи спокою. Аж поки не спіткнувся-таки об одну із своїх думок.

«Стривай,— сказав сам собі й затамував, як перед затяжним стрибком, подих.— А це... це чи й не є він, порятунок».

Думка ця відвідала його пізнього вечора, власне, серед ночі, проте Гриць не довго роздумував, іти чи не йти йому до Олі. Село, щоправда, спало вже після важкої цілоденної праці та спекотняви, однак не все. Ближче до центру, біля клубу, чути було музику, співи. Хто знає, може, й Оля не спить, лежить у садку, як і він оце, лічить у небі зорі.

Одна мить — і хлопець скидає з себе ковдру, спішно одягається, шукає під ліжком взуття.

У Діденків, як на те, ніхто не спав у садку. Гриця не потішило це, шкодував і тупцявся біля двору, аж поки не витупцював для себе віддушину: може, це й на

краще. Адже він не посмів би підійти поторсати за плече, коли б у садку справді хтось спав. Під ковдрою міг бути батько або старша сестра. В таке посміховисько втрапив би, на очі соромно було б показатися людям, а надто Оліній рідні... І все ж таки, як викликати її, Олю?

У глибині вулиці почувалася чиясь хода. Гриць одразу ж присів під тином, зирить, мов злодій, куди б сховатися, коли прохожий виявиться на тому ж, що він, боці. Зрештою нагледів пролом у тину і юркнув через той лаз у кущі.

«А що як постукати у вікно?» — згадав про Олю, коли стихла хода прохожого й на вулиці залягла дзвінка літня тиша.

Боязко було зважитись на те, а таки зважився. Проліз попід кущами в сад, мов кішка, підкрався до хати. Хотів уже простягти руку й постукати. Востанне набрав у груди повітря, щоб вистачило вчинити подвиг, та в цю мить обізвався біля сарая собака й притьмом кинувся на непроханого гостя.

Вибору не було: рвонув щосили до воріт і сам не пам'ятає, як перемахнув через них, спинився аж біля дядькового двору, та й то через те, мабуть, що впевнився: ворота зачинені, за ворота Туман не побіжить.

Стояв, тиснувся до тину й прислухався, чи не вийде хтось. Аж чує:

— Туман, Туман...

Оля... Вона, Оля!

Не дуже сміливо, однак зривається і біжить на те місце, звідки щойно втікав.

— Олю!

Вона, мабуть, пізнала його голос. Утихомирила Тумана і вийшла за двір.

— Як добре, що ти догадалася вийти,— світить очима.

— А що сталося?

— Поки що нічого. Прийшов попередити, щоб не сталося. Скажи,— простягає він руку і, сам того не помічаючи, бере її за лікоть.— Ти говорила комусь про свій намір іти до Софіївської школи?

— Ні-ні,— дивується дівчина.

— Навіть дома не говорила?

— Ну, дома була така розмова.

— Постарайся, аби ваші на людях мовчали про це. Дівчина не зводить із нього збентежених очей.

— А чого?

— Я теж піду з тобою, в один клас ходитимемо. Завтра візьму деякі довідки, й одвеземо документи. Але так, чуєш, так, щоб ніхто про це не знав, особливо мій дядько.

— А що він до тебе має?

— До мене нічого, а тобі може нашкодити.

— Шила в мішку не втаїш, рано чи пізно все одно довідається.

— Дарма. Аби передчасно не довідався. Підемо до школи, станеш ученицею восьмого класу, тоді хай хоч гопки стає, а вкусити тебе уже не вкусить.

— Думаєш?

— А чом би й не думати? Коли прийматимуть до школи, можуть завагатися і зважити на донос, а приймуть — звільняти не посміють.

Оля скрадливо простягає руку, ворожить мовчки біля гудзика в його піджаку.

— А ти...— подає несміливий голос.— Ти чого ідеш в середню школу? Робота не подобається?

— Робота як робота. Жити, правду кажучи, можна було б, та... відстану я від тебе, коли залишуся на цій роботі. А мені не хочеться відставати.

Вони не одважились тоді висловитися до кінця, звиритись, як хотілося б, серцями. Стояли якийсь час біля Олиного двору, підпирали, розмовляючи, тин, потім пройшлися вулицею і, вибравши затишне місце, присіли на змайстрованій чиймись руками лавці. До глибокої ночі сиділи, про все говорили, а оте наймиліше, визріле, мов дорідне зерно, слово так і не насмілилися сказати. Чого — і самі не знали. Боялися, що це образить когось із них, чи певні вже були, що попереду — десятирічка, три роки великої, вимріяної на дозвіллі дружби? Можливо, усе можливо. Адже ходити доведеться щодня, а до Софіївки не блигомий світ — дев'ять кілометрів, і здебільшого полем та лісом ще.

Тепер тільки, по кількох роках, можуть сказати: надія — не завжди омана, а молодечі бажання — не тільки бульки на воді. Була впродовж тих років і щира дружба, і весела дорога від села до села, а на дорозі — бадьорий сміх, дзвінка й голосиста — на все поле — пісня. Були приємні зустрічі й безтурботні прощання, але була й солодка радість пізнання, відчуття зримого росту. Школа є школа: що не рік — і на щабель вище, що не рік — і на щабель вище. А то теж неабияка радість, то теж весела дорога, хоч не обходилося на тій дорозі й без прикращів. Ходили ж бо не лише вони, ходили до Софіївки

й інші школярі — і з їхнього, і не з їхнього класу. Хтось завважив, що Оля і Гриць уникають часом товариства, норовлять лишитися, коли це зручно, удвох. Завважив і постарався знайти посередників, які вклали ту заувагу до вух Олиних батьків. Ті насторожились, звичайно, і не забарилися поговорити з Олею, а поговоривши, не повірили їй і захотіли на власні очі побачити, наскільки то правда.

Чи важко вислідити дітей, коли дорога на Софіївку іде повз ліс? Де захотів, там і засів.

Діденко так і зробив невдовзі.

Оля з Грицем завжди домовлялися, о котрій годині виходити із дому, де зустрінуться, щоб іти до Софіївки вкупі. Домовились і того дня, та для Олі знайшлася дома непередбачена робота, і вона затрималася. Гриць потупцював на умовленому місці й пішов звільна своєю дорогою. Хто знає, може, щось сталося, може, дівчина й не піде сьогодні до школи. Проте певності його вистачило тільки до лісу. Біля лісу знову зупинився, в котрий раз оглянувся й сів на обочині дороги. Хай і трохи — в резерві у нього не більше п'ятнадцяти хвилин, — а зачекає Олю.

Вона справді з'явилася незабаром на дорозі. Сподівалася, мабуть, що хлопець ждатиме її, здалеку завважила його й привітно помахала рукою. А коли загледіла, що й Гриць махає, пустилася бігти.

— Давно ждеш? — стишила, зближаючись, біг і якимось легко, одним віддихом, урівноважила дихання.

— Не так, щоб давно, але ще трішки — й пішов би вже. Резервний час вичерпався.

— Пробач, затримали мене.

Знала: Гриць пробачить, і все ж почувала себе винною перед ним. Через те й увивалася не так, як завжди, і щebetала до нього, і усміхалася, і заглядала в вічі, щebetучи.

Батько Олин, можливо, й не зважився б вийти з лісу, коли б не їхня взаємна радість, не доньчине увивання біля Гриця.

— Так оце так ви не зустрічаєтеся? — ступив на дорогу й став перед ними розкорякуватий, з батоном у руці.

Оля спаленіла враз, не відає, що їй казати.

— А що тут... поганого? Хіба й до школи не можна пройти вкупі?

— А не можна! Тобі що, дівчат немає чи в гурті не личить ходити?.. А ти, — визвірився на Гриця, — ти чого ждеш її? Дороги сам не знаєш, дурисвіте?

Хлопець хотів щось сказати і змовк. Стоїть, паленіє від сорому. Бо що він скаже Олиному батькові, коли Олі до цього часу не відважився признатися, чого норовить ходити тільки з нею, чому жде, коли пізно виходить із дому, коли затримується в школі.

— Я... я хотів як краще,— знайшовсь-таки на слові.— Щоб Оля не боялася сама. Ліс же...

— Так ось моє тобі слово,— твердо сказав Діденко,— щоб я тебе більше не бачив коло Олі. Теж мені наречений знайшовся. Геть звідси!

Він замахнувся й оперіщив Гриця батогом по жижках.

Батьку, батьку... Чи думав ти, що тією заборною розв'яжеш їм уста? Тижнів зо два терпіли, не ходили разом до школи, в гурті поверталися із школи, старалися запевнити однокласників, що дружбі їхній покладено край. Але на більше терпіння не вистачило. Настав час, коли почуття взяли гору над заборною і змусили їх переступити власну обережність.

Того дня були всім класом у кіно. Випадково так сталося чи постарався хтось, але Олі випало сидіти поруч із Грицем. Поки горіло світло, почувала себе невимушено; сміялась, перегукувалася з подругами. А почався сеанс, притихла. Йй здалося, що Гриць не зводить із неї очей. Коли ж зиркнула в його бік і впевнилася, що так воно і є, немовби у вузол зав'язала себе, дивиться тільки на екран. Аж чує, схилювся до неї, шепоче на вухо:

— Постарайся затриматись після кіно. Поговорити треба.

Здивувалася і його здивувала, мабуть, своїм подивом. Легко сказати: затримайся. А як? Пізно вже буде, а вони не самі тут, у кіно. Дівчата можуть примітити, напевно ж, примітять, що одколочася від них, догадаються, яка тому причина, й знову пустять погану славу по селу... Ні, ні, не послухає вона його. Навпаки, триматиметься гурту.

Хлопець угледів, мабуть, що вона вагається, під кінець сеансу виклав свій план, як уникнути однокласників.

— Так не можна, Грицю,— заперечила скрадливо.— Якщо хочеш поговорити, приходь у суботу ввечері до наших верб за городами. Там ніхто не перешкодить нам.

Грицеві не сподобалася її обережність, але він не наполягав на своєму. Мовчазно згодився з нею, мовчазно й поплівся до школярів, які гуртувалися біля виходу

з клубу, щоб разом іти на Мар'янівку. Лише в дорозі переконав себе, що Оля, мабуть, таки має рацію: чого справді наражатися на брехню, коли можна обійтися без неї?

Всі жданики поїв, поки дждався суботи, а настав час іти на побачення, ноги не захотіли слухатися. Зустріч неминуча вже. Раз Оля сказала, що вийде до верб, значить, вийде, їй це дуже просто: із двору — за хлів, поза хлівом — на город. А там ніхто вже не вгледить, там — розкіш-воля. Але що він скаже їй, коли зустрінуться? Це ж не те, що по дорозі на Софіївку чи з Софіївки, це ж на побачення вийде!

І те і се спливало на думку, а підійшов до верб, геть усі плани вивітрилися: Оля стояла вже там, Оля чекала на нього.

На ній була вишита по комірці, на манишці і рукавах біла блузка, мабуть, нова, бо досі не доводилося бачити, щоб дівчина одягала її. Поверх блузки — корсетка. На відстані та ще вночі важко визначити, оксамитова чи не оксамитова вона. Важливо, що личила дівчині, щільно обіймала її тонкий стан, пасувала до темного, розчесаного на проділ кучерявого волосся, до перекинутої через плече коси.

— Добрий вечір, — привітався стиха.

— Добрий вечір.

Оля теж хвилювалася. Раділа чи побоювалася, не міг збагнути. Бачив тільки, що хвилюється, то зиркне на нього з-під широких, вигнутих чорними дугами брів, то знову опустить очі, ніяковіє на личку. Не відає, яким він видався їй тоді, а йому здалося, що з верб вийшла і стала у сьйві місяця незнана досі дівчина — така вона святкова, така несподівано гарна була в ту хвилину!

Злякався її вроди чи такий збентежений був її вродою. Стояв, усміхався розгублено й не знав, що ж казати Олі, як повестися з Олею. Зрештою надумався, — а може, й не надумався, мимоволі так вийшло, — звільна, несміливо подав їй обидві руки. І Оля подала. Теж звільна і теж несміливо. Подала й зацімилася, дивиться на нього теплими і зляканими водночас очима.

— Яка ти гарна сьогодні.

— Правда?

— Йй-бо. Така гарна, що й сказати не можу.

Похвала потішила дівчину. Уста сіпнулися й виноградородили Гриця усмішкою, а стримувана досі радість здолала зрештою сумніви й хлюпнула в лице гарячою повінню.

— І ти... гарний,— сказала щиро, та, мабуть, збагнула тієї миті, що то занадто з її боку, й схилилася до хлопця, норовить сховати у нього на грудях своє засоромлене личко.

Десь чулася голосна дівоча пісня, хтось не долаючись вдень і будив примовкле у вечірній час село соковитою, подекуди аж надто соковитою суперечкою, а вони тупились одне до одного, переливалися одне в одного й не завважували ані пісні, ані лайки, ані тихого перешіптування свідків їхньої розчуленості — плакучих верб за городами. Певно, й забули тієї миті, про що домовлялись вдень, чого опинилися на відлюдді, під високим і утаємниченим літнім небом.

II

Коли збігла веселими струмками й відквітувала барвистим квітом весна тисяча дев'ятсот сорок першого року, їм знову треба було думати, куди податися по закінченні середньої школи. І знову Гриць не знав, як йому бути.

— За що ж я навчатимусь? — питав Олю, коли та почала наполягати, аби їхав із нею до Києва і поступав до медичного інституту.

— А інші за що навчаються? Отримують стипендію і навчаються.

— На стипендії далеко не заїдеш.

— Там побачимо, Грицю,— не поступалася дівчина.— Може, роботу знайдемо, підроблятимемо у вільний від занять час.

— То вже не наука.

— Таке скажеш... Нащо ж тоді було ходити три роки за дев'ять кілометрів. Лишався б шофером.

— Ніби не знаєш, чому я пішов до Софіївської школи. Через тебе ж усе.

— А тепер кидаєш? Що ж сталося, Грицю? Пам'ятаєш, як ти казав: «Не хочу відстати». Тепер хочеш, еге?

Вони, мабуть, посварилися б, коли б Гриць не одумався вчасно й не прикусив язика. Справді-бо, чого він хоче від Олі? У неї ясна і перспективна мета. А яка у нього мета? Що він порадить їй замість інституту? Стати дружиною колгоспного шофера? Смішно подумати навіть. Оля нізачо не погодиться на це. А коли так, розійдуться їхні стежки-доріжки й ніколи не зустрінуться.

Хто знає, як склалося б, коли б не щасливий випадок.

Повернувся він у неділю із степу — носив дідові сторожу їжу на тік. Дивиться — стоїть на шосейній дорозі легкова машина, біля неї зупинилася й колгоспна вантажна. Шофери підняли капот, колупаються в моторі. Гриць привітався до них і теж зупинився.

— Що, не заводиться? — питає в колгоспного шофера.

— Не заводиться. А чого, не доберемо.

Зазирає через їхні плечі, іноді радить щось, а більше мовчить, пробував збагнути, чого не заводиться машина.

— Ану, дайте я, — зважився нарешті.

Шофер з легкової усміхнувся недовіркою, а колгоспний не вагаючись поступився Панченкові місцем.

Не довго й колупався, хвилину, може, дві.

— Заводьте, — звелів господареві.

Той, усе ще всміхаючись, пішов до кабіни. Натиснув на стартер, і машина одразу ж завелася. Шофер прогазував добре й стишив подачу пального, дослухається, як працює мотор на малих обертах.

— Слухай, хлопче, — вискочив із кабіни. — Ти що, ворожити? Ми цілу годину билися, не могли завести, а ти раз — і готово. Скажи хоч, що ти зробив їй?

Грицько пояснив як міг.

— А хто ж ти такий, — цікавиться шофер. — Не студент часом?

— Та ні, — усміхнувся. — Не доріс до студента, десятий клас тільки кінчаю. Ну, а машину вивчав свого часу.

— Десятий? — перепитав шофер. — І куди ж збираєшся поступати?

— Не знаю.

— Як то — не знаю? Іди до нас. Я викладач Київського автодорожнього інституту. Кінчай школу, бери документи — і до мене. Такі хлопці потрібні нам.

Він добув блокнот, написав і подав Грицеві свою адресу.

Того було досить, щоб наважитися. Поки дійшов до села, все обдумав, у всьому переконав себе й не забарився поділитися тими переконаннями з Олею.

Тепер тільки й розмов було, коли лишалися наодинці, що про Київ та своє майбутнє в Києві. Коли б хтось сторонній поглянув на них збоку, почув про що міркують, простуючи знайомою дорогою до Софіївки, подумав би, що то не школярі йдуть, побравшись за руки, то мо-

лоде подружжя вирушило до батьків у гості, дозволяє собі за звичкою і посміятись і пожартувати, але між жартами мізкує вже, як жити далі, і, мізкуючи, сіє довкола себе зажуру. Бо як би там не було, дорога слалася далека і незвідана, а на незвіданій дорозі всього можна ждати.

Вони не лякались її і не збиралися звертати з неї. Навпаки, що більше думали про майбутнє, то певніше утверджувалися в своїй думці, якимось відповідальніше зріднилися перед відповідальним ділом.

Батьки, мабуть, завважили те і не забороняли вже зустрічатися. Мати Олина так і сказала після випускного вечора, за день перед поїздкою до Києва.

— Досить вам ховатися з своєю любов'ю. Гриць порядний хлопець, любіться собі.

Дівчина зніяковіла, почувши таке від матері. Але зраділа ще дужче. Аж сльози виступили на очах. Коли б не соромилася, мабуть, обняла б свою неньку.

До самого вечора дзигною вертілася по хаті. А настав вечір, місця не могла нагріти в ній. І виглядала, і чепурилася, і чепурилася, і виглядала.

Гриць не знав, що йому дозволено зустрічатися з Олею, ждав на умовленому місці. Коли ж довідався, не довго вагався, вірити чи не вірити. По Олі бачив: то правда.

Не остерігавсь уже, ішов поруч із дівчиною з таким відчуттям на душі, ніби піднявся на вищий шабель в сільській ієрархії, заслужив чийогось важливого і вельми високого визнання.

— Куди ж ми підемо? — взяв Олю за руку.

— Не знаю. Може, в леваду?

— А чого не до клубу?

— Ну його. Глянь, який гарний вечір. Чи варто такого вечора обтирати кутки нашого ненаглядного клубу?

Вечір і справді був небуденний. Коли вийшли за село і стали над вузькою, ледь помітною між лугових трав річкою, знайому з дитячих літ леваду немовби підмів хто. Широко і вільно розкинулася долом, наче в молоці, купається в білих хвилях туману. А над левадою — небо, як храм, чисте та зоряне! І місяць у небі. Яскравий, повновидий. Залив чар-світлом землю, відігнав у ліси та яруги темряву і тішиться тепер із високості своїм добрим ділом. Він схожий чимось на добродушного дідуся, який вигулькнув із викоханого власними руками саду й питає, усміхаючись: «Ну як, подобається?»

Що їм могло не подобатись, молодим і довірливим, чистим і закоханим? Шовкові трави, що слалися під ноги й забивали дух п'янкими пахощами лугу? Річка, вузька, непоказна, але весела й дзюркотлива, чи верби над річкою? Стоять он, кучеряві й дорідні, німотно мовчазні, мов зачаровані. І вся левада здається зачарованою. І самі вони неспроста, мабуть, заклакли посеред левади, милуються й не можуть намілуватись примовклим під зоряним небом світом — їх теж не минули чари місячної ночі. Бо такі чарівний слався перед очима світ, бо то не просто собі втіха, то велике щастя — стати перед звабами світу у парі, чути, як переливається від серця до серця радість, знати, що ти з коханою, що ти — коханий.

— Тобі подобається, Грицю? — чує Олин голос.

— Що?

— Усе оце: і наша левада, і зоряний світ над левадою.

— Ага.

— Запам'ятаймо їх.

— Гарзд. А чому саме їх?

Дівчина скосила на нього очі, дивиться допитливо й загадково.

— Хоча б як останню й найсвітлішу згадку про село. А ще тому, — додала перегода, — що ми зустрілися колись під оцим небом. Тільки тоді воно було вранішнє і голубе-голубе! Пам'ятаєш?

— Ага.

Загадковість виразніше, ніж досі, посвічувала в Олиних очах.

— Ти що, — усміхнулася. — Не на ту ногу встав.

— Чого б то? — піддався спокусі і теж посміхнувся.

— Ну, то лови, агакало!

Оля відскочила на крок і, засміявшись, пустилася бігти.

Гриць спершу тільки підтрюхикував за нею і усміхався, далі розпалився, зачепило, мабуть, те, що дівчина легко, мов в'юн, ухилиється від нього й зверхньо сміється, ухилиючись.

Чим помітніше зближався з нею, тим голосніше чувся в леваді його сміх. І все-таки він неспроможний був заглушити Олин, аж надто дзвінкий і вдоволений.

У селі, певно, чули все те, можливо, зупинялись і питали самі себе: «Хто це там?» Але що їм до тієї цікавості, коли вони молоді, коли вони щасливі!

Літня ніч коротка, а їм не дозволялось гуляти допізна. Через те не все було висміяно, коли сміялося, не все

вищобетано, коли щобеталося. Вистачило їх, і усмішок, і щобетань, до самої оселі, не бракувало й тоді, коли опинилися дома. Гриць усміхався, розмовляючи сам із собою під дідовою грушею, Оля — в світлиці батькової хати. Так і поснули з усмішками на устах, з думкою про кохання, про зваби високого неба, безмежно широкого світу. А прокинулися — не було вже тих зваб: світ облетіла звістка про початок страшної війни.

Упродовж кількох днів вони тільки мигцем бачилися, і то на відстані: Оля була заклопотана проводами численної рідні, Гриць сів замість мобілізованих на війну шоферів на колгоспну машину. І роботи, і турбот вистачало від дня до ночі, нерідко і на всю ніч. А там і новини настигли такі, що морозом сипнуло поза шкірою: подекували, ніби німець уже недалеко — під Старокостянтинівом чи й за Старокостянтинівом. Страх завжди схильний до перебільшень, та була, мабуть, у тому й доля правди, бо з МТС почали евакуювати потроху трактори, з колгоспів — ферми, з району — установи. Та й людей брали поквалітивіш.

Не здивувався, коли дійшла черга й до нього, Грицька Панченка, але й не зрадів. Ноги самі підломилися й змусили присісти на крилі машини.

«А як же дід, баба? — спливла невесела думка. — Як же Оля? Треба було б сказати їй, хай би знала, хай би вийшла увечері попрощатися. Хоч раз іще побули б у парі!»

Посидів, подумав і наваживсь-таки: сів на машину й прямо з току покотив до Діденкового двору.

— Покличте Олю, — сказав, не вилазячи з кабіни, матері.

Дівчина догадалася, мабуть, чого Гриць насмілився стати біля їхнього двору серед білого дня. Ішла доріжкою насторожена, уся — тривога і любов.

— Повістку отримав, Олю. Виходь увечері, поговорити треба.

— Гаразд. Я вийду... Я ждатиму.

Голос тихий, не голос — зітхання. Та Гриць не став заспокоювати її. Завів машину й поїхав.

Знав, не з веселими думками залишив свою кохану біля батькового двору. Але що міг вдіяти? Йому теж не до веселощів було. Може, через те й поспішив зникнути з її очей, щоб не розм'якнути остаточно й не виказати своєї слабості.

У селі в нього тільки й роду, що дід із бабою. Та дядько Овсій іще. Зате були сусіди, друзі. Отож треба бо-

дай як-небудь приготуватися. Віддавна заведено так — проводити в армію, хтось і до нього прийде на проводи.

Усе то буде завтра — і гульня, і останнє прощання. А сьогодні, перш ніж поставити машину, з'їздить до контори, випише продукти. Привезе додому та одразу про все й скаже бабі: не довелося погуляти на моєму весіллі, готуйтеся, хай погуляють люди на проводах.

Це — бабі. А що скаже Олі, коли зустрінуться ввечері? Щоб ждала, щоб вірила, що він не загубиться і не загине на війні, рано чи пізно повернеться? А певен, що повернеться, що буде так, а не інакше?

У добрий час згадав, мабуть, її ім'я. Не встиг подумати, бачить, іде до двору. По ній видно: не дждалася вечора, не захотіла зважати на вікову традицію — обминати двір коханого аж до заміжжя. Всупереч всім і всьому прийшла до свого Гриця серед білого дня — принесла дещо на дорогу, як своя, поділила з бабою сум і невимушено якось почала допомагати їй готуватися до проводів.

Коли зробили все, що треба було, і баба дозволила їм піти на вулицю, не ждала Грицевої сповіді, перша пригорнулася до нього й сказала:

— Не журися, коханий мій. Війна жорстока, але й вона не розлучить нас. Я теж іду з тобою.

— Куди? — не зрозумів Гриць.

— На фронт. Німець не за горами вже, ось-ось приїде в наше село. Чого маю лишатися тут? Щоб глумився, щоб потурав мною, як йому захочеться? Не дінде того.

То була несподіванка. Така приголомшлива несподіванка, що він онімів на якийсь час, не знав, вірити чи не вірити тому, що почув від Олі. Весь вечір тільки й розмови було, що про її витівку. І благав, і переконував — дарма, сказала, що поїде, і таки поїхала разом із ним до військкомату.

Було тоді мороки з нею. Військком в одні двері впроваджує, Оля в другі проникає до нього. Дійшло до того, що в райком комсомолу викликали. Чого — не сказала, одне зрозумів із її слів — лишилася при своїй думці: в армію — і тільки, з Грицем — і тільки.

— Він шофер, — казали їй у військкоматі, — а хто ти, що робитимеш у механізованій частині?

— Істи варитиму, а треба буде, рани бійцям перев'яжу, з поля бою винесу. Треба буде, і шофером стану. Чи це так важко, думаєте?

Гриця того ж дня відправили з маршовою ротою. Тож

і не знає, як воно обернулося; допомогли обставини чи Оля вблагала військкома, але дома її не бачили вже. Тижнів через два зустрів земляка й довідався від нього, що вона на фронті. Де, в яких краях, в якій частині — земляк не знав. Гриць теж неспроможний був довідатися: село опинилося на той час під німцем, а крім села, ніхто не міг сказати в ту тривожну годину, де його Оля.

— І все ж таки ти розшукав її? — поцікавився комбат, скориставшись хвилинним мовчанням шофера.

— Це вже тепер, за тиждень до того, як мав потрапити до вашої частини. Скористався перебуванням у запасному полку й змотався на машині начальника штабу у визволене село. Ну, а в селі мали вже листа від Олі. Взяв адресу й списався.

— Так швидко?

— Чому швидко? Добрих півмісяця ждав відповіді. Ось він, лист.— Шофер добув із кишені згорнутий трикутником папір і подав його комбатові.— Хочете — прочитайте. Всіма святими благає, щоб забрав її до себе. «Через усю війну,— пише,— пронесла цю мрію, все сподівалася, що зустріну тебе на дорогах війни або розшукаю. Не дай же вмерти тій мрії тепер, коли розшукала».

Комбат узяв листа, покрутив його перед очима й знову подав шоферові.

— А знаєш,— сказав перегодя,— вона недалеко десь.

— Правда? А чому ви так думаєте?

— Через нечисленні руки проходив лист, всього дві печатки.

Панченко глянув на конверт, потім — на комбата.

— А й справді,— осміхнувся.— Як це я не помітив цього?

— Отже, не втрачай надії,— підбадьорив його Лісовик.— Іди до замполіта і вблагай, хай напише клопотання. Коли вона на одному з нами фронті, а тим паче в одній армії, вважай діло своє надійним. Ну, а я... я не заперечуватиму. Коли не шофером, то кашоваром, а візьму твою подругу в особовий склад батареї.

Після того вони місяців зо два не бачились. Шофер Панченко залишився на вогневій, комбат Лісовик пішов на спостережний пункт, ближче до фронту. А на спостережному пункті і без Панченка вистачало клопоту: або натрапляли, всупереч планам і намірам командування, на несподіваний опір ворожих військ, і треба було метикувати, як допомогти піхоті подолати його, або змушені були відбивати ворожі контратаки й переходити до глухої оборони. Ну, а на фронті так: коли вже став, то на-

довго. Або ж самим треба збиратися з силами й вибівати німців, або ждати, поки сусіди виб'ють. Зима як на те видалась гнила, більше багнука чвакала під ногами, ніж сніг поскрипував. Отож побачення з Панченком зволікалося, а не було побачення, вивітрилася й згадка про його клопіт. З місяць, правда, Лісовик пам'ятав, то одна, то друга подія нагадувала про шофера і його кохання. Потім почав забувати, видно, не дуже вірив, що клопотання матиме успіх. Була б Оля дружиною Панченкові, можливо, хтось і зглянувся б, звів би до купи, а з нареченою — навряд.

Так подумав, на тому й поставив, мабуть, крапку, в усякому разі, перестав згадувати свою обіцянку Панченкові. Аж чує, кличуть одного пізнього вечора до телефону.

— Хто там? — хмуρο запитав зв'язківця, бо спав перед цим, користуючись затишшям, і неохоче підвівся, коли його покликали.

— Старший на батареї.

— Теж мені... Знайшов час дзвонити. Слухаю,— все тим же тоном сказав у трубку.

— Комбат? — як завжди дзвінко заговорив Галстян.

— Я. Чого не спить, Галстяне?

— Поповнення прийшло, розумієш, а що робити з ним, не знаю.

— Яке поповнення? У нас батарея, здається, вкомплектована.

— Ну, як же... Шоферові Панченку обіцяли колись. От і прибула...

У комбата сон мов рукою зняло.

— Стривай, стривай... Невже дівчина його приїхала?

— Так.

— То це ж здорово! — зрадів Лісовик.— Добився, значить, хлопець.

— Здорово, та не дуже.

— Як то — не дуже? Прийміть дівчину по-лицарському. А я завтра буду на батареї, поміркуємо, де прилаштувати її: шофером, зв'язківцем чи кашоваром.

Галстян чмихає в трубку.

— Не вийде, комбат.

— Чого — не вийде?

— Кашовара не вийде. Офіцер вона.

У трубці — мовчання.

— Жартуєш? — почувся нарешті голос Лісовика.

— Чого жартую! З якої речі жартую?

— Панченко ж казав, що вона шофер.

— Думав, що шофер. Насправді не шофер, начальник над шоферами, лейтенант технічних військ.

— Комедія,— понизив голос Лісовик.

— Я теж кажу, що комедія. Що нам робити з цим офіцером, куди призначити?

— Влаштуйте поки що — і все. Прийду, подумаємо.

Довго перекидався тієї ночі в землянці, однак придумати чогось суттєвого не зміг, відклав на завтра.

Незручно почував себе й на батареї і тому звелів покликати перш за все Панченка.

Шофер мав вигляд спійманого на шкоді: і червонів, і конфузився, і заїкався, конфузячись.

— Як же це сталося, Панченко? — дорікнув йому комбат.— Наречена твоя — офіцер. На що ти надіявся, викликаючи її до себе?

— Не знав, товаришу старший лейтенант.

— Кинь ти. Як міг не знати, коли листувався з нею, викликав її до себе.

— Та отак. Майже три роки не бачилися, жодної звістки не мали одне про одного. Оля зраділа, що я розшукався, я — що Оля. Тому й не подумали, яке у кого звання. Власне, я не подумав. Оля сказала оце, що уявляла мене в чині капітана, через те й не одважилась зізнатися, що вона всього-на-всього лейтенант. Ну, а замполіт не згадував у своєму клопотанні про нашу батарею, просив, аби прислали Ольгу Діденко в полк. От і прислали. В полку ж є посада для лейтенанта технічних військ.

— Посада є, та місце не вільне.

— Розлюбить вона тебе, неодмінно,— жартував Галстян.

Комбат бачив, не до жартів солдатів, і пожалів його.

— Ну що ж, клич свою наречену, поговорити треба. А ви, Галстяне, розпорядіться накрити стіл. Жінок годиться приймати гостинно.

Розмова затяглась на цілих дві години. Була вона по-молодечому весела і невимушена, та, коли настав час сказати своє остаточне слово, комбатові нічого не лишилося, як розвести руками.

— Дуже шкодую, Олю, але в батареї, самі розумієте, прилаштувати вас не можу. Доведеться знову вдатися до замполіта. В полку широкі масштаби, щось придумують.

Замполіт теж довго чухав потилицю, не знав, куди подіти техніка-лейтенанта, до виклику якої мав неабияку причетність.

— Ви комсомолка? — надумавсь-таки і запитав присоромлену невдачею дівчину.

— Кандидат в члени партії, товаришу майор.

— Х-хо! То чого ж ми так довго міркуємо? Комсорг нам потрібний! Комсорг полку. Упораєтесь?

— Не знаю.

— Упораєтесь,— вирішив за Олю.— На комсомольській роботі працювали колись?

— Було трохи. У школі ще.

— Ну от і все. Беріться. На початку допоможемо, а там і без допомоги піде.

Батарея приховано й неприховано сміялася з Панченка, а Гриць Панченко взяв та й заткнув насмішникам пельку: рівно через два тижні після появи в полку техника-лейтенанта Діденко прийшов і оголосив усій батареї: «Запрошую на весілля».

Обстановка була тоді більш-менш сприятлива: на фронті затишшя; наші війська не поривалися вперед і німці не сікались. Отож весілля згуляли добряче, й оскільки воно — єдиний випадок за всю війну, принаймні в їхньому полку, командири розщедрилися й надали молодим двотижневу відпустку. Без виїзду з розташування полку, звичайно. Війна, все може бути, хоч молоді, правду кажучи, й самі не дуже поривалися додому. Оля тільки-но з дороги, знала, як добиратися зараз, а село їхнє було уже в далекому тилу, до того ж не на магістральних шляхах.

Давно те діялось. Дивізія пройшла по весіллі сотні кілометрів, звільнила десятки малих і великих населених пунктів, серед них такі міста, як Проскурів, Чернівці, Коломию, а це ось Долину, Болахів.

Комсорг із Олі вийшов тямущий, замполіт нахвалитися не міг. Та й на батареях ждали її як свою. Про їхню, третю, й говорити не доводиться. Тут Оля була і комсоргом, і другом кожному, і сестрою. Комбат не раз помічав це, й кожного разу у нього тепліло від того на серці. Чого — і сам не знав. Можливо, що причетний — хай і не безпосередньо, а все ж причетний — до появи цієї людини в полку, а може, по натурі такий. Давно помічає це за собою: і веселіше, і приємніше йому, коли має справу з гарними і — що найголовніше — щедрими серцем людьми. А Оля, крім всього, жінка, до того ж єдина в їхньому солдатському середовищі жінка.

Дружба — скрізь дружба, а на війні вона особлива, вища, сказати б, рангом. Бо не просто єднає людей — зріднює. Тут за неї платять кров'ю, нерідко — життям,

і тому вона цінується нарівні з життям, схожа чимось на кровне єднання. Тож і не дивно, чому так боляче буває, коли доводиться розлучатися з фронтним другом або — що найгірше — прощатися назавжди.

Мусить признатися — принаймні сам собі, — що з усіх небажаних розлук розлука з Олею була найнесподіваніша. Здавалось, тільки-но звук до цієї жінки, встиг усвідомити і зріднитися, усвідомивши, з думкою, як добре, що світ не без гарних вдачею людей, що така людина з'явилася в їхньому неспокійному, часом аж надто кислому від постійної одноманітності житті, і раптом вона завітала на батарею — а він саме був тоді на батареї — й сказала:

— Прийшла попрощатися, товаришу старший лейтенант.

Мабуть, збентежився, і неабияк, бо Оля опустила на мить очі й зашарілася.

— Іду я, — пояснила по хвилині.

— Як то... їдете?

— Та так... Німців, вважаю, вигнали уже з нашої землі, тепер і без мене доб'єте, — осміхнулася. — А я... мене кличе доля і обов'язок множити рід.

Горів, мабуть, на виду, бо аж туман ішов перед очима. «Боже мій, — картав себе. — Який я телепень. Який неотесаний телепень! Отаке ляпнув. Не побачив, не збагнув... Що ж їй сказати на прощання? Як виправдатись?»

— Ну що ж, — знайшовся-таки. — Діло то важливе, Олю. Діло, можна сказати, святе. Нехай щастить вам.

— Спасибі, — повеселішала, — за все спасибі!

Стояла перед ним добра й ласкава, освідчувалась, яка вона вдячна йому за те, що допоміг свого часу звести її із Грицем до купи, а він слухав ті освідчення і ніяк не міг побороти в собі ніяковості. Бо відчував: не тільки незручність бентежить його душу, є в тій бентезі і якась щемке почуття жалю.

Аби не виказати себе остаточно, постарався звести розмову на інше:

— Як же ви добиратиметеся додому?

— До штабу армії обіцяють довести машиною. А там побачу. Є надія з ешелонами поранених добратися до Києва.

— То було б добре. Чи візьмуть тільки? Ви не говорили в полку, щоб і чоловіка відпустили на ці кілька днів, принаймні поки посадить на поїзд?

— Замполіт сам догадався. Є вже наказ, вам повідомлять.

— Ну, тоді я спокійний за вас. Гриць влаштує і обереже в дорозі. Хай щастить,— простягнув він на прощання руку.

— Спасибі,— подала й свою.— Вам теж хай щастить. В усьому-всьому!

Хотіла було йти і знову зупинилася, обернувшись до комбата:

— Я знаю: ви не легковажите в боях, умієте воювати без втрат. Але благаю вас: побережіть Гриця. Я надто довго шукала його, щоб втратити, та ще тепер оце. Вірите, три роки думала про нього, розшукувала, тривожилася, сама не знати в якому пеклі була, а ніколи не боялася так за наше щастя, як зараз.

Лісовик заспокоював як міг, пішов із нею через усю вогневу, аж до того місця в лісі, де стояли машини, де був її Гриць.

Провели їх у дорогу перед останнім наступом Четвертого Українського фронту, власне, за кілька днів до наступу. Гриць не засиджувався дома, однак наздогнав батарею уже в Карпатах. Привіз від Олі передачу й ще одну подяку. «За все, за все!» — сказав її словами.

Усміхався, видно було, що поділяє думку дружини, а проте в погляді помічалися й іскринки смутку, ба навіть непевності.

— Як вона там? — поцікавився комбат.

— Спасибі. Доїхали добре. Була в лікаря, сказав, усе гаразд.

«То чому ж ти не радий? — подумки питає Лісовик.— Невже перейнявся тривогою дружини? Невже й тобі страшно тепер вертатися на фронт, важити життям?»

Відверто не сказав цього і все-таки натякнув:

— А по тобі не бачу, що все гаразд.

Панченко усміхнувся ніяково, однак промовчав. Десь пізніше вже зізнався найближчому товаришеві, що дома не обійшлося без скандалу.

Коли село довідалося, що вони повернулися вдвох і жонатими вже, подиву й цікавості людської не бракувало. Йшли родичі, сусіди — близькі й далекі,— йшли друзі, і кожен ніс щось у хату. Один — тільки щире серце, інший — і пляшку самогону, курку чи качку на дачу. Гриць спершу відмахувався від тих подарунків, далі побачив, що нічого не вдіє, і попрохав діда та бабу приготуватися й покликати родичів та сусідів на дружню вечерю.

Людей нашло — повна хата. Всі щиро раділи за них, хвалили долю, що водила всякими дорогами, а проте ли-

шила живими, звела до купи, знову — під чаркою вже — поздоровляли, бажали щастя, достатку, довгих і веселих подружніх літ. Вечеря сама по собі стала схожою на весілля й затяглася на всі три дні, аж до Грицевого від'їзду. Одні гості, нагулявшись, ішли додому, інші приходили. Були з-поміж них і такі, чиї діти навчалися разом із Олею та Грицем у школі, а зараз на них прийшли вже похоронні. Тоді не обходилося без плачів, часом неприхованого голосіння. Господарі сяк-так заспокоювали їх, і радість брала гору над жалощами, хміль над сумом людським.

Усе йшло як треба, аж поки одного пізнього вечора не підсів до Гриця дядько Овсій. Довгенько варнякав п'яним язиком, розказував, як хто поводив себе за німців, потім розпитував: чи давно зустрівся з Олею, як воно так сталося, що вона — офіцер, а він — ні? Коли ж побачив, що поруч немає сторонніх людей, повів очима в той бік, де спочивала за перестінком вагітна Грицева дружина, й шепнув притишено:

— А ти певен?

— У чому? — не зрозумів його Панченко.

— Ну, що дитина твоя? Я, к приміру, сумніваюсь.

Відро холодної води на голову не протверезило б, мабуть, так, як дядьків сумнів. Чув: кров спершу відхлинула від обличчя, потім ударила враз і затопила його гарячою хвилею.

— Ви що? — ледве спромігся на слово.

— При купі не завжди ж, мабуть, були,— пояснив Перепелиця,— а народ там знаєш який...

Овсій казав щось і далі, гидке, брудне, нікчемне, та Гриць не прислухався до його розмови. Він весь був націлений на те, аби стримати себе й не вибухнути там, за столом.

Коли ж Перепелиця змовк нарешті, Панченко покосився на нього непевними очима й сказав:

— Оце, дядьку, пили, їли, молоду бачили, а тепер беріть шапку, і щоб ноги вашої не було більше на порозі моєї хати.

Овсій звільна відхилився від небожа, схоже, що хотів глянути на нього на відстані, й одкрив з несподіванки рота.

— Тю на тебе! — дивується.— Чого ти так?

— Ви не були на фронті,— ще суворіше відповів йому Панченко,— не знаєте, які там люди, то й не беріться бути їм суддею. Це раз. А потім, така страшна війна пройшла по нашій землі, таке лихоліття пережив народ,

німа колода й та навчилася мислити, а вас, бачу, ніщо й нічому не навчило. Отож ідіть собі і не смійте ще раз стати Олі на дорозі. Матимете справу з фронтовичкою, а то, скажу вам, не жарти!

З усього видно: у Панченка свіжа ще та рана, хоч він, правду кажучи, й іншим може бути заклопотаний. Оля ось-ось стане матір'ю, певно, тривожиться за неї, думає. І за маленького, що з'явиться на світ, теж думає. А повернеться комбат із розвідки, скаже, яке завдання поставлено перед батареєю, і поготів думатиме.

Перед смертю всі рівні, та не всі однаково відповідальні перед життям. Хтось ітиме на поєдинок із фашистськими дотами й уболіватиме лише за себе, а Панченкові треба буде вболівати за трьох. Бо там, на підступах до села, вирішуватиметься не тільки його доля, а й доля молодої дружини, маленького, яке не прийшло ще, але прийде днями в наш світ і рано чи пізно судитиме про нас за нашими вчинками. Воно спитає колись, де його батько, і що подумає тоді про комбата-три, коли він не вбереже його батька? Адже знатиме з уст матері, що був такий, що вона поклала на нього надії і що надіям тим з якихось причин не судилося стати щасливою дійсністю.

Розвідники стишують ходу і тим насторожують комбата, змушують спинити узвичаєний за дорогу плин його думок.

— Що, прийшли вже?

— Так точно. Он воно, шосе.

Попереду, за якусь сотню метрів від них, лежала в ущелині асфальтована дорога. Рівна, мов струна, і чиста, гладенька, хоч ляж і котись по ній. Так ніби щойно приготували її, і не для війни — для параду.

Лісовик пробирається між кущами ближче до схилу, і, вибравши вигідне для спостереження місце, стає за деревом. Довго розглядає в бінокль обочини, потім — виїзд з ущелини, підступи до села.

— Погане діло, — каже Завідонову, почувши за собою його обережну ходу. — Доведеться лізти вовкові в пашу — висувати гармати за лінію нашої оборони.

— Це неможливо, товаришу старший лейтенант. Нас розстріляють до того, як виїдемо на вогневу.

— Знаю, — на диво спокійно погоджується комбат. — Але ж ми не для того йшли сюди по горах, щоб повертатися на батарею з такою сумною думкою.

— На жаль, інша не запрошується.

Лісовик не має бажання сперечатися з ним. Навпаки, йому хочеться пояснити Завідонову, що операція не

така вже й безнадійна, її забезпечуватиме вся дивізія, та ба, не може передчасно розголошувати наміри командування. Хіба... вигадати щось, хай і не дуже вірогідне, але таке, що заспокоїло б? Адже не лише Завідонов, інші теж тривожаться.

Ще раз підносить до очей бінокль, дивиться на облюбоване під вогневу позицію місце, потім — у протилежний бік, вздовж ущелини, яка веде до батареї.

— А що коли не виїжджатиме? — косить на Завідонова загадково замисленими очима.

— На парашутах гаубиці ще не навчилися висаджувати, товаришу старший лейтенант.

— На парашутах так, а на руках висадимо. Йй-богу, висадимо!

Завідонов усе ще не розуміє його.

— Невже на руках збираєтеся котити?

— Молодець! — Лісовик по-дружньому б'є кулаком у груди. — Догадався. Саме так: на руках! Ніч темна, а дорога хоч котись. Підкрадемося нечутно, окопаємось, а там уже хто кого.

Завідонов усміхається, та усмішка в нього не така бадьора, як у комбата.

— А снаряди... Снаряди як підвезете?

— З снарядами складніше буде, — посерйознішав Лісовик. — На горбу доведеться нести. Ну, та нічого. Мобілізуємо людей, трохи в передки покладемо, трохи на лафетах укріпимо, а решту перенесемо до світанку. Нам не звикати до цього. Головне, наблизимося до німців непомічені. І вдаримо по них непомічені... Прохоров, Марчук! — кличе до себе розвідників. — Пройдіть лісом понад ущелиною, розвідайте до самого повороту, чи вільна дорога, чи можна під'їхати по ній до ворожих позицій. А ми, — сказав усім іншим, — підемо на батарею навпрошки.

Частина третя

Люди і на війні — люди

I

Повернутися на вогневу завжди приємно. Одне — далі від переднього краю, друге — в гурті. А в гурті, як дома: є з ким погомоніти, можна спокійно умитися, посмакувати свіжою, щойно з казана чи з сковороди їжею. Та сьогодні не до цих приємностей буде. І не тільки тому,

що ненадовго повертаються, що одразу ж доведеться шикувати людей і казати їм не вельми веселі речі,— щось інше бентежить серце і змушує хилити обважнілу голову. А що — не збагне. Звичайно тривога перед відповідальним боєм, погані передчуття чи, може, непевність, що обраний командуванням спосіб зближення з ворогом — надійна знахідка?

Ну, виїде на пряму наводку, скажімо, непомітно. А далі як буде? Маневру ж ніякого, облюбована позиція на підступах до села під самим носом у ворожих дотів. Перед очима — укріпрайон, за плечима — гори... Добре, коли німці дадуть хоч окопатися. А як не дадуть? У них десять вогневих точок, а в нього чотири, вони — за бетонованими стінами, а він — з оголеними грудьми. Де вже тут бути певним і тим паче спокійним.

Цікаво, як поставиться до цього командир дивізіону? Обуриться й почне переконувати підполковника Тригубова, що так робити не слід, треба шукати інший спосіб забезпечення прориву, чи, навпаки, зрадіє нагоді звести із старшим лейтенантом Лісовиком рахунки, помститися одним махом і за суперечку під Криничками, і за сутичку на степовій дорозі під Кривим Рогом? Нагода неабияка, було б лише бажання.

Взаємна неприязнь між ними помічалася давно, мало не з того парадоксального випадку під Сталінградом, коли начальник артилерії дивізії виявив Лісовикову батарею неокопаною. Командир дивізіону був тоді під рукою, і йому влетіло, звичайно, від полковника Йолкіна. А для Приймака то все одно, що сіль на гарячу рану: страшенно не любив чути докори і старався вимістити своє невдоволення, злобу свою на винуватцях чи просто на підлеглих, коли винуватця з якихось причин не було.

Він і раніш не балував Лісовика увагою — чи то приглядався на відстані, чи не вірив, що з нього буде тямущий командир батареї. А після наганяю начальника артилерії вчепився за нього, мов чорт за грішну душу. Найменші неполадки в підрозділі — і він уже невдоволений, уже бере комбата на цугундер.

Якийсь час Лісовик старався не давати приводу для неприємних розмов із командиром дивізіону, норотив потрапити в тон, а то й більше — догодити капітанові Приймаку помітними стараннями, та обернулося так, що ще більше нашкодив собі.

Полки й дивізії вийшли тоді вже в українські степи і, спонукувані простором, а ще тим, що ворог не чинить особливого опору, ринулись на захід, до берегів Дніпра.

Настрій у всіх був піднесений — адже в більшості лишилися тут, по містах і селах, матері, сестри чи дружини, лишилися діти. Як не радіти було, як не пориватися вперед до зустрічі з кривними!

Піддався і він, Лісовик, тому настрою, та так, що випередив свою піхоту й ускочив поночі в село, де зупинилися на ночівлю німці.

Батарею його прийняли, мабуть, за свою — надто вже упевнено й безоглядно йшла вона в розташування німецької частини. В усякому разі, фашисти тоді лиш похопилися й зняли стрілянину, коли опинилися віч-на-віч із радянськими артилеристами.

Хто знає, чим закінчилася б та несподівана зустріч, коли б Лісовик розгубивсь і запізнився з рішенням або прийняв інше якесь рішення. Момент був такий, що вагу мала кожна секунда. Завагався б чи не так розпорядився — і ворожі солдати могли б здолати перший переляк і сполосувати його батарею кулеметними чергами. Але він виявився проворнішим і не дав їм опам'ятатися. Розвернув за якусь незабгагненну мить батарею й пальнув уздовж вулиці, по городах і задвірках з усіх чотирьох гармат. Це зробило своє діло, і німці, не оглядаючись, хто з чим міг і як міг поспішили з села.

Перепало йому вдосвіта від командира дивізіону. Лаяв як хотів і скільки хотів. І величав теж як заманулося. А Лісовик слухав ті «величання» й мовчав. Бо що міг сказати, коли винен, коли геройство його могло коштувати життя, і не тільки йому — всій батареї.

Провина змушувала обходити командира дивізіону десятою дорогою. Та й обставини сприяли тому. Полк до самого Дніпра наступав без передишки, як і вся армія, старався не дозволити фашистам здійснити їхні чорні наміри — зробити з Лівобережної України мертву зону. А наступ — не оборона, в наступі не те що сваритись, зустрітись не завжди була нагода.

Зате за Дніпром, під Криничками, вони не забарилися здибатись, а здибавшись, одразу ж і зчепилися. До Криничок старший лейтенант Лісовик терпів, правдиві чи неправдиві були докори, мовчазно зносив їх. А в Криничках і Лісовика прорвало.

Якщо йому, комбатові-три, запам'яталося те село і сутичка в селі, то капітанові Приймаку і поготів повинні запам'ятатися. Бо то такі незвичайна сутичка, і події, що спричинили її, теж незвичайні. Під Криничками, як і тут, на Торунському перевалі, несподівано для всіх склалася напружена обстановка: німці вчинили відчай-

душний опір нашим військам, а впевнившись, що перед ними поріділі полки бувалих у бувальцях дивізій, стали накопичувати сили для контратаки. На ділянці батальйону, що його підтримувала батарея старшого лейтенанта Лісовика, чути було гул моторів, погустішало піхоти, артилерійських та мінометних батарей. Про це одразу ж доповіли в штаб, та штаб не втішив офіцерів батальйону: іншим теж, сказали, не мед, на випадок контратаки обороняйтеся власними силами.

Що мали робити? Ділянка відповідальна, а в батальйоні не більше сорока чоловік. Та й артилерії не густо: три мінометні батареї, одна гаубична й одна — «сорокап'яток». Атаку піхоти ще можуть відбити, піхоту й кулеметники притиснуть до землі, викосять, коли лізтиме нахрапом. А що робитимуть, як підуть танки? Німці неспроста ж, мабуть, зібрали їх у Криничках.

— Доведеться ще раз телефонувати в штаб,— озвався після довгих роздумів командир батальйону.— Тут напрям головного удару; німці, чого доброго, мають намір скинути нас у Дніпро, а вони, розумієш, легковажать, велять оборонятися власними силами. Яка ж це в бісового батька сила? З цією силою на зайців тільки полювати.

Він підходить до телефону, довго й сердито переконуює когось, і той хтось, мабуть, поступається, бо комбат веселішає на виду, зрештою і зовсім усміхається вже, дякує за підтримку.

— Ну от,— енергійно підходить до столу й кличе до себе командирів.— Зрозуміли нарешті. За годину буде тут резервний батальйон. Ми зайемо оборону по ліву руч від балки, вони — по праву. Це вже надія, хлопці.

— Якщо німці дійсно спрямовують головний удар на наш батальйон,— обізвався хтось із командирів рот,— він неодмінно буде завданий з балки. Робити її в такому разі стиком двох підрозділів, по-моєму, ризиковано й недоречно. Стик завжди є найслабшим місцем в обороні.

— А ми зробимо його найсильнішим,— не роздумуючи, відповів комбат.— Зосередимо тут усі, які є в нас, протитанкові засоби, зокрема артилерію, зосередимо й основні сили піхоти. Ми — з свого боку, резервний батальйон — з свого.

Він розіслав на столі схему оборони і вголос почав міркувати про можливу розстановку сил у зоні ворожого вторгнення.

Балка справді була найбільш ймовірним місцем, звідки слід чекати на атаку німецьких танків. Вона йшла із

села в поле через нашу оборонну лінію, по ній коли не зовсім не поміченими, то в усякому разі неушкодженими могли підійти до нашої оборони не лише танки, а й піхота. А то кепська справа. Перемолоти панцерний кулак тоді, коли вже з'явиться перед окопами, важко, майже неможливо.

Старший лейтенант Лісовик не наслідуюється сказати про це, жде, поки скаже хтось із піхотних командирів і, не діждавшись, подає голос.

— Є питання, товаришу капітан.

— Прошу.

— Балка замінована протитанковими та протипіхотними мінами?

— Звичайно.

— А де саме?

— За окопами, на підступах до нашої оборони, де ж іще.

— Це непогано,— міркує Лісовик,— та цього, по-моему, недостатньо. Її треба було б замінувати і в нейтральній зоні, ось тут,— показав він на схемі,— у найвужчому місці, власне, на виході з найвужчого місця, там, де балка починає розширюватися.

— Хочеш заздальгідь виманити фашистів нагору?

— Не тільки виманити. Наткнувшись на мінне поле, німці заважаються, а завагавшись, зупиняться. В цю мить ми й накриємо їх навісним вогнем.

— Непогано,— похвалив капітан.— Йй-богу, непогано придумано. Стволів у нас, скажімо, небагато, але дошкулити в такому місці можуть. В усякому разі, посіють паніку, примусять розбігтися.

— До речі, в артналоті братимуть участь не лише мінометні, а й артилерійські батареї, принаймні батареї нашого дивізіону.

— Ти певен?

— Я не домовлявся ще з командиром дивізіону, проте думаю, що він не відмовить у скрутну хвилину. Батареї стоять у межах оборони вашого стрілецького полку і навісним вогнем завжди можуть підтримати.

— То це ж чудово!

— Тепер дивіться, що може бути далі,— розвиває думку підохочений похвалою Лісовик.— Німці не полізуть на мінне поле, почнуть шукати обхід. Куди вони підуть, по-вашому?

— Змушені будуть вилізти з балки.

— Безумовно. Отут і зустрінуть їх протитанкові рушниці, висунута на пряму наводку артилерія, супро-

воджуватимуть, зрештою, навісним вогнем батареї з закритих позицій.

— Добре!— схвалював його план комбат і все-таки не відводив від схеми оборони зосередженого, повитого тривожною задумою погляду.— От тільки... коли б на прямій наводці було у нас бодай дві батареї. Чотири стволи «сорокап'яток» — мізерія, хлопці. Добре, як німці пустять проти нас п'ять-шість танків. А коли більше?

— Я висуну свою батарею на пряму наводку,— напросився Лісовик.— «Сорокап'ятки» стануть по один бік балки, я — по другий. Отут і отут, скажімо,— показав на схемі.— Підуть німці по балці — битимемо по них прицільним вогнем, підуть горою — теж зможемо бити з усіх восьми стволів.

— Чудово!— схопився з місця і вийшов з-за столу капітан Бондаренко.— Зв'яжуйся, старший лейтенанте, з командиром дивізіону. Якщо не відмовить, підтримає із закритих позицій, на тому й домовимось.

Лісовик мав намір піти вже, та комбат пригадав щось і затримав його.

— До речі,— похопився він.— Гаубиці — не «сорокап'ятки», на чому підвезеш їх до передової, на тракторах?

— Скільки можна буде, везиму на тракторах, а далі — на руках. Ніч велика, встигнемо.

— Правильно. Людьми командири рот допоможуть, принаймні щоб викотити на пряму наводку,— посміхнувся він.— Коли доведеться відступати, сам метикуй, як забрати гаубиці, на поміч в тій обстановці не сподівайся.

— Ось із цим я не згоден, товаришу капітан.

— Чого так?

— Раз уже ризикуємо і спільно йдемо на таке діло, стояти треба на смерть. Це моя умова, якщо хочете знати. Піхоті дуже просто відійти, а мені майже неможливо.

— Гаразд,— подав йому руку командир батальйону.— Так і домовляємося. Чули, товариші?— обернувся до командирів рот.— Раз спільно йдемо на таке діло, стоятимемо на смерть.

Страшний, нелюдський бій довелося витримати тоді і під Криничками. І один, і другий, і третій. На четвертий їх, певно, не вистачило б уже, та наспіла свіжа, поповнена за Дніпром людьми і технікою частина й перейшла в контрнаступ.

Дивізія їхня залишилась у другому ешелоні. Можна було б і радіти: відпочинок після численних походів та боїв не вадив, а перемога, як не є, завжди приємна.

Та не до радощів було: з двох, правда, далеко не повних батальйонів піхоти лишилися мізерні рештки; не обійшлося без похорон і в артилеристів. Гаубичній, заритій по вуха в землю, менше дісталось, а з чотирьох «сорокап'яток» уціліла лише одна.

Усіх шкода, бо не поталанило, як на зло, найкращим бійцям. Та найбільше шкодували в його, Лісовиковій, батареї за Славком Крайневим, дотепником і веселуном, улюбленцем гармашів. Снаряд із ворожого танка влучив у гарматний щит і вибухнув біля самої панорами. Більшість обслуги відбулася переляком, дістав осколок у руку заряджаючий, а його, бомбардира-навідника, вбило наповал.

Перші два дні з думки не йшов той хлопчина, і чи не найбільшого жалю завдала його смерть самому комбатові. Одне — втратив людину (а втрат він мав небагато, Крайнев другий був після сталінградських боїв), до того ж зовсім юну, мабуть, і двадцяти років не минуло хлопцеві, а друге — таку розмову мав днями з Славком, що тепер хоч чуба рви на собі з досади. І треба ж було пропустити ту розмову повз вуха, не прислухатись до тривоги, що обсіла хлопця, а надто в останній день, буквально перед боем? Воно коли тверезо подумати, і вдіяти хтозна чи вдіяв би щось: Славко був кращим у батареї, йому навряд чи знайшов би заміну.

За три дні перед боем під Криничками їздили з ним на трофейній машині, яка возить у батареї кухню, до штабу полку. Комбатові вручали партквиток, Крайневу — орден Червоної Зірки. Був урочистий прийом, були привітання. Славко не засиджувався поміж офіцерів, отримав своє і вийшов, а він, Лісовик, довгенько ще гомонів із товаришами. Коли повернувся до машини, хлопець сидів поруч із шофером і був незвично тихий, не схожий на самого себе. Не поцікавився тоді, що з ним, чого це він примовк раптом? Десь пізніше вже, коли прибули на батарею і йшли разом від місця стоянки мехтяги, скосив на Славка очі й не втримався:

— Що з тобою, Крайнев? Коли не було причини веселитися, завжди веселий був, інших веселив, а зараз і причина є, і скис. Не радий нагороді, чи що?

— Сумні події нагадала вона, товаришу старший лейтенант. Я вже й забув про них, а вона розшукала і нагадала. Знаєте, за що мене нагороджено?

— За бої під Сталінградом, кажуть.

— Власне, на Дону. Я тоді ще в піхоті служив. Привезли нас у товарняку аж із Сибіру і з ходу кинули в

бій, назустріч німецьким дивізіям, що рвалися до Сталінграда. Настрій у підрозділах, признатися, був воїнничий. Добра третина нас щойно з шкільної лави, а в школі, самі знаєте, про що мріяли в ті роки, по два фашисти на один багнет похвалялися настромлювати й вергати через себе... Мені і моему товаришеві Колі Завитушкіну, крім всього, й роль випала неабияка: призначили нас кулеметниками. Мене — за першого номера, Колю — за другого. Пишалися тим і, звичайно, бадьорилися, похвалялися гори трупів накласти, коли німчура піде на наші окопи. А почався бій, у п'ятах опинилася наша бадьорість, а з нею і наша похвальба. Німці голови не давали висунути з окопу, так щільно сипали мінами, світу не видно було за димом і пилюкою. Зішлюливсь я в своєму кулеметному осередку, втяг голову в плечі і жду, а чого, сам не знаю. Аж чую, стріляють поруч. Виглянув із окопу — мати рідна! Німці за якусь сотню метрів від мене. Біжать щодуху і поливають нас автоматним вогнем. Паща у кожного зяє темним огвором, видно, кричать щось, а що, не чути за стріляницею.

Сам не знаю, як воно сталося, припинили ворожі мінометники засипати нас мінами чи я не чув уже вибухів. Припав до наготовленого перед боем кулемета й до тих пір не відривався від нього, ловив на мушку німців, поки не вистріляв геть усю стрічку. Обернувся до напарника, хотів крикнути йому, аби не барився, а по напарнику й слід прохолонув. Куди подівся, коли зник — убийте, не знаю.

Що мав робити? Гукати, розшукувати в тому пеклі? Марна справа. Схопив мерщій коробку із стрічкою, знайшов кінець, сам почав заправляти його. Чи руки тремтіли з ляку, чи з мене такий кулеметник був — не виходило чомусь. І так і сяк прицілявся закласти стрічку — не лізе, і край. Солдат, що лежав по праву руч від мене, не витримав, підбіг, кричить, настовбурчивши вуса:

— Чого замовк? Не бачиш, німці знову підняли голови, пруть на окопи!

— Допоможіть, — показую йому. — Напарник щез десь, а сам не впораюся, не виходить у мене.

— Ех, вояки, трясця вашій матері! — вилаявся дядько і діловито, одним вправним рухом закрив кулемет стрічку. — Давай коси їх, супостатів, я побуду в тебе за другого номера!

Атаку ми відбили того дня і трупів наклали немало,

та не зійшлися докупи і не похвалилися один одному враженнями першого бою. Тільки-но відіслали з санітарами поранених, знесли докупи забитих, бачимо, Завитушкіна ведуть.

— Ваш?— питають командира.

— Наш. А що сталося?

— Запитайте, нехай розкаже, що сталося.

Довго не довелося розпитувати. Провина мого земляка стала катастрофічно явною. Мало того, що він покинув у великій скруті товаришів своїх, втік із поля бою, згадав, мабуть, коли відбіг від окопів, що за втечу по голівці не поглядять, і прострілив собі руку. Там же неподалік від передової, засідав військовий трибунал, винесли вирок, там мали й розстріляти Завитушкіна на очах у присутніх на суді бійців.

Коли нас вишикували, а засудженого поставили неподалік, перед лавами, до мене підійшов командир полку і один із тих, що судили.

— Це тебе покинув він на полі бою?— питають.

— Мене.

— Візьми автомат, виконаеш вирок.

Я отетерів. Стою, дивлюся на них, а в самого мурашки поза спиною бігають.

— Хай хтось інший,— спромігся нарешті на слово й звернувся вже безпосередньо до свого командира:— Завитушкін — земляк мій, ми з ним з одного села, за одною партою в школі сиділи.

— Тим краще! — зрадів той, що судив, і оголосив усім, хто був присутній на суді, що вирок військового трибуналу виконає однокласник Завитушкіна Славко Крайнев.

Я ще раз поспробував ублагати їх, аби не робили цього, посилався на те, що я недосвідчений, вперше був у бою, та на мене прицількнули, сказали, що це наказ, а наказ належить виконувати.

Крайнев змовк і довго йшов поруч замислений, чи то пригадував, що було далі, чи тамував збурені спогадами хвилювання.

— За два роки війни,— озвався перегодом,— забув якимось і той перший бій, і розстріл шкільного товариша. А це нагадали. Скажіть,— звернувся до свого комбата.— Нащо це треба було тому майору примушувати мене розстрілювати свого товариша?

— Мабуть, хотів якнайсуворіше покарати дезертира.

— А покарав мене,— сумно зізнався хлопець.— Завитушкіна розстріляли, та й по всьому, а я до цього

часу караюся. І каратимуся ще,— розвивав він думку.— Уявіть собі, скінчиться війна, повернусь я додому. Мати ж прийде, питатиме: де і як загинув її син? Що я скажу їй?

Лісовик скосив на нього очі й одразу ж відвів їх.

— Не тільки тебе, багатьох із нас запитають, де і як загинули їхні сини, батьки. Та до того далеко ще, Славку. Настануть інші часи, подумаємо, що відповісти. А розстріл Завитушкіна раджу забути. Вини твоєї в тім немає. Винні, якщо хочеш знати, обставини, в певній мірі люди. Тоді були грізні часи, був суворий наказ: ні кроку назад! Ну, а ті, що примушували тебе розстрілювати товариша, або зовсім не відали, що таке фронт, або забули в суворих буднях війни, як самі витримали перший бій. Інакше важко збагнути, нащо послали вони вісімнадцятилітнього хлопця розстрілювати шкільного товариша.

Думав, заспокоїв хлопця, в усякому разі, заронив зернята віри, що вини за ним немає. Я перед боем у Джерельній балці пробігав повз четверту обслугу, побачив Славка й зрозумів: нічого не дала йому позавчорашня розмова. Сидів на станині сумний і замислений, дивився крізь отвір у щиті на село, звідки ось-ось мали піти німецькі танки, піхота, і думав знайому Лісовикові думку.

Не була б така напружена обстановка, комбат не пройшов би мимо, щось та зробив би для хлопця. А тепер лишається одне: шкодувати, що так сталося, й каратися, шкодуючи.

Як на те, покликали невдовзі до командира дивізіону й підлили масла у вогонь. Побачивши Лісовика, капітан прибрав аж надто суворого вигляду, який, до речі, так личив йому, моложавому, з дівочими рисами обличчя, як корові сідло, і сказав холодним, з відтінком незрозумілої зловтіхи голосом:

— Чому я не маю вашої доповідної про наслідки бою?

— Я доповідав, товаришу капітан.

— Кому?

— Начальникові штабу.

— А командирові дивізіону не вважаєте за потрібне доповісти?

— Ну чому ж...

— Я не знаю чому!— визвірився він.— І хотів би почути про це від вас.

Комбат усе ще не розумів, яка муха вкусила капі-

тана Приймака, і силиться не схибити, потрапити в тон.

— Все, що доповідається штабові, доповідається і командирові дивізіону.

— Повторюю: дивізіоном команду я, а не начальник штабу. Ви чомусь ігноруете мене — або задовольняєтеся порадами начальника штабу, або чините самовільно. Хто дозволив вам виводити батарею на пряму наводку?

— Я не міг розшукати вас, товаришу капітан, і доповів про своє рішення начальникові штабу.

— Свое... — передражнив Приймак. — Отож-бо воно і є, що надто багато берете на себе. Ти і твій начальник штабу! — перейшов у запалі на «ти». — Полізли із гаубичною батареєю під вогонь німецьких танків. Хто вас просив?!

Тон цей, а надто прискіпливість починали допікати Лісовику, і він спохмурнів.

— Обставини змусили, — сказав ображено. — Командир, як вам відомо, має право діяти на полі бою самостійно. Це раз. А друге, коли б я не вивів свою батарею на пряму наводку, піхота не вистояла б у бою, а не вистояла б піхота, всі ми були б уже за Дніпром, якщо встигли б, звичайно, втекти з гарматами.

— Та ну? — знущався з нього капітан. — Невже ти справді так думаєш?

Знущання те і зовсім покоробило комбата. Хотів обернутися й піти геть, та збагнув в останню мить, що Приймак не посоромиться скористатися його вибриком, і стримався.

— Не лише думаю, — відповів ударом на удар, — певен у цьому. З восьми танків, що атакували позиції батальйону, чотири залишилися на полі бою, і три з них підбито вогнем батареї. Попробували б зробити це з закритих позицій.

— І зробили. Невідомо ще, хто їх підбив, ви чи ті, що били з закритих позицій.

— Підіть перевірте.

— Що?!

— Підіть, кажу, перевірте! — дратувався й підвищував, дратуючись, голос. — По пробіюнах видно, чия то робота. Батарея, що вистояла в такому бою, заслуговує, по-моєму, кращого слова, ніж те, що чую від вас. Тим більше що вона вистояла без особливого збитку для себе.

— А гаубиця — не збиток? Люди — не збиток? — зеленів на обличчі командир дивізіону. — Від Дінця до

Дніпра пройшов, через Дніпро переправився і жодної людини не втратив, а тут одразу п'ять чоловік.

— Один, а не п'ять.

— А поранені?

— Поранені — не забиті, поранені повернуться.

— Повернуться... Скажи спасибі долі, що удар припав на «сорокап'ятки». Пішли б танки на ваші гармати, розчавили б усю батарею. Хто відповідав би тоді, коли б розчавили всю батарею?

Лісовик зміряв його гнівним, із зневажливими іскринками в очах поглядом. Он чого боїться Приймак: відповідальності. А чому ж ти не думав про відповідальність, коли послав німцям у зуби комбата-два і весь його розвідвзвод? Та й зараз... Коли б фашисти прорвалися, завдячуючи твоїй обережності, в Джерельний балці й відкинули дивізію за Дніпро, знищили чи полонили весь дивізіон, тебе теж стряснули б. Думав ти про це, обережний чоловіче, чи не думав, на що надіявся? Що тебе не питають, що провина в разі великого провалу ляже на плечі старших?

— Де відвага, там і щастя, — сказав примирливо. — Ну, а знищили б гармати, за батарею відповів би перш за все я. Розплатився б, мабуть, найвищою платою: наклав би головою там, де й усі батарейці.

Розмова вичерпувалася. В усякому разі, відчувалося, що вона наблизилася до логічного кінця. Та Приймак тим і виділявся в дивізіоні, ба навіть в усьому полку, що для нього не існувало законів логіки. Надувся, як сич на погоду, і бовкнув, озлоблюючись:

— Що мені з твоєї голови? Мене за батарею спитали б!

Це вже було занадто. Так занадто, що Лісовик зблід і не став зважати на наслідки.

— Вам ніхто не говорив, товаришу капітан, хто ви є?

Стояв посеред кімнати виструнчений, видно було, ледве стримував себе, аби не спалахнути й не порухватися з Приймаком не дозволеним офіцерові способом. І Приймак спостеріг, мабуть, те. Вибалушив, чекаючи неприємності, очі, не знає, як йому бути.

— Ви хам, — пішов на виручку Лісовик. — А з хамами я розмовляти не бажаю.

Круто обернувся і вийшов. Знав, командир дивізіону не протить йому цього, винесе розмову їхню на суд старших офіцерів полку. Проте не злякався. Навпаки, радий був, що так склалося, що розмова стала немину-

чою. В полку знають про ініціативу комбата-три, про роль його батареї в боях під Криничками з доповідної командира батальону. Там інакше подивляться на його ініціативу. Отож з богом, Приймаче, можеш поспішати з реляцією. Буде нагода поговорити з тобою раз і назавжди.

II

Ліворуч, трохи попереду комбата, оступився радист і втратив під тягарем нелегкої ноші рівновагу.

— Що з тобою, Цибулько?— Комбат допоміг солдатові звільнитися від рації й стати на ноги.— На рівному місці, й падаєш.

— Ямка якась,— виправдувався під доброзичливий сміх товаришів Цибулько.

Старший лейтенант приглянувся до того місця, де стояли вони з радистом.

— Стривайте. Це що, дорога?

Під товстим настилом торішнього чи, може, й позаторішнього листя вгадувалася колія. Лісовик колупнув ногою раз, вдруге, для певності очистив від листя півметрову смугу у виямці й став, вражений несподіваним відкриттям.

— Гляньте, їй-богу, дорога!— зрадів, мов дитина.— Не інакше як ліс возили з гір... Що коли вона веде аж на хребет, га? Товариство, це ж буде... Це ж може бути нашим порятунком!

Радісно збентежений, круто обернувся до людей, світить щасливими очима.

— Сержанте Новохацький!

— Слухаю!— бадьоро озвався командир відділення зв'язку.

— Беріть своїх людей і спускайтеся цією дорогою вниз. У тому місці, де вона виходитиме на шосе, зробіть помітну з траси позначку і йдіть на батарею. А ми,— обернувся до розвідників,— підемо нагору. Заради та кого діла не зайве буде ще раз піднятися туди, звідки щойно спустилися.

Чим вище забиралися в гори, тим крутіший був узвіз. Там, де він доходив до шістдесяти градусів, дорога почала звиватися поміж деревами— спершу пішла, звільна збираючись по узгір'ю, ліворуч, потім— праворуч:

— Ти глянь,— у голос радів комбат,— до самої вершини, мабуть, іде. Невже з таких крутих гір могли возити дерево?

Сподіванки його не зовсім справилися: дорога не доходила до самої вершини, і все-таки лісорозробка була там, на горі, і дерево, виявляється, возили звідти. Коли розвідники перевалили через хребет, село лежало внизу мов на долоні: по другий бік хребта ліс було вирубано, і досить-таки широкою смугою.

Комбат не поспішав приймати остаточне рішення, став за деревом, розглядав у бінокль ворожу оборону. Та з того, як світився він на обличчі, не важко було догадатися, яким буде його рішення.

— Ну от,— опустив нарешті бінокль.— Оце, мабуть, і є те, що треба. Як думаєш, Завідонов, виберемось з гаубицями на таку гору?

Розвідник оглянувся назад.

— Сумніваюся, товаришу старший лейтенант. Дуже вже круто збиратися, машина через себе може перекинутись.

— Дарма. Якщо коні могли здолати цю крутизну, машини й поготів здолають. У нас же є лебідки. Зачепаємо тросом за дерево, не тільки гаубиці, чорта витягнемо сюди й почепимо сушитися на найвище дерево. Шістдесятиградусна крутизна лише в окремих, бугристих місцях. На лебідках і здолаємо ті бугри.

Униз зійшли порівняно швидко. Одне — йшли з гори, а друге — підганяла думка. Комбат знав, попереду ще одна гора — згода командування. Та чомусь не мав її за таку вже велику перепону; заважається командир дивізіону — звернеться до командира полку. А командир полку повинен підтримати його. Він — тямущий чоловік, одразу збагне, що то — порятунок. Німці ні з дотів, ні з танків не зможуть ударити по батареї: одним амбразури, іншим механізми не дозволять круто підняти жерла гармат; батарею його якщо й уразять, то тільки міномети, і не з переднього краю — з дальніх позицій. А батарея розстріляє і доти, і танки залюбки.

На вогневій знали вже, яке завдання дано їхній батареї. Знали й те, хто зобов'язав комбата вивести гармати на пряму наводку. Не знали тільки, яке буде його остаточне рішення. Через те зустріли свого командира стримано і насторожено.

Лісовик помітив це й не забарився розбити їхню пересторогу жартом.

— Обідали вже?— запитав старшого на батареї, ко-

ли підійшли до землянки першої обслуги і всілися на ящиках з-під снарядів.

— Так точно. Зв'язківці сказали, що передбачається зміна позиції, то ми поспішили.

— Ну, а я голодний, як вовк. Находився по горах, отож не заперечуватиму, коли є чим посмакувати.

— Зараз розпоряджусь, товаришу старший лейтенант.

— Біжи. А я тим часом подзвоню командирові дивізіону. Між іншим,— затримав Галстяна,— поклич до мене й Панченка.

Поки в дивізіоні розшукували командира, а Галстян розпоряджався подати обід, Панченко доповідав уже комбатові, що з'явився на його виклик.

— Двоє питань, Грицю.— Лісовик підвівся і відійшов із шофером осторонь.— Перше: у горах йшли дощі. Вода в річці, певно, піднялася. Ви не цікавилися, назад ми зможемо переїхати через річку?

— Не цікавився, товаришу старший лейтенант.

— Треба піти й виміряти глибину в тому місці, де переїжджали.

— Слухаю.

— І ще одне. Батарей дано розпорядження виїхати на пряму наводку. Є два варіанти. Один з них — витягти гаубиці он на ту гору. Крутизна узвозу у найважчих місцях шістдесят градусів. Як думаєш, виберемося, студбекери не підведуть нас?

— Шістдесят градусів — то дуже круто, товаришу старший лейтенант, майже сторч. При п'яти градусах ще можна, а все, що вище, небезпечно.

— Пробиратися в село під жерлами німецьких гармат ще небезпечніше. А коли не здолаємо цієї крутизни, доведеться пробиратися.

Панченко зирнув на нього розгублено й знову опустив очі.

— А коли зигзагами збиратися по косогору і з поміччю лебідки?— подає думку Лісовик.

— При такій крутизні зигзагами навряд чи вийде. І машина, і гаубиця сповзатимуть набік, чіплятимуться за дерева. А лебідка — це надійне діло, з допомогою лебідки, може, й виберемося.

— Ну, то готуйтеся, незабаром вирушаємо.

З дивізіону повідомили тим часом: третій біля телефону.

Лісовик взяв трубку й одразу ж перейшов до діла.

— Мені дано завдання виїхати на пряму наводку.

— Знаю. Повідом наслідки розвідки.

Старший лейтенант виклав усе, що бачив на передньому краї, на підступах до ворожої оборони, доповів і про два можливих варіанти виїхати на відкриту позицію, про небезпеку в першому випадку й труднощі в другому.

— Яка ж твоя остаточна думка?

— Думаю збиратися на гору.

— Наказ виїхати на пряму наводку через ущелину давав сам командувач. Розумієш, чим це пахне?

— Чом не розуміти? Я все зважив, коли блукав по горах. Робитиму так, як було наказано,— постраждає вся батарея, зроблю по-своєму — відповідатиму на випадок невдачі лише я.

Якийсь час у трубці чулося тільки потріскування телефонного апарата.

— Першому доповідав про свій намір збиратися на гору?

— Ні.

— Треба доповісти. Хто-то, а він мусить знати, на що йдемо.

— Слухаю.

— До речі,— похопився командир дивізіону,— можеш сказати, що вибір твій зі мною погоджено... А втім,— передумав,— знаєш що, давай я сам поговорю з ним з цього приводу.

— Будь ласка. Хоча... мені так чи інакше треба доповідати. Самі розумієте, незручно якось переінакшувати його розпорядження і не ставити до відома.

— Згоден. Але зателефонуєш йому після мене. Я постараюся підготувати першого до цієї розмови.

Лісовик пішов від телефону дещо спантеличений. Признатися, не чекав такого від капітана Приймака. Одразу ж, без всяких заперечень, схвалив рішення, яке хай і не зовсім, все ж переінакшувало наказ командувача, а потім сам визвався говорити про це з командиром полку. Добре, як добре, а коли не виберуться з гаубицями на гору або виберуться, та не зуміють забезпечити прорив танків? Тоді можуть спитати, чому не забезпечили, і не тільки з нього, комбата-три, а й з командира дивізіону. Капітан Приймак до необачних, здається, не належить. Чимось іншим керувався, виходить, погоджуючись із комбатом-три, а чим — невтямки. Як і він, Лісовик, розуміє, що наблизитися до німецьких дотів через ущелину неможливо, кинути туди батарею — все одно що послати на загибель, чи інакше ставиться

вже до комбата-три? Причина змінити думку, а з думкою і ставлення до старшого лейтенанта Лісовика, правду кажучи, була. Але ж були й сутички, такі гострі й такі неприємні для командира дивізіону перепалки, яких він, капітан Приймак, не повинен би забути, тим більше в цій аж надто не вигідній для Лісовика ситуації.

III

Після боїв під Криничками дивізія довше, ніж сподівалися, затрималася в тилу — спершу в другому, потім у третьому ешелоні. Піхотні полки поповнювалися людьми, матеріальною частиною, готували з новобранців солдатів. В артилеристів менше було таких турбог, і вони начищали до блиску гаубиці, ремонтували чи просто переглядали для певності мехтягу, пригадували, з яких частин складається замок, які обов'язки того чи іншого номера обслуги.

Щоб заняття не стали для декого переливанням з порожнього в порожнє, Лісовик налягав здебільшого на те, аби кожен гармаш його батареї знав обов'язки свого товариша. В бою всяке може бути, треба, щоб бомбардир-навідник завжди міг стати на місце командира обслуги, заряджаючий — на місце бомбардира-навідника, правильні й ті, що підносять снаряди, на місце одного й другого.

Іноді і їх, командирів батарей, збирали на тактичні заняття. Для Лісовика кожен такий виклик був пересторогою: може, це не на заняття кличуть до штабу полку? Може, наспів час розмови? Капітан Приймак не належить до тих, хто може прощати зухвальство, певно, поскаржився вже. Як же, його, старшого за званням і посадою, назвали хамом?

Однак виклику не було. Навпаки, розмовляючи з командиром і замполітом полку, Лісовик спостеріг, що вони не знають про його сутичку з командиром дивізіону, більше того, інакше ставляться до ініціативи комбата-три в бою під Криничками, аніж капітан Приймак.

«Не сказав... Не посмів оскаржити мого зухвальства! — радів старший лейтенант. — Ну що ж, це непогано. Це добре! Так вас і навчають, хамів».

Але він поквапився радіти. Через день чи два після тактичних занять у полку на вогневій третій батареї несподівано з'явився капітан Приймак. Наміру свого не приховував — прийшов перевірити, як ідуть заняття в якому стані матеріальна частина. Однак перевірку

почав не з гаубиць і не з особового складу, пішов перш за все по землянках. Ну, а землянка — не казарма, де можна вимити підлогу, застелити на один копил ліжка. В одній не там чи не так лежали особисті речі гармашів, в іншій постіль не мала належного вигляду. Капітан кривився, допікав комбатові не дуже приємними до-тепами. Коли ж в одній із землянок застали сонного зв'язківця, в очах і на обличчі його з'явилось щось на зразок утіхи.

— А це як розуміти?

— Рядовий Соболь чергував уночі, товаришу капітан,— поспішив пояснити Лісовик.

— І до цього часу спить?

Комбат шукав резонну відповідь, та його не стали слухати. Приймак обернувся й пішов до виходу. Навіть тоді, як піднялися східцями й опинилися на вогневій, нічого не сказав Лісовику: з ходу попростував до дороги, а дорогою — до себе в дивізіон.

То було схоже на ляпас, дошкульний і несправедливий, такий несправедливий, що комбат не посмів після нього з'явитися на люди, пішов подалі від батареї.

Гірко було на серці. І тоскно, і гірко. Командир дивізіону не змирився, значить. Тієї сварки не посмів вносити на люди, іншої шукає. Не інакше як хоче позбутися його, старшого лейтенанта Лісовика. Невже ж підполковник Тригубов піде на це? А чом би й ні? Приймак старший за званням, посадою. Йому швидше повірять, ніж Лісовикові. А фронт — сприятлива для цього обстановка. Одна невдача — і все, погорить комбат. Лісовик, як швед під Полтавою.

Схоже, що не помилився: Приймак справді поведив себе аж надто дивно.

Того дня вони вже були в поході. Тритижневий перепочинок обірвався раптово, як і все на війні: бій, хвилинні радощі, саме життя. Солдати щойно поснідали, лаштувалися сходити після сніданку до відбудованої заходами старшини сільської лазні, аж тут тривога: батареї наказано вирушити в похід. Місце зосередження — західна околиця села, час — рівно через годину.

Привести до похідного стану гаубиць — діло хвилинне. Але добути з погребків повний комплект набоїв, повантажити їх, а за ними й усе батарейне начиння на причепи, та ще й бути за годину на околиці села, за якихось півтора кілометра від вогневої позиції, не так уже й просто. Через те все, що треба було робити, робилося, як і належить по тривозі, в прискореному темпі.

У поході йшли за всіма правилами військової науки: побатарейно, на певній відстані, щоправда, без традиційних роз'їздів та авангардів, бо фронт просунувся за ці три тижні кілометрів на сто, і оберігатися ворожого нападу з флангів не було потреби.

76-міліметрові батареї були тоді на кінній тязі. Через них і гаубичній доводилось плуганитися на проти-показаній настроям гармашів швидкості. Чи військові заняття приїлися їм, фронтовикам, за три тижні мирної служби (була ж не тільки вогнева, а й стройова підготовка, були численні наряди, в тім числі й на кухню), чи звичка манила хай і до небезпечного, зате менш регламентованого фронтового життя,— всі раділи, що ідуть на фронт, і поривалися пронестися з вітерцем.

Радів, признатися, й комбат. На фронті він рідше зустрічатиметься з капітаном Приймаком. А то вже добре: менше буде прискіпувань, отаких, як у Криничках, перепалок.

Перша половина дня минула без пригод, а в другій передали по колоні, що четверта відстала. Комбат зупинив батарею і поспішив довідатися, що там скоїлося.

— Невже обламалися?

— Гусениця обірвалася, товаришу старший лейтенант.

Лісовик скривився, досадуючи.

— Бачите, як ви ремонтували. А я попереджав: е ревірте все до дрібниць, щоб не довелося стояти, коли дійде до походу.

— Усе й перевірили. Хто ж міг подумати, що обірветься гусениця? Гусениці зроду-віку не перевіряють.

— Менше виправдуйтеся, — нахмурився. — Скажіть ліпше, коли трактор рушить у путь?

— За годину-півтори буде як дзвін.

Комбат дивиться на годинник.

— Ось що, Галстяне, — обернувся до старшого на батареї, — ведіть підрозділ за маршрутом і на визначеній дистанції. А я залишусь із четвертою обслугою, побачу, як наші механіки впораються за годину.

Усі зрозуміли те як жарт, проте за роботу взялися дружно. Лісовик зумисне відійшов далі від трактора, аби не заважати. Став над дорогою, дивиться на поруділий осінній степ. Коли він бачив його таким? У сорок другого року під Сталінградом? Ні, мабуть, раніш, до колективізації. Тоді не було полезахисних смуг, степ лежав рівний і безмежний, а на численних обніжках між селянськими десятинами та й на самих десятинах ви-

зривав восени дорідний курай. Вітрові було де розгулятися, і він не барився, то з одного, то з другого кінця світу з'являвся в степах, зривав із припону-коріння кураїну за кураїною й котив через усе поле кудись аж за обрій. Надуті вітром кулі не ремствували на нього, навпаки, схоже було, що раді нагоді полишити насиджене місце й пуститися в далекі й звабливі мандрі. Так дружно і так весело витанцьовували в степовому роздоллі, з такою задержуватістю налітали на своїх по-сестер, немовби заохочували їх погуляти на вольній волі. І посестри не завжди опиралися, більше піддавалися спокусі. Глянеш в один кінець — котяться одна поперед одною, глянеш в другий — те саме. Табунець за табунцем, черідка за черідкою біжать до обрію і там, за обрієм, падають у безвість.

А вітер не втихає, вітер розгулює в полі. І день, і два, і три, коли не всі шість. Тоді степове роздолля стає схожим на море. Таке відчуття бунтує уяву, коли дивишся із скіфської могили на зворохоблені вітром поля, ніби ото тільки й тверді, що під ногами. Весь довколишній степ не степ уже — море, бо він — живий, у ньому, як і в морі, від обрію до обрію грають велетні-хвилі.

Давно не бачив цього видовища. Аж тут оце, за Дніпром, у звільненому від окупантів степу випало побачити і зачудуватись.

«Як то у нас там? — думає Лісовик. — Теж, мабуть, отакий убогий, незасіяний степ лишився по окупації. Звідси не так і далеко до покинутої два роки тому батьківської оселі, а навідатися не зміг, заїкнутися про це не посмів навіть після сварки з командиром дивізіону під Криничками. Єдина надія була на лист. Понад місяць уже як звільнили від фашистів село, мало не щодня пишу туди, прошу відгукнутися, а село ніби вимерло, з села ні словечка. Невже там справді нікого немає — ні матусі, ні сестер, ні брата Михайла?

Прикро все-таки. І дивно, і прикро. Позаторік на схід ішов від села, тепер ось на захід. З кожним днем все далі буду від своєї домівки... Що коли там справді сталося нещастя? Дуже вже схоже на це... Хіба мало бачив його, лихоліття війни, коли наступав від Дінця до Дніпра? Вся Лівобережна Україна спалена, а людей вигнано чи вистріляно. Може, і з моїм селом, з моїми рідними те сталося. Чим вони кращі за інших? Коли не порятував випадок, певно, спіткала та ж доля, що й інших».

Надійно і надовго, мабуть, перенісся думкою у свої степи. Тоді тільки похопився й згадав, де він, як загуркотів мотор і покликав у дорогу. Їхали на повній швидкості і десь за годину-півтори наздогнали своїх. Увесь дивізіон стояв, притулившись до миршавої о цій порі полезахисної смуги, чекав на них чи, може, інше щось примусило зупинитися.

Лісовик ще здалеку помітив: біля однієї з гаубиць зібрався гурт людей. Чого — не міг добрати на відстані. Лише коли наблизився, дотумкав: вони ждуть солдата, який веде з поля корову.

— Чи не старшина наш додумався до такого?— спитав тракториста і ще уважніше почав приглядатися до чоловіка, який цуприкував за налігач корову.— Йй-богу, він. Ану, наддай газу.

Комбат не помилився: корову вів старшина Васьков. Позаду, певно, побоюючись і через те відстаючи, тюпав хлопчина років восьми. Спотикався раз у раз і слізно благав старшину віддати йому його Чорнявку.

Лісовик не дочекався, поки трактор підійде до батареї і зупиниться, вискочив на ходу з кабіни.

— Стій!— голосно скомандував старшині.

Той зупинився, позирає то на комбата, то на офіцерів, що стояли біля гармати третьої обслуги.

— Що це означає, Васьков? Чому хлопець плаче?

— Наказано забрати корову, товаришу старший лейтенант.

— Навіщо?

— На борщ,— не затнувшись, як здалося комбату, зухвало навіть відповів старшина.

Зухвалість та недобре відгукнулася в свідомості Лісовика, збурила й без того збурений уже гнів.

— І тобі дозволила совість?

— Але ж мені наказали!

— Хто?

Комбат обернувся і тільки зараз помітив, що з-поміж солдатів та офіцерів, які юрмляться біля гаубиці, стоїть капітан Приймак.

— Я наказав.

Командир дивізіону не збентежився, навпаки, прибрав гоноровитого, ба навіть задерикуватого вигляду й звелів старшині виконувати його розпорядження.

Хлопчина, відчувши, мабуть, що надія на порятунок його корови вмерла, ще дужче заскиглив.

— Дядечку!— благав Приймака.— То ж наша корова! Віддайте, бо мамка уб'є мене, коли прийду без неї.

В сльозах, у благанні тому вчулося щось своє, давне-предавне, але знайоме і болісне. Ніби заново пережив за цю коротку мить далекі дитячі літа й побачив себе на місці скривдженого капітаном Приймаком хлопця. Та й капітан видався схожим на того суворого, надутого в гніві дядька, який штовхав його на пустирищі, малого й сонного, потім схопив за петельки, наблизив до самої пащі і бризнув в обличчя слиною: «Спиш? А корова нехай пасеться в чужій пшениці?!» Дядько, як і старшина оце, залигав тоді його Зірку і повів додому, а він, Андрій Лісовик, біг слідом і плакав, благав, аби віддали йому його корову, бо мати довідається, що забрали в шкоді, шкуру спустить. На нього не зглянулись тоді. Корова опинилася біля чужої прив'язі, і мати змушена була оплачувати збитки, а дома вимістила на ньому, Андрієві, злість свою, горе своє. І лаяла, і била, і плакала, б'ючи.

Спогади згустили в серці хмари й штовхнули на рішучий вчинок. «Не дам!» — сказав сам собі Лісовик і, не тямлячи, для чого те робить, вихопив пістолет.

— Чекай, Васьков. Наказую віддати хлопцеві корову.

— Товаришу старший лейтенант, я ж маю наказ командира дивізіону.

— Віддай хлопцеві корову!!!— крикнув не своїм голосом.

Його тіпало, мов у пропасниці. Відчував: найменший непослух Васькова, одна необережна іскра — і не стримається, може вистрілити. І таки вистрілив би, мабуть (хай і вгору), коли б із гурту солдатів не вибіг цієї миті Завідонов і не пішов на старшину своїм рішучим матроським кроком.

— Ти що, Васьков,— вихопив із його рук налигача,— не знаєш, що в армії належить виконувати останнє розпорядження?

Намотав налигача корові на роги і, гейкнувши на неї, сказав хлопчаківі:

— Жени, малий!

— Стій!— почувся нарешті й голос капітана Приймака.— Останнім розпорядженням буде мое. За самовольство й приниження гідності офіцера старшого сержанта Завідонова взяти під арешт. Корову відвести на дивізійну кухню. А з вами...— злобно покосився він на Лісовика,— з вами ми ще поговоримо.

— Згоден,— не поступався старший лейтенант,— приїде час, і ми поговоримо про це. Але поки я команду

батареєю і відповідаю за вчинки своїх солдатів, жоден із них не виконає вашого розпорядження. Не забувайте: це мародерство, а за мародерство на фронті розстрілюють. Я не хочу відповідати за ваші вчинки. І солдатів не поставлю під такий удар.

Капітан зробив великі очі й сіпнувся було сказати щось, та Лісовик випередив його:

— Батько цього хлопчика,— показав через плече,— може, воює, як і ми з вами, може, загинув у бою. У матері його братів і сестер єдина надія на корову. Як можна посягати на ту надію, однімати в дітей від рота? Чи нам їсти нічого?

Аргументи ті вибили з рук Приймака останні козири, Приймаку нічого було сказати, і він гнівався, а гніваючись, не тямив, що робить.

— Та ви...— бігав очима і не знав, на кому зупинити їх.— Ви що, сказилися? Чи я для себе брав ту корову. Я ж для вас, тюхтіїв!— знайшов нарешті адресата й вивергнув те слово в обличчя Завідонову.

— А хіба ми просили вас, товаришу капітан?— За відонов стояв перед ним високий і хмурий, за звичкою тримав руку на ложі, а пальця — на спусковому гачку автомата.— Мені, як вам відомо, потрібно вдвічі більше, ніж звичайному солдатові, але від такого м'яса чесно кажу вам — відмовляюся. Треба буде, тиждень нічого не їстиму, а на сирітське заради черева не посягну.

Говорив спокійно, розсудливо, з докором, і Приймак збагнув, що йому нічого не лишається, як поступитися. Обернувся в той бік, де мав стояти хлопчина з коровою, видно, хотів дозволити врешті-решт гнати її додому, та по хлопчині й слід прохолонув: він не ловив гав, зайняв свою Чорнявку і був уже за добрі гони від сперечальників.

— Поки ділили зайця, заєць, виявляється, утік,— пожартував капітан і не затримувався більше коло батареї, подався в голову колони.

Отоді й розсудили їх на високому рівні. Сутичка з-за чорної корови відбувалася на очах всього дивізіону й не лишилася утаємниченою, як та, попередня. Тількино прибули на фронт і зайняли позиції, про інцидент між комбатом і командиром дивізіону на степовій дорозі довідалися в полку й обох їх, старшого лейтенанта Лісовика й капітана Приймака, покликали до заступника командира по політичній частині. Довго не розбиралися, бо розбирати, правду кажуть, не було чого. І

без розборів постало все мов на долоні. Комбатові-три зауважили за те, що не знайшов іншого способу поговорити з командиром дивізіону, на очах в усіх бійців вихопив зброю, вчинив скандал, а капітанові Приймаку винесли сувору догану по партійній лінії й поставили питання перед командиром полку про доцільність його перебування на посаді командира дивізіону.

Приймак відчув смалятину й похопився захищатися.

— Товаришу майор. Я ж не взяв корову. Ну, помилився, піддався спокусі й розпорядився, але ж не взяв

Майор Носівський побагровів за столом і, не зводячись, рубонув по-кавалерійському, з плеча:

— Навіщо ця розмова, капітане! Скажіть спасибі, що ми добрі, що попереджаємо події і тим рятуємо вас від трибуналу. Ви такого натворили, що на всю дивізію могло лягти плямою.

Приймака ніби підмінили: знітився й принишк, ні слова більше. І майор мовчав певний час, тамував, мабуть, гнів свій.

Від Носівського виходили разом, а опинилися за дверима — розсочилися, мов зіткнуті під кутом кулі. Старший лейтенант Лісовик пішов на свій спостережний пункт, капітан Приймак — на свій.

Днів за три з наказу по полку стало відомо, що командир першого дивізіону призначається начальник штабу третього дивізіону старший лейтенант Зварич, а на його місце йде капітан Приймак.

Гарне життя пішло після тих змін у комбата-три. Швидко й невимушено якимось заприятелював із Зваричем, в кожному ділі знаходив із ним спільну мову. А на фронті це чи не найважливіше. Серцем відчув: йому вірять, на нього багато в чому покладаються, і та довіра розкувала думку, з думкою — ініціативу, відростила, можна сказати, крила. Тепер він не оглядався вже, як подивиться на його рішення командир дивізіону. Була потреба — радився, не було потреби чи можливості — діяв на власний розсуд. І діло робив, і в очі ніхто не штрикав, що зробив не так, що треба було інакше.

Мало не рік благоденствував під умілою рукою старшого лейтенанта Зварича, а місяць тому, в перший день наступу в Карпатах, напоровся він на ворожу міну й вивув із полку. В дивізіон знову повернувся капітан Приймак, і знову на посаду командира.

IV

Рівень води в річці справді піднявся, і шофери не ризикнули переїжджати в тому місці, де переїжджали під вогнем ворожої артилерії.

— Треба йти проти течії,— радить старший на батареї.— Гори кам'яністі, десь та повинна бути мілина.

— А чому проти течії, а не за течією?

— Чим вище, тим мілкіше. Я ж горець, товаришу старший лейтенант, мені тут все одно що вдома.

— Логічно, Галстяне. Але як ми виберемося на гору лісом?

— Я знайшов переїзд нижче за течією,— втрутився в розмову сержант Панченко.— От тільки під'їзду немає. Скрізь ліс і ліс.

— А далеко той переїзд від вогневої?

— Отак, навпростець, метрів чотириста, а берегом удвічі далі.

Лісовик почухав з досади потилицю.

— Поганий початок. Де ж менше мороки буде: коли поїдемо понад берегом чи коли навпростець?

— Навпростець, мабуть, краще. По-перше, з гори, по-друге, ліс не скрізь густий, місцями можна проїхати.

Комбат стає на пеньок; дивиться в той бік, куди показав Панченко.

— Що ж, так, мабуть, і зробимо. Часу в нас обмаль, щоб шукати, та навряд чи й знайдемо щось краще. Обслуги з пилами послати наперед,— обернувся до старшого на батареї,— хай розчищають дорогу. Дистанція для гаубиць п'ятдесят метрів.

То була перша значна перепона. Другою стала річка. Глибина справді тут менша, але вода так шалено кипіла на камінні, що шофери не ризикнули сунутися вбхід із гаубицями. Як на те, і берег за річкою був крутий. Не так щоб і високий, одначе крутий, довелося розкопувати його, щоб зробити виїзд.

Перший, як завжди, їхав Панченко. Рушив на найменшій швидкості і звільна, схоже, що пробував чи холодна вода, посунув у річку. Під колесами зашипіло враз, на крила, капот, на кабіну полетіли цілі стовпи бризок. І сержант не оберігав вже — сильніше і владніше натиснув на газ.

Машина захиталася на камінні, проте не піддавалася течії, ревла, гриміла, плювалася водою та газами і все-таки уперто просувалася вперед. Коли ж зачепилася передніми, теж ведучими, колесами за протилеж-

ний берег, рвонулася, мов сполоханий кінь, і вискочила з водяного виру.

— Тепер розвертайся і тягни гаубицю лебідкою.

Комбат не чекав, поки інші машини переберуться через потік, підійшов до Галстяна.

— Переправишся, — розпорядився, — газуй до сто п'ятнадцятого кілометра на магістралі. Там стоятиме полишений мною «маяк», з ним і простуй у гори.

— Слухаю!

Небо все нижче й нижче спускалося на землю, ось-ось мав піти дощ.

«Цього нам тільки й бракувало сьогодні», — думав комбат, залязавши до кабіни. А вголос сказав:

— Ну, поїхали.

Машина вибралася на трасу і плавно пішла зволоженим мжичкою асфальтом.

«Усі хвалили мій намір — вибратися на гору, — думає комбат під шурхіт шин, монотонний гуркіт мотора, — і командир дивізіону, і командир полку. А певності, що виберусь туди, не чулося в їхньому голосі». Підполковник Тригубов не дждався навіть, поки зв'яжуться з ним, сам зателефонував після розмови з капітаном Приймаком і запитав, не по літах стурбований, чи правда це.

Мовчав, коли пояснював йому, мабуть, думав, як же бути в цій ситуації командирові полку. Врешті, треба було сказати, і він сказав:

— Зізнаюсь, синку, всього чекав від твоєї розвідки а про таке й подумати не смів. Якщо ти справді виберешся з батареєю в гори і забезпечиш вогнем своїх гармат прорив наших танків, орден тобі гарантую.

За Тригубова він певен. Поталанить комбатові-три в цьому бою — справді не забуде, винагородить, а спіткає невдача — теж не зречеться. А як поведе себе капітан Приймак, коли Лісовика спіткає невдача? Що згадає він у важку хвилину: сутичку за корову і наслідки тієї сутички чи бої під Отинєю?

IV

Було й таке на їхнім шляху село. Приймак тільки-но повернувся після поранення Зварича в дивізіон і потрапив, як кажуть, із вогню та в полум'я. Фашисти підкинули до Отині резервні сили й ударили на їхню дивізію, яка обійшла днями великий лісовий масив і захо

пила прилегла до нього село, вигідні висоти за селом. Контратаки тієї ніхто не чекав — наступ наших військ тільки-но розпочався, й наступало не окреме з'єднання — весь фронт. Та німці, видно, мали свої розрахунки. На одну дивізію пішли з флангів два ворожі з'єднання й примусили її залишити висоти, а за висотами — й село. Це поставило в скрутне становище артилерійські батареї. Їм не встигли дати наказ відходити, і вони опинилися попереду своєї піхоти. Німці сунулись було атакувати позиції артилеристів, та наразилися на вогонь гармат, які били з близької відстані й дошкульними бризантними гранатами. Опір той відбив охоту до атак, і фашисти змушені були задовольнитися селом, зарилися на його східній околиці в землю.

А проте обстановка не переставала бути тривожною, надто для третьої і першої батарей: вони опинилися в тій вузькій смузі між селом і лісом, яка стала нейтральною зоною, і що найгірше — німці просочилися між ними й контролюють місток, по якому третя батарея має відходити до своїх, коли піхота не виправить до ранку становища.

Тільки-но стих бій і стало ясно, що німці не сунуться вже на батарею, принаймні до ночі, комбат наказав покликати до нього офіцерів.

— Доповідайте обстановку, — звернувся до Галстяна.

Той стенов плечима.

— Самі бачите... Праворуч від нас — німці, попереду — німці, позаду — наші. Лише ліворуч вільне поле.

— Я не про те. Скільки в нас боеприпасів, чи забезпечений ручний кулемет достатньою кількістю стрічок, автомати — набоями?

— Стрічок, думаю, вистачить, набоїв до автоматів — теж. Снарядів неповний комплект.

— Протримаємось ніч і день, коли складеться так, що доведеться триматися без допомоги тилів?

— Це залежить від того, як атакуватимуть нас німці. На три-чотири бої таких, як попередній, вистачить.

— Гаразд. Без потреби з гармат не стріляти, налягатимемо на кулеметний та автоматний вогонь. До речі, зв'язок із піхотою є? — звернувся Лісовик до лейтенанта Мізерного.

— Поки що не встановлено.

— То чого ж ви сидите і ждете з моря погоди? Нєгайно розшукати командира батальйону й доповісти.

— Єсть, розшукати й доповісти.

Мізерний хотів іти вже, та комбат затримав його.

— Перекажіть від мого імені, що артилеристи просять зайняти оборону попереду батареї. Ми ж стоїмо на пагорбі, місце для оборони хоч куди, краще й придумати важко, а вони лісу тримаються, як сліпий плоту.

Пождав, поки піде командир взводу розвідки, й знову звернувся до вогневиків:

— Послухають чи не послухають нас піхотинці, на ніч все одно доведеться займати кругову оборону. Подумаймо, що і де поставити.

Офіцери були одностайні. Раз є загроза раптового нападу й з усіх боків, крім тилу, оборона має бути якомога щільнішою, і не лише по фронті. Отож крайні гаубиці доведеться змістити назад і розвернути на фланги. Ручний кулемет — блукаюча точка в обороні батареї: він має з'являтися там, звідки буде загроза нападу.

— Щоб ворог не захопив нас зненацька, — додає перегодя комбат, — наказую висунути вперед дозори. Всьому особовому складу батареї до дванадцятої години ночі бути на посту. Після дванадцятої — половина в наряді, половина відпочиває.

Літня ніч коротка, та цього разу вона видалася неймовірно довгою. Поки окопувалися та розшукували по радіо штаб дивізіону, час спливав більш-менш непомітно, а перевалило за північ — здавалося, зупинився й сіє тривожну пересторогу. Одне — обернулося так, що на ділянці Лісовикової батареї опинився не той батальйон, якого він підтримував, тому контакту з піхотою, принаймні на цю ніч, ніякого, а друге — ані штабу дивізіону, ані штабу полку розшукати не поталанило. Батарея лишалася віч-на-віч із ворогом, завдання — незначеним, доля — невідомою. Добре, коли піхота бодай і позаду, але стоятиме. А як побіжить? Що йому, комбату, робити тоді? Відходити без наказу? Єдина надія на ранок, та до ранку ще треба вистояти, його не так просто діждатися.

Офіцери, як і рядовий склад батареї, спали по черзі. Не дозволив заснути собі лише комбат. Знав: то погана звичка — не покладатися на інших, думати й турбуватися за всіх. Але не міг подолати її в собі, тим більше зараз, у складній і ненадійній ситуації. Виходити ще вдома та за шкільною партою почуття відповідальності за доручену справу не дозволяло легковажити. Десь аж удосвіта, як почало сіріти, приліг на вимо-

щене соломою ложе й одразу ж провалився в глибоку й відчужену від цього світу прірву.

Слав солодко, але й сторожко, бо, коли доторкнулася до нього чиясь рука й поторгала легенько, одразу ж схопився й запитав, ледве розплющивши очі:

— Що сталося?

— Кличуть до мікрофона, товаришу старший лейтенант.

— Розшукали дивізіон?

— Так.

Розмова була коротка, зате приємна. Приймак радів, мов дитина, що третя батарея знайшлася, що вона не здала позицій, стоїть на тому ж місці, де й стояла.

— Спасибі, Андрію!— вперше назвав Лісовика на ім'я.— За все спасибі! Зізнаюсь, мене вже розпинали тут, вважали, що втратив усе й усіх.

— Скажіть, хай розіпнуть передусім свою царицю,— незлобиво порадив комбат.— Її принаймні є за що розпинати.

Командир дивізіону поспішив ухопитися за це.

— До речі, де цариця? Ти підтримуєш із нею зв'язок?

— Зв'язку — ніякого. Є якась у мене на хвості, але чужа, не з господарства другого.

Капітан примовк, роздумував, мабуть.

— Треба міняти позицію, коли так. Чи зможеш пробитися?

— Контролюється міст. Якщо підтримає четвертий, проб'ює.

— Мала надія, друже. Четвертий полишив свої іграшки й рюмає ось біля мене.

Неважко уявити, над якою прірвою висів донедавна Приймак. Перша батарея залишила гармати в німців, доля третьої до останнього часу вважалася невідомою. За таке справді могли розіп'ясти: або позбавили б раз і назавжди посади командира дивізіону, або й розжалували б до найнижчого офіцерського звання. Жарту хіба — втратити в одному бою вісім гармат! І не просго втратити — залишити німцям.

Але що робити йому, Лісовикові? Пробиватися чи не пробиватися через міст? Якщо перша батарея опинилася в руках німців, вони зустрінуть його машини нищівним вогнем, розстріляють на містку чи на підступах до містка.

— Про свої наміри й можливості дозвольте доповісти через годину,— сказав командирові дивізіону.

— Гарзд. Жду.

Ранок видався ясний, по-справжньому літній, і з пригірка Лісовикові видно було першу батарею мов на долоні, тим паче в стереотрубу. Поки лаштував її, поки прицілювався, побоювався, що німці або ж порядкують на вогневій старшого лейтенанта Білозерова, або скористалися темрявою і вивезли гармати за лінію своєї оборони. Коли ж навів стереотрубу, довго не довелося придивлятися; батарея як стояла вчора, розвернута жерлами на німців, так і стоїть.

Радість не завжди підганяє думку, більше затумаює її. Цього разу сталося навпаки: в Лісовика одразу ж викресалося, мов блискавка в хмарі, цікаве мереживо плану, і він пошкодував, що домовився вийти на зв'язок із командиром дивізіону через годину. Можна було б одразу ж, поки німці не взяли батарею Білозерова на мушку, розпочати бій і врятувати за одним заходом обидва підрозділи — свій і Білозерова.

Коли настав час радіозв'язку, комбат сидів уже біля мікрофона.

— Доповідаю, — сказав піднесеним голосом, — іграшки четвертого стоять на місці, ждуть на господаря. Є реальна можливість забрати їх. Дозвольте висловитися з цього приводу?

— Прошу.

— Накажіть четвертому, нехай згуртує усю свою рідню і повертається додому. Я прикрию їх. Чи зрозуміли?

— Зрозумів. Пропозицію приймаю. Час виходу на рубіж атаки повідомимо додатково. Скажи про свої наміри. Що робитимеш далі?

— Передусім прикрию четвертого. По досягненні мети четвертий прикриває мене і забезпечує прорив. Далі те саме роблю я.

— Молодець! План схвалюю і хвалю! Коли можеш, пробач за колишне.

— То було давно, товаришу третій, не будемо згадувати.

— Домовилися.

Обстановка на передньому краї склалася краща, ніж можна було сподіватися. Коли особовий склад першої батареї підвівся в окопах передньої лінії й пішов лавою на свою вогневу, фашисти відкрили по атакуючих кулеметний та мінометний вогонь. Батарея Лісовика та й кулемети в піхотних підрозділах одразу ж засікли ворожі вогневі точки і вдарили по них прямою наводкою. Прицільні постріли, видно, дошкулили фашистам.

Одні замовкли на час, інші — назовсім. Цим скористалася перша батарея і заволоділа своїми гарматами.

Тепер можна було зважуватися й на прорив.

Лісовик вивчає для певності лінію ворожої оборони, зокрема там, де вона найближче підходить до містка.

— Другому взводу відбій! — командує на батарею й одразу ж попереджає:— Тільки робить це тихо, без метушні, бо фашисти розгадають наші наміри задале гідь.

— А чому тільки другому? — дивується Галстян.

— Перший триматиме в цей час під вогнем ворожі кулемети.

— Але ж є перша батарея. Командир дивізіону, сподіваюсь, пояснив їм, нащо їх послано.

— Не сумніваюся. І все-таки буде надійніше, коли прорив забезпечуватиме шість гармат, а не чотири.

Поки другий взвод лаштується в дорогу, Лісовик кличе до себе їхнього командира, з'ясовує завдання й маршрут.

— Взвод ведете ви, товаришу лейтенант. Ми з Галстяном залишаємося на вогневій, прикриватимемо від хід. Найнебезпечнішою ділянкою для вас буде місток. Коли наблизитиметеся до нього, перші не стріляйте. Хто знає, може, німці пропустять вас, не обстрілюючи. Коли ж не пропустять мирно, відповідайте ударом на удар. Ми в свою чергу, звичайно. Завдання на цьому етапі зрозуміли?

— Так точно.

— Далі. За містком газуйте на повній швидкості до сарая за лінією нашої оборони. Там чекає на вас командир дивізіону. Розвернете біля сарая гаубиці й прикриєте разом із першою батареєю наш відхід.

Лісовик знав: німці ошелешені вчинком радянських артилеристів, саме час іти на прорив. І все-таки не зважувався робити це, поки не поговорив із комбатом один. Хто знає, як поінформував його командир дивізіону, чи готова перша батарея підтримати своїм вогнем відхід його гармат. А вже фашисти могли побувати за ніч на вогневій і зняти замки. Буде особиста домовленість — буде й певність. А Лісовик звик робити лише певну справу. Хай і ризиковану, але певну.

Операція здійснювалася не так гладенько, як передбачалося. Коли знялася з позицій батарея Лісовика, а потім — Білозерова, німці відкрили посилений кулеметно-мінометний вогонь. Їм відповіли тим же, й не тільки

з переднього краю, а й з глибини нашої оборони. Це подіяло, інтенсивність вогню швидко послабилася. І все ж не обійшлося без втрат. Були поранені, в батареї Білозерова — навіть убиті, добре дісталася й студебекерам. Один виїхав із поля бою з понівеченими шинами, інший — з пошкодженим радіатором, третій взагалі заглух, уражений кулями, і його довелося брати на буксир.

А проте батареї вийшли з нейтральної зони, задумане комбатом-три діло завершилося справжньою удачею. Вона пішла на карб дивізіону, по суті, врятувала репутацію капітана Приймака. Він розумів це і тому не посоромився обняти старшого лейтенанта Лісовика, коли той з'явився в розташуванні штабу з останньою, виведеною з нейтральної зони гарматою.

Для багатьох то була несподіванка, а для комбата-три й поготів. Одне — капітан не належав до людей, здатних розчулитись, а друге — як би там не було, а їх відчувувало свого часу колюче слово «хам», між ними стояла чорна корова.

Події того дня складалися не на користь сумнівів. Приймак на багатьох, в тім числі й на комбата-три, подав нагородні листи. Схоже, що з ним справді щось сталося. Чи надовго тільки? І хочеться вірити, що так, і не певен чомусь.

Частина четверта

Восьме диво світу

I

Хмари все нижче спускалися на землю, подекуди чіплялися за гори й клубочились у них, немов отари овець, що поспішали в долину. А з неба сіяв дощ. Дрібний і густий, з усього видно — надовго.

Студебекер не просто собі гуде — стогне, збираючись на гору. Таке відчуття, що він жива істота, що натуга його надривна, й коли не тут, то отам, на черговій крутизні, виб'ється із сили і стане.

— Пора, мабуть, переходити на лебідку! — Комбат схиляється до Панченка й кричить, осилюючи гуркіт мотора: — Виїжджай на оте більш-менш рівне місце і гальмуй!

— Гаразд,— киває головою шофер.

Дрібні краплі дощу не затримуються вже деревами, збираються на листі у великі й падають на землю. Лісовик, шулячись, вилазить із кабіни, дає команду обслузі взяти пилку, сокири, інші інструменти.

— Шевченко, Коцюба! — командує.— До лебідки. Всім іншим пиляти найтовшу смереку й готувати під колеса гальма.

Поки Шевченко з Коцюбою розмотують лебідку й шукають для неї дерево,— машина, натягуючись, ітимає по прямій, треба, щоб вона не зачепилася по дорозі,— решта обслуги обрубують на зваленій у лісі смереці гілля, розпилують її на короткі колоди.

— Гальма готові, товаришу старший лейтенант!— доповідає командир обслуги.

— Для себе. А для інших?

— Інші самі собі приготують.

— Не вигадуйте! Все одно стоятимемо, поки збереться до купи батарея. Пиляйте для всіх.

— Слухаю.

У тому «слухаю» не вчувається ентузіазму, широкій готовності зробити так, як велить командир, і Лісовик насторожується, дивиться услід сержантові й дослухається до щойно виголошеного ним слова.

«Невдоволені?— питає себе.— Гм... Може, на те є підстави? Може, то занадто — одній обслузі заготовляти гальма для всієї батареї? Вона йтимає першою, на її долю і так найбільше випаде».

Поки думав і вагався, знизу почувся гул моторів.

— Зачекай, сержанте,— підійшов і розпорядився вдруге.— Наші, здається, їдуть уже, облиште заготовляти. Випробуйте за цей час, чи утримають ваші гальма машину з гаубицею хоча б на таких, як цей, схилах.

Гармаші в нього один в одного: кремезні, дужі, особливо ті з них, що поповнили батарею в українських степах. Беруть по колоді під руки й не покректують.

Коли ноша їхня лягла під задні колеса і шофер попустив гальма, гаубиця наткнулася на перепону й стала, а машину колоди не втримали. Вона полізла на них і, коли б шофер не загальмував вчасно, покотилася б униз.

— Мізкуй, Панченко, що будемо робити, що можемо зробити, або утримати машину? Далі в гори схили ще крутіші будуть.

— Покладемося на гальма студебекера, що ж іще.

— Не годиться. А що коли відмовлять? Лебідку ж через кожні сто метрів доведеться переносити, на лебідку не завжди можна покладатися.

— Є ще мотор, товаришу старший лейтенант. Не втримають колоди й гальма — мотором допоможемо машині триматися на схилах. Узвіз не скрізь крутий, є й похиліші місця. На них і треба буде зупинятися, коли перечіплюватимемо лебідку.

Лісовик не поспішає погоджуватись.

— А що як скрутити дротом три колоди?— обернувся до командирів, які надїхали тим часом і зібралися біля свого комбата.

— Дріт є, скрутити можна, та спробуй винести таку колоду на гору, вчасно підкласти й вихопити з-під коліс.

— Вихопити і підкласти встигнемо, машина рушатиме повільно, зупинившись, триматиметься на тросі. А нести необов'язково, можна на передку чи на лафеті везти. Дві такі опори під колеса — і ми переможемо. Слово честі, переможемо!

Командири довго думають, мабуть, не дуже певні, що переможуть.

— Мені здається,— зауважує Галстян,— далі треба витягати по одній гаубиці. Крутизна он яка. На випадок невдачі дістанеться не тільки тій машині, що полетить униз, а й тій, що стоятиме на дорозі.

Лісовик косить на нього очима.

— Маєш рацію. І людей більше буде на колесах, поміч надійніша. От тільки коли ми доберемося батареєю до вершини, якщо викочуватимемо по одній гарматі?

— До ночі навряд чи доберемося. Це факт. Але ж ми за високими горами, до того ж у густому лісі, нам і при світлі фар можна робити своє діло.

— Гаразд,— зголошується старший лейтенант.— Хай буде так. Скріпляйте дві опори з колод і рушайте.

Трос натягнутий, мов струна. Коли б не такий потужний гул мотора, мабуть, чути було б, як дзвенить він від напруги, просить у людей пощади.

«Не луснув би тільки,— побоюється комбат.— Тільки б не луснув!»

Панченко аж зблід у кабіні. Він зараз найвідповідальніша особа в батареї, її надія в цім ризикованім ділі. Бо лусне трос — і, крім Панченка, ніхто нічим не допоможе. Зуміє він вчасно загальмувати — і гаубиця, і машина будуть врятовані, не зуміє — поб'ються чи понівечаться, налітаючи на дерева, і годі тоді думати про

врятування батареї, тоді для неї єдина путь — на околицю села, під жерла ворожих гармат.

Побоювання неабияке, та є й надія. Машина, мов краб, чіпляється клешнями за слизький, на щастя, кам'янистий ґрунт й повзе угору. Повільно, часом аж надто повільно, однак розмірено й невідступно. І люди теж збираються схилами. Одні — біля лафета, притримуючи гальма, інші — обабіч дороги, в надії змінити товаришів своїх чи налягти, коли буде потреба, на борти. Не спішать поперед машини, але й не відстають від неї, спинаються вгору спітнілі, забовтані, з клубками пари над головою.

— Обережно, товариші! — попереджає комбат. — Тримайтеся ближче до заднього борту. Трос може луснути й дістати котрогось.

Але трос витримує поки що, і студебекер з гаубицею все вище й вище підіймається вгору. Лишається десять, п'ять метрів. Ще трохи — і треба буде зупинитися, підперти колеса гальмами з колод. Чи допоможуть машині, чи втримають її на такій крутизні?

— Приготуйсь! — лунає команда.

Ті, що йдуть поруч із лафетом, беруть у руки скріплені дротом колоди, ціляться кинути їх під колеса. Всі інші гармаші липнуть до бортів, триматимуть на всяк випадок машину руками.

— Стоп!

Студебекер зупиняється, проте не здає назад.

— А тепер попускай, Грицю. Тільки ж обережно, не поспішай.

Трос послабшав. Машина здригнулася, немовби з ляку, й зупинилася.

— Стоїть, — світиться на обличчі комбат. — Гляньте, стоїть! Швидше знімайте трос, тягніть його он до того дерева, — показує вгору.

Шевченко й Коцюба поспішають скинути гак, біжать чимдуж уперед. Знову вмикається лебідка, і люди, натужачись, впираються в борти, допомагають машині рушити з місця.

— Пішла, пішла! — радіє Лісовик й обдаровує на radoсах гармашів своїх щасливою усмішкою.

А дощ все припускає й припускає. Листя обважніло на деревах, і дощові краплі не затримуються вже в кроках, падають на торішній і позаторішній потрух на схилах, на обтягнутому брезентом машину, в кузові якої обєрігаються від вологи снаряди, мочать і без того намоклі, забовтані в багно солдатські шинелі.

«На кого люди, на того й бог,— без гніву, але й не дуже весело міркує комбат.— Треба ж було, щоб саме сьогодні пустився обложний дощ. Вимочить він нас, як куріпок. Та й слизота оця не на добро. Поки підіймаємося по прямій угору, нічого ще. А як буде, коли доведеться петляти по схилах?»

В недобрий час згадав, мабуть, те петляння. Десь за третім етапом на їхньому нелегкому шляху в горах дорога почала звиватися поміж деревами.

— Що будемо робити, комбате?— підійшов до Лісовика старший на батареї, в обов'язок якого входило уважно оглядати маршрут, намічати кожен наступну стометрівку.

— Об'їзд?— догадується старший лейтенант.

— Так. Попереду — круті відроги гір, і дорога дуже вже петляє поміж ними. Ми навряд чи зможемо так.

— Зможемо.

— Сумніваюсь. Ви, мабуть, зрізали кути, коли збиралися на гору, й не все бачили. За другим тещиним язиком дорога йде в обхід яру і надто круто повертає попід скелею. Машина не розвернеться там із гаубицею, зсунеться в яр.

Комбат кривиться з досади.

— Поки студебекер долатиме цю стометрівку, ходімте глянемо ще раз на той об'їзд.

Дорога справді надто круто повертала під скелею. Зслизне на повороті гаубиця — потягне у яр і машину.

— Іншим кінцем цей виярок не можна об'їхати?

— Навряд. Виярок що далі, то глибшає.

— То, може, перемахнемо через нього?

Галстян крутить головою, усміхається недовіжливо.

— Страшнуvато. Та й ліс же.

— Ліс зріжемо. Був би виярок не дуже глибокий і, головне, не прикрій по краях, ліс — не перепона.

Вони йдуть на те місце, де має бути виїзд, і звідти через яр — до машини. Але розвідка не приносить утіхи. Яр виявився надто глибоким, щоб ризикнути спуститися в нього, та ще таким поїздом, з таким вантажем.

— Що ж робитимемо?— швидше сам себе, аніж Галстяна, питає комбат і тре з досади чоло.

— Таке, хоч міст будуй,— нерішуче натякає старший на батареї.

Лісовик не підтримує тієї розмови, все розглядається по боках, шукає чогось.

— Були б скоби, може, й зважилися б побудувати міст. Хіба...— Він знову змовкає, метикує про себе.—

Слухайте, а що коли зрізати високе, метрів на двадцять п'ять, дерево й покласти поперек вярка. Через чотири метри, ближче до скелі — ще дерево. На них — накат із колод, під низ — підпори. Міст — не міст, але метрів на три підніме нас над яром.

— Накат скріпляти треба, інакше розсунеться.

— Скріпимо. Покладемо поверх накату ще по одній поперечній колоді — над тими; що внизу, — скрутимо їх дротом — і все; у тих лещатах накат не розсунеться. Щоб міст був надійніший, схили розкопаємо й утрамбуємо землю при в'їзді та виїзді.

— А що, — захоплюється Галстян й збиває, як завжди, коли захоплюється, на саму потилицю кашкета. — Це, мабуть, і є він, порятунок, іншого в цій ситуації не вигадаєш.

— Ну, а коли так, то ставаймо до роботи. Далі, здається, немає вже таких об'їздів. Далі — крутизна, і тільки.

Минає година, півтори, а дощ не пересідається, і посвист пилок обіч яру, в яру, голосне цюкання сокир теж не стихає. Бо час хоч і не такий уже пізній, однак не жде, день помітно й невблаганно хилиться до вечора. А вечір, тим паче ніч, на цій крутій і підступній дорозі, в цих невідомих горах не обіцяють полегшення. Це кожен розуміє і не чекає нагадувань. Чотири пилки без угаву чиргикають по дереву, вісім сокир голосно видзвонюють у лісі, схоже, що змагаються, обрубуючи гілля. До того передзвону долучаються раз у раз людські голоси, здебільшого тих, що підіймають колоди на плечі чи тягнуть їх до споруджуваного мосту на металевих тросах.

Найбільше мороки було із спляною над урвищем смерекою. Її, високу й товстелезну, треба було повернути якимось у лісі, підтягти й укласти поперек яру. На те пішло немало часу, а ще більше сил. Настил — то вже легше, на настил ідуть тонші та й коротші колоди, а смерека вимотала батареїців, і, мабуть, добряче. Навіть під тоншими чи й зовсім тонкими колодами нетвердо стоять на ногах. А попереду ще ж роботи та й роботи, попереду добра половина путі, і що вище, то крутішої.

— Увага, товариші! — підносить руку комбат. — На плечах колоди не носити. Земля під ногами слизька і нерівна. Один упаде, а покалічаться всі, що тримають колоду чи стоять поблизу колоди. До мосту тягайте їх на тросах.

— А перекурити можна?

Питав би хтось із дорослих, справді запеклих курців, Лісовик, може, й подумав би, як бути. Від наймолодшого ж, свистунця, як називали Онопрійчука в батареї, відбувся жартом:

— Потім, потім. Виберемося на гору, куритимеш досхочу. А зараз поспішати треба, ніч он надходить.

Люди, як мурашки, ворушаться в яру, і скарги пилоч не стихають, і цюкання сокир голосно відлунює в лісі, оповіщаючи світ, що дощ солдатів не завада, і гори, ліси та яруги теж не завада, як не були завадою свого часу малі й великі ріки, роз'юшені дощами степові дороги, а то й повне бездоріжжя. Гай-гай, який довгий шлях прослався від Рави-Руської до Волги, від Волги до Карпат! Скільки річок, скільки боліт та яруг подолано на тому шляху! А скільки багнуки перемісили грубі солдатські черевики! І все — бігом, все поспішаючи. Часом від смерті, а здебільшого назустріч смерті. Хто виміряє ті дороги, рівні й звивисті, щасливі й нещасливі, хто здатний полічити кроки багатомільйонної армії, яка пройшла цими дорогами в один і в другий кінець, де прискорено, а де й тупцюючись? Мабуть, не знайдеться такого обчислювача, як не знайдеться з-поміж нас чи послідовників наших одержимих, яким спаде колісь на думку взяти на облік корисний і некорисний труд солдата на війні — всі оті індивідуальні окопи, траншеї у повний і неповний профіль, ходи сполучень, протитанкові рови, землянки та спостережні пункти. А котловани для гармат, а заїзди для машин, погрібки для снарядів, підземні штаби, а численні накати і мости, плоти і переправи. І за дощу, і в спеку, і в зимову завію, коли тріщать морози, дубіють від холоду руки й крижання на вітрах душа. Хто винесе на розсуд нащадків той пекельний труд, для обліку якого немає, певно, й чисел, є тільки поняття, заради якого він здійснений, — перемога? Воно неабияке, те поняття, в ньому закладена не менш вагома, ніж труд солдата на війні, суть — право на життя, а відтак на радість, на щастя, і не лише для сущого нині покоління — багатьох поколінь, мало не всіх народів. Але чи була, чи є така потреба — трудитися на війні, страждати й гинути в її пекельному вогні, коли право на життя, на все, що є принадного в житті, дано нам мамою природою?

«Діло темне, — розсудливо скаже солдат. — Не я починав її, війну, не мені й судити про це. Мій обов'язок — карати винуватців, боротися й перемагати у війнах, аби не бути переможеним».

Що ж, і то правда: ніхто з нас не хоче бути переможеним. Бо кожен розуміє, чим доведеться розплачуватись, коли буде переможений, бо в кожному закладена уповільнена, але великої сили бомба — віра, що наша справа чесна, що б там не було, а буде краще, ніж є. Хіба він, старший лейтенант Лісовик, не мав часу переконатися в цьому, хоча б і на собі? Завжди так думав, цим жив і цим, признатися, вижив на війні.

Віра — вона така, віра, можна сказати, тримає людей на світі, або ще краще: на вірі тримається світ. Он живі свідки того — його солдати. Щойно з ніг падали, тягаючи колоди, а вклали їх, завершили споруду — й не видно по них, що втомлені. Стоять, вимахують руками, щось планують чи сперечаються. Бо вірять, що працювали немарно, бо певні, що все буде гаразд.

— Ще одне зусилля, товариші, й поїдемо,— підходить до них комбат.

— І так уже можна їхати, товаришу старший лейтенант. Міст аж дзвенить, витримає.

— Я теж певний, що витримає, та виїжджати з мосту крутувато. Треба розкопати виїзд. Беріть лопати — й до діла.

Панченко прикидає тим часом, як йому заїхати на міст, як виїхати з мосту.

— Побоюєшся, Грицю?

— Та... як вам сказати.

— Не бійся. Настил міцний, підпори під поперечки поставлено густо, витримає.

Шофер повертається до машини, заводить мотор й обережно пробує передніми колесами міст. Колоди заскрипіли, однак не вгнулися й не посунулись під натиском спрямованої на них під гострим кутом сили: їм, затиснутим між двох поперечок, не було куди сунутися.

— Давай, давай, не зупиняйся! — підказують збоку. — Ідь повільно, але й не зупиняйся.

Панченко мовчить, слухає чи не слухає поради, ніхто того не знає. Проте машина його просувається вперед, повільно, обережно, схоже, що виїшла на лід і боїться провалитися, однак посувається.

Коли передні колеса виїхали на твердий ґрунт і стали підійматися узвозом вгору, шофер стримано почав піддавати газу. Зрештою машина його заревла на всю свою потужну силу і, вчепившись за ґрунт чотирма, а потім і шістьма колесами, рвонулася, мов злякана тварюка, й вихопилася разом із гаубицею на дорогу.

Солдати усміхаються, радіють вдало завершеному ділу. Бо то таки радість — знати, що найважче позаду. Попереду теж не гладенька дорога, попереду крутизна і, може, навіть більша, ніж та, що здолали, але вона без отаких, як цей, об'їздів, вона — без яруг.

II

Обчислена по карті дорога в гори — від траси до вершини — не перевищувала кілометра. Третина її, крім усього, долалася запросто, без лебідок. Через те офіцери батареї сподівалися (принаймні коли вирушали в путь) досягти нової вогневої позиції на вершині гірського хребта до ночі. Вдосвіта обслуги мали окопатися як слід і бути готовими відкрити вогонь. Мали, та навряд чи зможуть, принаймні всі. Зараз завершувала свій біг друга година ночі, а студебекер із четвертою гаубицею стогнав від натуги й підсвічував сам собі підфарниками на найкрутішому узвозі. Лісовик, мокрий і заболочений з голови до ніг, підпирає плечем кузов машини й хрипить надірваним за цей день голосом:

— Наляж, хлопці, наляж! Чуєте, переривається машина. Обірветься к лихій годині трос, коли не допоможемо.

Батарейці обліпили з усіх боків студебекер та й гаубицю, натужаться не менше, ніж мотор. Руки, плечі підпирають кузов чи гармату, а ноги шукають опори на слизькому, змішаному й перемішаному людьми та машинами, що пройшли вже тут, ґрунті. Опора нерідко вислизає з-під ніг, і люди падають на коліна, поспішають схопитися й стати на своє місце.

— Обережно! — застерігає хтось із темряви. — А то, чого доброго, й під колесами опинишся.

— Сказав, — огризається той, що тільки-но стояв на колінах. — На такій швидкості мертвий встигне вислизнути з-під коліс. Чалапає, мов черепаха.

Машина й справді ледве посувалася. Задерла до неба носа й вие, мов пес на місяць. Коли б не тримав її натягнутий лебідкою трос, не лише покотилася б униз, певно, перекинулася б через голову — такий крутий і такий небезпечний цей шістдесятиградусний узвіз!

Комбат, відверто кажучи, цього найбільше боїться. Мотор у студебекера дужий, мотор витримає і витягне машину, а з машиною й гаубицю, коли витримає трос.

Але що буде, коли він обірветься? На такій крутизні, на такій слизоті ні люди, ні гальма не допоможуть.

Наче на догоду тій полохливій думці, тому холодку, що засів у серці, машина затремтіла усім своїм могутнім тілом і стала.

— Гальма!— швидше інстинктивно, аніж осмислено звелів солдатам Лісовик і тільки згодом десь, коли колони лягли під колеса, полишив кузов і пішов, чвакаючи чобітьми, до кабіни.

— Що сталося?— питає шофера, який підняв уже капот і метикував щось, підсвічуючи лампочкою.

— Перегрівся мотор, товаришу старший лейтенант.

— То що ж тепер буде?

— А нічого. Прохолоне — знову поїдемо.

«Маеш,— зітхнув Лісовик і стомлено опутився на підніжку біля кабіни.— Мотор — і той відмовив. А як же люди? Залишитися в них хоча б натяк на силу, на спроможність стати вранці до гармат і вести прицільний вогонь по ворожих дотах, чи вимотають її на цих схилах до цурки? На гору ще братися та й братися, а вони мов тіні снують у темряві, деякі не витримують он, сідають там, де стоять».

— На мокру землю не сідайте,— комбат зводиться на ноги і йде між солдатів.— Встать, наказую!— гримає на котрогось.

— Ноги не тримають уже, товаришу старший лейтенант,— виправдується солдат, однак встає й сьорбає, ніяковіючи, носом.

«Онопрійчук»,— пізнає Лісовик й одразу ж м'якне серцем.

— Обіпрись спиною об дерево й відпочивай,— радить юнакові.— А коли цього не досить, назгрібай листя, гілля й сідай на гілля. На землю не можна, зрозумій. Земля мокра, а ти розігрівся, коли підпірав гаубицю.

Він теж стомився не менше за солдатів, однак ходить довкола машини, попереджає гармашів, аби не сміли сидіти на землі.

— А курити можна?— чує із темряви.

— Курити можна. До вершини он скільки, за горою німець не помітить.

Солдати заворушилися на лафеті, дістають із слідніх кишень приховане від дощу куриво.

— Сідайте, товаришу старший лейтенант,— посуваються й дають йому місце.— Погрійтеся біля цигарки.

— Спасибі, я не курю.

— А ви спробували б,— не відстає від нього Василь Грачов, чоловік уже в літах і, як всякий літній, охочий до розмови.— Цигарка для солдата — що затишна хата для подорожнього: і гріє, і заспокоює.

— Можливо. Але для того треба звикнути.

— Це точно,— сміється Грачов.— Звичка — друга натура. Думаєте, хтось із нас не хотів би кинути курити? Хотіли б, та ба, не можемо, звикли. А коли звикали, глузду не вистачило втриматися вчасно.

— Чого ти за всіх розписуєшся?— жартує сусід.— Розказав би про себе, як звикав.

— Що розказувати. Як усі, так і я.

— Та ні, не так, мабуть.

— Чого ж це не так?

— Сам тільки-но казав чого: глузду не вистачило.

Гармаші сміються і теж жартують, раді нагоді розважитись.

— Не огинайся, Васю, розкажи. Звичка ж у тебе не те що наша, з дореволюційним стажем.

— Це точно,— повторює Грачов свою улюблену фразу.— Я тоді ще починав курити, коли куриво вважалося за великий гріх. Піп у нашому селі був грізний, здоров'ям — справжній богатир. У плечах — аршин, висота — аршинів три. Ішов якимось він вулицею, а назустріч йому — бугай.

— З цигаркою? — перепитують ті, що сидять позаду Грачова, на другій станині.

Василь обертається, видно, хоче сказати щось дотепникам, та не може за дружним сміхом гармашів.

— Не перебаранчайте,— заступається котрийсь із них,— хай розкаже чоловік.

— Хіба я проти, нехай,— погоджується дотепник.— Тільки ж розказувати треба по-людському. Почав про куриво і ні з сього, ні з того повів розмову про бугая.

— Так я ж хотів сказати, що піп дужий був,— вдруге обертається до нього Грачов.— Побачив ото, що непереливки,— бугай іде просто на нього,— перехрестився і, скинувши рясу, став у бойову позу. Бугай стихив на мить біг, видно, здивувався, побачивши перед собою чоловічі штани, а не бабську спідницю, однак не передумав: дико заревів і кинувся на попа. Той ухилився від удару і, розвернувшись, вчепився бугаєві за хвоста.

Біля гаубиці знову сміх, розгонистий, від широкого серця.

— Ну, чого ви смієтесь?— обурюється Грачов.— Думаєте, брешу? От їй же богу, правда.

— Давай, давай!— підходують збоку.— Раз почав, доказуй.

— Так не дають же.— Василь затується цигаркою і довго смакує димом.— Стривайте, на чому я зупинився? Ага... піп вчепився, кажу, бугаєві за хвоста. Ну, бугая це й зовсім розізлило. Засопів, мотнув головою й хотів було обернутися на місці, підчепити попа на роги, та не на того натрапив. Піп скористався нагодою — бугай став до нього боком — і так смикнув на себе, що твар не встояла на ногах, гепнулася на землю.

Гармаші не регочуть уже, схоже, що повірили.

— У батарею б нам такого,— зауважує один.

— Еге,— додає другий,— коли-коли, а сьогодні приготився б.

— Курити тільки, мабуть, не дозволив би.

— Про куриво у нього дозволу не питали б, правда, товаришу старший лейтенант?

— Ми — ні,— у тон їм комбат,— а Грачову довелося б питати, адже він із його парафії.

Кпани, дотепи сиплються, мов із мішка, й примушують врешті-решт солдата повідати не повідане.

— Я до чого веду,— додає він серйозно.— Авторитетний був піп у нашій парафії, боялися його всі, ну, а ми, дітлахи, й поготів. Бо він не тільки попував у селі, а й вчителював у школі. Зайде, було, до класу, поведе по партах очима — і серце дитяче уже в п'ятах. Принишкне кожен і молиться, аби учитель не спитав або не підійшов, крий боже, до парти, коли пишемо. Добре, як добре, а ні — начувайся. Або за чуба смикне, або лінійкою по руках ушкварить, так, що іскри в очах засвітяться. Я теж не був винятком у класі. Та найбільше дісталось мені від попа, коли застав мене із куривом.

До комбата підійшов командир вогневого взводу й обірвав Грачова на слові.

— Погане діло, товаришу старший лейтенант.

— Що таке?

— Шофер боїться, що мотор не витримає. Машина мало не сторчма стоїть, через те й перегрівається.

— Інші ж вибралися.

— У них менше було снарядів. І підіймалися швидше, ніж ми.

— То що тут можна вдіяти?

— Шофер радить зняти снаряди. Буде менша вага, машина швидко вибереться.

— Цього не можна робити.

— Чому?

Комбат відійшов із лейтенантом осторонь і сказав притишено:

— Боюсь, що ані сьогодні, ані завтра згори машини не спустяться. Або перекинуться, розвертаючись на узвозі, або розіб'ються об дерева. Гальма ж на таких спусках і в таку слизоту нічого не важитимуть. Тепер нам треба буде ждати, поки підсохне.

— То, може, половину снарядів хоч знімемо,— не поступався лейтенант.— До вершини не так і далеко вже, настане день — солдати на собі винесуть їх.

— Та й то правда. От тільки дощ же, заряди відсиріють під дощем.

— Зверху у мене знайдеться, чим накрити.

— Ну, гаразд,— махнув рукою Лісовик,— знімайте. Оберіть для них більш-менш рівне місце і знімайте. Тільки ж обережно.

III

Коли гаубиця четвертої обслуги опинилася на вершині гірського хребта, минала четверта година ранку. Машина довго парувала ще під дощем, і люди парували, стоячи перед своїм командиром.

— Доповідайте, товаришу лейтенант,— наказує комбат старшому на батареї.— Доповідайте, що зроблено на вогневій, чи зможемо вдосвіта бути готовими до бою.

— Майданчики вирівняні й замасковані з боку ворожих окопів для всіх чотирьох гармат,— чітко рапортує Галстян.— Приведено до бойового стану лише перший взвод. Другий — в укритті.

— Пости виставлено?

— Так точно.

— Хто в наряді?

— Перший вогневий взвод.

— Зняти. Наряд до ранку нестимуть розвідники. Чули, Мізерний? — обернувся до командира взводу розвідки.

— Чую, товаришу старший лейтенант.

— Усім вогневикам відпочивати. Місце для відпочинку підготовлено? — знову до Галстяна.

— Не встигли.

— Погано. Люди намокли, а часу в нас як кіт наплакав. Необхідно і обсушитися, і відпочити до ранку.

Лісовик замислився, видно, дошукувався в думці, що можна зробити для людей, як вийти із скрутного під дощовим небом становища.

— Доведеться спуститися нижче, напнути між деревами намети й розкласти під ними вогнища.

То не був ще наказ, то було лише міркування. Але воно могло б стати наказом, коли б не втрутився Завидонов:

— Дозвольте, товаришу старший лейтенант.

— Прошу.

— Неподалік від вогневої,— показує ліворуч,— є висока кам'яна круча, під нею — щось на зразок печери. Думаю, що найкраще місце для відпочинку. Людей від дощу прикриватиме печера, а вогнище від фашистів — скеля.

— Тоді беріть сокири, пилки, й пішли до печери. Погодка така, що добрий хазяїн собаки надвір не вижене, німцям, сподіватимемося, цієї ночі не до нашого вогнища буде.

І знову гупали під скелею сокири, пиляли тишу лісову й темінь над лісом тонкі посвисти пилок, чувся тріск розколеного дерева чи обламаних на дереві гілок. Та й гармаші не дуже стишували голос, перемовляючись. Комбат ясно сказав: погода така, що німцям не до передової. Одні носили до печери дрова, інші складали їх навхрест, треті вистилали землю довкола розпалюваних багать лапастим гіллям і радилися, чи не тонко буде, чи м'яко спатиметься солдатам на немудрій лісовій постелі. Кожен розумів: час підпират, ось-ось почне світати, а їм і відпочити, і висохнути треба до світанку. Через те не згадувалося про втому, хтось, може, працював і над силу, однак працював швидко і вправно.

— Лягайте, лягайте, товариші,— ходить поміж чотирьох багать і припрошує гармашів Лісовик.— Не ждїть, поки надїдуть інші, місця для всіх вистачить.

Гармаші вмощуються ближче до багаття, так, щоб і самому сохнути, й іншим не заважати.

— А ви, товаришу старший лейтенант? — нагадує комбатові Грачов.— Лягайте хоча б і отут. Місце гарне, з усіх боків грітиме.

— За місце спасибі,— не відмовляється Лісовик.— Та ляжу потім. У мене є ще робота.

— Робота не вовк, у ліс не втече. Роботи на війні стільки, що й з ніг звалишся, а всього не переробиш.

Він вмощується спиною до вогню й затихає невдовзі. Інші теж вмощуються і теж затихають. З усього видно:

не зігрілися ще, лежать мокрі й скоцюрблені, але пара зігріває їх, і вони дослухаються до тепла, а дослухаючись, засинають. Лише дехто покахикує чи цідить кризь зуби відчутну холоднечу; більшість затихла, подолана втомою, опустилася в міцні і надійні обійми сну.

Комбат грівся певний час біля вогнища, сушив себе то з одного, то з другого, то з третього боку. Зрештою відчув, що в нього теж злипаються повіки, й уместився на своєму місці, підставив одному багаттю спину, іншому — обличчя.

IV

Дорога слалася рівна і чомусь не накатана. Торік, а може, й позаторік ще їздили по ній і полишили сліди від коліс. Дощі, правда, розмили їх, а трава встигла заплести густим плетивом, проте видно, що люди їздили тут, і їздили бричками.

Андрій іде обочиною по м'якому і прохолодному споришу. На голові в нього братів картуз із обтріпаним і зламаним посередині козирком, на плечах — свита. Зв'язані до купи чоботи несе на палиці, через плече: геть розлізлися в дорозі, мусив роззутися і простувати невторованим путівцем босоніж.

— Не мулько? — чує материн голос.

— Ні. Спориш м'який, так гарно йти.

Мати не обзивається більше, покректує позаду. І Андрій мовчить. Усе, про що мав поговорити з нею, сказано вже. А більше тут немає з ким перекинутися словом. Довкола, куди не глянь, все степ і степ, ані села поблизу, ані висілка. Ото тільки й радості, що далина. Та зелень іще. Хліба невисокі, заець ледве сховається в них, але зелені й врунисті, аж темні. Та й небо над степом як вимите: ніде ні хмаринки! Приглядайся не приглядайся, оку немає за що зачепитися. По обрію — блакить, над обрієм — блакить. І в один, і в другий, і в третій, і в четвертий бік — все блакить і блакить! Хіба що жайворонок замерхтить десь крильцями й засіє душу срібним передзвоном знайомої пісні.

Андрій зупиняється, прикладає долоню до очей і завважує нараз, що матері немає позаду. Дивиться в один, у другий бік — таки немає. Подивився в третій — ледве майорить на обрії, кличе до себе розмашистим помахом руки.

«Чого це вони, — дивується, — звернули з дороги й нічого не сказали?»

Не став шукати второваного шляху, пішов навпростець. Коли наблизився до матері, бачить: стоїть його ненька над кручею, дивиться в далечінь. А в тій далечині — ген аж до обрію — море колише хвилі. Синє і чисте, дно видно згори.

— Куди ж ти подався ото? — дорікає мати. — Нам сюди!

Не збагнув, куди вона хоче вести його, й почав розглядатися. Аж чує: поклав хтось руку на плече, кличе на ймення. Обернувся різко і... прокинувся.

— Вставайте, товаришу старший лейтенант, до телефону кличуть.

Дивився червоними від сну очима й ніяк не міг второпати, хто його кличе. Лише тоді, як розгледівся й побачив згаслі багаття під кручею, настил із галузок, на якому не було вже солдатів, потім — схилого над ним зв'язківця, збагнув нараз, де він, і звівся на ноги.

— Хто кличе?

— Командир полку.

Застібає шинелю й спішно йде на вогневу.

«Що за чудасія? — думає дорогою. — Приснилося те, що було насправді. В усякому разі, майже так, як було».

— Чого ж не розбудили? — дорікає Галстянові, який перший із командирів трапився йому на очі. — Сонце зішло вже.

— Дуже-дуже міцно спав, — усміхається лейтенант. — Пожаліли будити. Та й нащо будити? Приводити батарею в бойовий порядок не входить в обов'язки командира. То мій клопіт, старшого на батареї.

— А привели вже? — розглядається комбат.

— Так точно! — козиряє Галстян. — Гаубиці в котлованах, снаряди — біля гаубиць.

— Ну... молодці, — посміхнувся й побіг до телефону.

Командир полку не скоро взяв трубку. Розгнівався, що комбат-три довго не з'являється на виклик, чи просто наказав покликати, а сам робив своє діло?

— Як там у тебе справи? — почувся нарешті його голос.

— Усе гаразд, товаришу перший. Гори подолані, до бою готовий.

— Вибрався, значить?

— Так точно.

— А чому ж не доповідаеш?

— Надто пізно завершилося це діло, власне, удосвіта тільки й завершилося.

— Люди відпочивали?

— Години півтори, не більше.

— Зараз я буду у вас.

Не пояснив, чого йому треба, а комбату думай тепер.

— Вогневі добре замасковані? — питає Галстяна.

— Та непогано. Свіжу землю прикрили травою, котловани розвідники ще вчора обсадили деревами.

— Простежте, щоб усе було гаразд. Командир полку йде на батарею. Людям не вештатись біля гармат, ходити тільки по схованих від німців схилах.

— Слухаю!

— Лейтенант Мізерний де? — звернувся до зв'язківців.

— На СП, мабуть.

Спостережний пункт був звичайнісіньким окопом на обернених до ворога схилах. Місцевість із нього оглядалася добре, і Лісовик лишився вдоволений вибором лейтенанта Мізерного. Зате командирові полку вибір той явно не сподобався.

— Оце так,— сказав доброзичливо, без докорів.— Усе зробили як треба: на круту гору викарабкалися з гаубицями, позицію обрали таку, що помріяти тільки, а спостережний пункт не спромоглися спорудити.

— Не встигли, товаришу підполковник.

— Не встигли і на тому заспокоїлися? А потім,— розглянувся ще раз,— чого це ви вилізли поперед батареї!

— Хіба ми попереду? — дивується Мізерний.— По-моєму, ми збоку.

— Зараз збоку. А де опинитеся, коли німець перейде в контратаку і пожене нашу піхоту?

Мізерному не було чого сказати, і Лісовик визнав за потрібне піти йому на виручку.

— Ми не для того забиралися на таку гору, товаришу підполковник, щоб дозволити фашистам погнати нашу піхоту.

— Усе може бути. Мойсеївку забули?

Тепер і Лісовик змушений був мовчати.

— Беріть людей,— обернувся командир полку до Мізерного,— і споруджуйте, поки маєте час, справжній СП. Отам,— показав рукою,— по праву руч або позаду батареї, коли сприятиме тому місцевість.

Підполковник припав до стереотруби й мовчки оглядав ворожу оборону в долині.

— Ну, то як,— тихим, Лісовику здалося, що дружнім навіть голосом заговорив до нього перекодя.— Упораешся з ворожими танками та дотами?

— Упораюсь, товаришу підполковник. Бачите, я повис у них, можна сказати, над головою. З гармат, тим більше з танкових, вони не зможуть уразити мене. А я гамселитиму по них скільки захочу і як захочу.

Підполковник усміхається на те, світить вдоволення очима.

— То правда: гармати уразити тебе не можуть. Вогонь твій буде для них прикрою несподіванкою, свого роду лавиною на голову. Але не забувай: у німців є міномети, а вони дістануть тебе й у цьому ластівчиному гнізді. Через те першочерговим завданням твоїм до початку бою буде не виказати себе передчасно. Маскування і ще раз маскування.

— Це передбачено, товаришу підполковник. Солдатам наказано ходити тільки в лісі і по зворотних схилах.

— Добре. А тепер у мене до тебе питання: як думаєш, 76-міліметрова батарея вибереться на цю гору по твоїх слідах?

Лісовик не сподівався почути це від командира полку й завагався на мить.

— А в цьому є потреба?

— Є. Чотирьох гаубиць замало, щоб паралізувати такий укріпрайон, як той, що лежить унизу.

— 76-міліметровий снаряд навряд чи зруйнує дот.

— Зате танкам дошкулить, тим паче з такої висоти. Вам, до речі, доведеться так і поділити між собою цілі: 76-міліметрова батарея битиме по танках, ваша, 122-міліметрова, — по дотах. Надій, що зруйнуєте доти, признатися, небагато. Важливо бити по них безперестану, створити там паніку й зашкодити стріляти, коли підуть наші танки. Ну, а поталанить влучити в амбразуру — й зовсім буде добре.

Лісовик дивився на командира полку збоку й не приховував свого збентеження.

«А вчора... — хотів запитати, однак не зважився, промовчав. — Чому ж ви вчора послали на пряму наводку саме гаубиць? Не посміли перечити командувачу чи вірили, що я зможу виїхати і поруйнувати ворожі доти, бетоновані стіни довкола танків?»

— Ми сподіваємося влучити, товаришу підполковник, — сказав уголос.

— Сподіванка — діло добре, а певність — ще краще. Ти не відповів на моє питання: вибереться по твоїх слідах 76-міліметрова батарея чи не вибереться?

— На шевралетах — ні.

— В тій батареї набагато легші ж гармати.

— Все одно. У них немає лебідок, а на таку гору тільки на лебідках і можна вибратись.

— Тоді доведеться спуститися вниз твоїм студебекерам.

Лісовик не поспішає сказати звичне в його становищі «слухаю», але й перечити теж не одважується.

— Поки не візьмемо село,— по-своєму розуміє його мовчанку підполковник Тригубов,— назад все одно не буде вороття.

— Не про те йдеться, товаришу підполковник. Студебекери мої не зможуть з'їхати зараз униз.

— Як це — не зможуть?

— У лісі надто слизько, гальма не утримають машин на крутих схилах, і вони розіб'ються об дерева або підуть шкереберть.

Командир полку ширить здивовані очі.

— А як же з'їдете, коли треба буде з'їхати?

— Ждатимемо, поки підсохне.

Для Тригуба то була несподіванка, і, мабуть, неабияка. Дивився на комбата не суворими, але й не веселими, якимись зосереджено-зацікавленими очима й мовчав.

— М-так,— обізвався по довгій паузі.— Інші теж, виходить, не зможуть спуститися вниз?

— Не зможуть.

І знову мовчанка.

— Нелегко наважитись. А проте інакше, мабуть, не можна: доведеться тягти сюди ще одну батарею. Дощ пересівся, до завтра, гляди, й підтряхне.

— А як же бій? 76-міліметрова батарея не скоро буде тут, товаришу підполковник.

— Бій доведеться відкласти на деякий час. Краще підготуємося — швидше візьмемо село.

Командир полку обернувся й пішов траншеєю до зворотних схилів, порослих кущами.

— Тоді у мене буде до вас прохання,— услід йому Лісовик.

— Яке?

— Боеприпасів не завадило б підкинути.

— А ти що, без боеприпасів прибув сюди?

— Та ні, боеприпаси є, і мало не повний комплект. Та самі ж кажете: всяке може бути. Раз маємо час, треба б забезпечитися як слід. Звідси ж не тільки по селу, а й по отих горах можна стріляти,— показав позад себе.

Тригубов глянув туди й похитав головою.

— Завдав ти мені клопоту, комбате. Де ж я візьму стільки студебекерів?

Не почувши відповіді, зважився, однак, і махнув на свої сумнівні руки:

— Ну, та гаразд. Випогодиться — підкинемо й боеприпасів. Як кажуть мудрі люди: пустився в бійку — чуба не жалій... Ходім оберемо для твоїх сусідів вогневу позицію.

▼

Ранок у Карпатах навдивовижу дзвінкий і звабливий. Сонце не встигло ще й піднятися над горами, лише корона його видніється на далекому небосхилі, а ліс відзвонює вже на всі голоси, всіма тонами й півтонами багатоголосого пташиного співу. Здається, не лише гори та долини, люди по горах і долинах, — світ увесь застиг в німотному замилюванні й слухає народжену погожою дниною пісню.

Лісовик учора ще встиг вивчити визначені йому об'єкти, виміряв усіма можливими в польових умовах способами відстань до них, положення над рівнем моря, приблизно, однак врахував атмосферні відхилення від норми й дав кожній гарматі свої виміри. Уточнюватиме їх пристрілкою пізніше, дець перед самим боем. А поки що є нагода потішитися дзвінкою пісню лісу, химерною, по-своєму звабливою красою гір і погожим ранком у горах. Повітря о цій порі прохолодно-свіже й густе; вдихаєш і чуєш, як розтікається воно по жилах, освіжає мозок, бадьорить дух, тіло, усе ество. Таке відчуття, ніби під тобою не гори, а палуба корабля, і ти відділився уже на ньому від землі, пливеш понад землею. Вгорі — бездонне синє небо, внизу — закучерявлена зеленню долина. По праву руч від неї, на обернених до нашої оборони схилах, спалахнула і грає веселими барвами навкисна смуга золотавого мережива. То сонце пробилося ущелиною й творить на зеленому лоні гір, поміж заросеним з ночі гіллям, свої незвичні дива.

Комбат обертається спиною до фронту, дивиться в той бік, звідки має показатися сонце. Вважай, цілий тиждень не бачив його. Відколи підійшли до перевалу, все дощі й дощі чи просто захмарене небо. Сонця не видно ще за горами, та воно ось-ось вигляне, принаймні краєчком, і Лісовик зручніше вмощується в окопі, жде його, як чаклунського знамення.

«Такий гарний день буде,— жаліється сам собі,— а люди мають іти в бій, багато хто, можливо, й на...»

Несподіваний виляск біля вуха обриває думку й змушує комбата різко дрісисти в окопі. Обмацує, збентежений, голову й завважує, як кров сходить з обличчя, відчутно холодне в жилах.

— Що сталося, товаришу старший лейтенант? — Мізерний схилився над ним і теж зблід з ляку: Лісовик тримав перед собою закривавлену руку й мовчки розглядав її непевними очима.

— Подивися, що там на потилиці,— попрохав зрештою командира розвідки.

Лейтенант приглядається і, нічого не розуміючи, знижує плечима.

— Дрібні пошкрябини, більш нічого.

— Ясно. Будь обережний, нас засік снайпер.

Командир розвідки усе ще дивується: незрозуміло йому чи, навпаки, тепер тільки зрозумів, що комбат був на волосину від смерті.

Старший лейтенант підвівся тим часом і, роздивившись, підняв із бруствера зрізану кулею гілку.

— Бачиш,— показує,— що врятувало мені життя: оця маленька гілочка.

— Невже куля зрикошетила?

— Ні, друже, не зрикошетила. Снайпер бив вибуховою. І приціл його був точний. Але куля влучила в гілку і вибухнула перед самою головою. Поки німець заносить мене до списку вбитих ним офіцерів, ходім оберемо інше місце для спостережного пункту. Попередь розвідників і всю батарею: по нас б'ють снайпери, бути обережними.

Радіти б треба: адже врятувався від неминучої смерті! Та Лісовикові не до радощів, у нього все ще мурашки поза спиною бігають. Схоже, що смерть серйозно націлилася на нього, тінню ходить за ним, підбирає і ніяк не підбере способу здійснити свої чорні наміри. Якась невидима сила, якесь восьме диво світу стає їй на путі, заслоняє від прицільного удару. Подумати тільки. Під Сталінградом призначена йому міна влучила в окоп, упала під самі ноги й не вибухнула. На Сіверському Дінці 155-міліметровий снаряд вривався в дерево, обіч якого сиділа вся батарея; уламок від снаряда неминуче поцілів би йому в голову, коли б не сержант Воропай.

Тепер ось тут... Три такі несхибні замахи, й усі три відвів хтось. В останню мить, в якусь долю секунди!

Той, сталінградський, не запав у душу. Викинув міну — і все, вийшов із бою — й забув. А сіверськодонецький носив за плечима. Як сумну пересторогу, як постійне нагадування, що на війні усе можливе.

Дивізія форсувала перед тим річку. Тижнів зо два не виходила з боїв, усе наступала вздовж лісистого правого берега. Коли зупинилися перед чималим селищем, комбат вибрав зручну нагоду й пішов на батарею — треба було скупатися під похідним душем, поголитись та й переодягтися. Не сподівався, що нагодиться на політзаняття, мусив тепер сісти до гурту й ждати, коли закінчиться воно. Поки розмовляв із замполітом дивізіону, батарейцями, надійшов і сержант Воропай. Доповів, що прибув після лікування для продовження служби, й сів по ліву руку, трохи попереду комбата. Замполіт чіпляв ще хвилину-другу карту на дереві, зрештою став обіч, і тільки-но підніс указку, аби показати, де проходить зараз лінія фронту, — над вогневою позицією третьої батареї просвистів ворожий 155-міліметровий снаряд і, врізавшись у дерево, вибухнув метрів за двадцять від бійців. Усі як сиділи припали до землі. Мав намір зробити це й старший лейтенант Лісовик, та не зробив. Сержант Воропай випередив його. Тицьнувся збоку й ліг попереду комбата чи принаймні мав намір лягти, але тієї миті настиг його уламок від снаряда й розчерепив перед самими очима в Лісовика сержантову голову.

Комбат і зараз не може пояснити як слід, що саме переслідувало після того: звичайний страх — адже його геть оббризкало Воропаєвим мозком — чи певність, що смерть цілилася в нього, а з волі випадку загинув інший, — однак довго ходив мов не свій, а ще довше не міг забути надто вже послідовних і злих намірів костомахи.

І ось маєш: знову те саме. В останню мить чиясь добра воля відвернула від нього удар, заслонила голову звичайною гілочкою. Не інакше як благання матері, воля і сльози матері стають між ним і смертю, захищають від смерті. Більше його немає кому захищати в цьому світі. Не те що жінкою, дітьми — коханою не встиг обзавестися. З шкільної лави — в армію, з армією — на фронт.

Прикро на душі. Сумно і прикро. Це ж треба було статися такому? Колесував по горах вздовж і впоперек, сушив цілий день голову, шукаючи порятунку для себе і своїх людей, збирався, зрештою, на таку гору, баблявся в багні, кис під дощем, аби відвернути смерть, а

смерть могла заглянути у вічі без будь-якої потуги: раз — і немає.

Лісовик припадає зайвий раз до окулярів, переко-нується, чи добре видно поле бою (тепер він обережний, веде розвідку у визначеному йому секторі лише через стереотрубу). Збирається піти вже із спостережного пункту, аби не привертати до себе увагу ворожих снайперів, та цієї миті зумерить телефон, і зв'язківець, не допитуючись, подає комбатові трубку.

— Командир полку, товаришу старший лейтенант, — попереджає стиха.

— Слухаю.

— До бою готові?

— Так точно.

— Починайте пристрілку. Нагадую: ви ведете вогонь по дотах, сусід — по танках.

Лісовик передає зв'язківцеві трубку й, забувши нараз усі перестороги, голосно командує:

— Батарея, до бою!

Гармаші схоплюються й біжать чимдуж на вогневу. Одна, друга мить — і маскування на бруствері мов не було, ще мить — і солдати приплюскли вже до гармат, кожен — на своєму місці, кожен — у своїй позі.

— По дотах! Першій — ціль номер один, другій — ціль номер два, третій — ціль номер три, четвертій — ціль номер чотири! — чути його голос. — Прямою наводкою, вогонь!

Знав: гармати наведені вже, виміри на панорамах встановлено. Лишається поєднати стрілки, дослати в жерла набої й смикнути за шнур.

Гаубиці вдарили майже одночасно. І вибухи снарядів побачив у стереотрубі теж одночасно. По напрямку непогано — чого й слід було, звичайно, сподіватися, але в усіх недоліт.

— Приціл більше чотири! — швидко вніс корективи. — Вогонь!

Цього разу три снаряди дали незначний переліт. У першої гармати, яка біла по доту на схилах гір, знову недоліт.

— Другій, третій і четвертій приціл менше два. Першій — приціл більше чотири. Вогонь!

Увесь як на віжках, а проте передчуття удачі веселить думку, бадьорить тіло.

Снаряд першої гармати дав незначний переліт, другої, третьої і четвертої — недоліт.

— Першій,— командує Лісовик,— рівень менше нуль, нуль один, другій, третій і четвертій — рівень більше нуль, нуль один. Вогонь!

Тепер снаряди лягли біля самих цілей, деякі потрапили в ціль, і комбат дав команду припинити вогонь.

— Цілі пристріляні,— доповів командирові полку.— Є окремі влучання.

— Продовжувати прицільний методичний вогонь,— надійшло розпорядження.— Постарайтеся деморалізувати або й знищити ворожі обслуги до підходу наших танків. Коли підійдуть танки, вогонь посилити до крайніх меж, не дати фашистам підняти голову і вчинити опір.

— Розумію вас: не дати підняти голову! Попередьте наших танкістів,— нагадує Тригубову,— ближній до мене дот на схилах гір поцілити за складками місцевості не можу. Він на їхній совісті.

— Танкістів уже попереджено.

За цю хвилину короткого затишшя збоку пролунало кілька пострілів. Значить, п'ята батарея теж пристрілюється. Це добре. Це веселіше. Коли поруч відчуваєш лікоть товариша, завжди веселіше. Тим більше що в них тепер вісім гармат, кожен має свою, визначену на весь бій ціль.

— Батарея! — голосно командує Лісовик.— По дотах, інтервал дві хвилини, прицільний, вогонь!

Два снаряди лягли на ціль, у двох — невелике відхилення. Але комбат не вносить корективи: стрільба є стрільба, без розсіювання не обійдеться. Зате коли гармаші влучали в доти і видно було, як звідти випурхують ворожі солдати й біжать ходами сполучення куди очі дивляться, серце радісно тьохкало в грудях, і кров прискорено пульсувала в жилах, і сила потроювалась, ніби й не було перед цим випадку із снайперською кулею і гнітючих роздумів потому, важкого каменя на серці теж не було.

Лісовик помічає в своєму секторі, ближче до німецької оборони, якісь дрібніші вибухи й мимоволі відривається від окулярів стереотруби, дивиться праворуч, вповдовж переднього краю. Еге, б'ють, виявляється, не тільки вони, б'є й артилерія з закритих позицій, б'ють ротні міномети. Дивізія, виходить, обрушилася на фашистів усіма вогневими засобами, певно, перед атакою. А коли так, у дотах і танках можуть не помітити, що по них стріляють з гори, хоча навряд щоб не помітили: батареї-верховинці перші почали стрільбу. Просто німці не укусять їх знизу. Гармаші їхні не можуть підняти так

високо жерла, щоб ударити по вершині ближніх гір, а мінометам не до верховинців зараз. Піхота наша обробляє передній край, готується до атаки, і їм не до верховинців зараз!

— Другій, рівень менше нуль, нуль один. - Вогонь.

Бомбардир вносить поправки, кладе руку на підйомний механізм, потім механізм поперечного наведення.

Якась мить чекання, і раптом...

— Єсть! — голосно вигукує комбат. — Влучили! В самісіньку амбразуру влучили!

Гармаші вдоволено посміхаються, але роботи не припиняють.

— Дай ще один на цих вимірах, чуеш, Білокін! — обертається Лісовик до батареї й кричить, надриваючись, хоч знає: команду його передасть телефоніст.

Черговий снаряд вибухає поруч із амбразурою.

— Вогонь! — Лісовика розбирає вже злість. — Ще вогонь!

Та поцілити в амбразуру не так просто. Лише за п'ятим пострілом друга гармата домоглася свого.

Комбат дає їй нові виміри й переносить вогонь на ціль номер один. Тепер по ній битимуть дві гармати, усіх, уважай, забезпечений.

Поки друга обслуга веде пристрілку, на вогневій чується ще одне радісне «єсть». Цього разу успіх мала четверта гармата.

— Молодці! — Лісовик бере трубку й сам передає це командирові обслуги. — Переносьте вогонь на ціль номер три. Зараз ми їм всиплемо!

У долині, на місці обнесених бетонованими стінами танків, знялися вгору два стовпи чорного диму. Сусід теж, виявляється, не ловив гав. Це добре, це дуже добре!

Нарешті надійшла нова команда від підполковника.

— Танки атакують ворожі позиції. Посилити вогонь.

— По дотах! — вносить корективи командир третьої батареї. — Безперервний, вогонь!

Снаряди п'ятої батареї теж вибухали у двох місцях. І це бадьорило Лісовиків дух, веселило стривожене серце. Обстановка на передовій складається краще, ніж можна було сподіватися. З усього видно: надіям не судилося стати химерою; і труд, і піт, пролитий на схилах гір, теж не повинні піти марне. Тільки б пройшли танки, тільки б забезпечити прорив танків, усе інше буде гаразд!

Коли танки вихопились нарешті з ущелини й розсіпалися, стріляючи, по долині, з дев'яти ворожих точок

не припинили опору лише три. Але постріли їхні були не дуже впевнені, тим паче прицільні. Артилеристи, не змовляючись, зосередили на них вогонь усіх восьми гармат і примусили замовкнути. Та й танкісти не ловили гав, стріляли з близької відстані, й стріляли прицільно. Видно було: в них не обійшлося без втрат — один танк димів на виході з ущелини, другий зупинився за німецькими окопами. Але всі інші вирвались-таки на простір, їх не було кому спинити, і вони, сіючи паніку, а з панікою й смерть, пішли гуляти по ворожих тилах.

Успіх танків підняв в окопах і піхоту. Спершу посилилася стрілянина, потім знялося й покотилося горами гучне солдатське «ура».

VI

Батарейці давно відійшли до укриття, смалять цигарки й діляться враженнями, а комбат сидить на своєму спостережному пункті, гріє на сонці спину й дослухається до далекого відгомону бою. Щось надто довго не стихає він, то тут, то там спалахує стрілянина, часом аж надто гучна. Мабуть, не всі німці втекли з села, деякі чинять ще опір.

Ззаду нечутно, хоч і не скрадаючись, як перед боем бувало, підійшов до спостережного пункту Грачов.

— Товаришу старший лейтенант, — покликав тихо, по-домашньому. — Грибками посмакуєте?

Лісовик різко обернувся на його голос, дивиться запитливо.

— Якими грибками?

— Смаженими.

— Жартуєте? — не вірить солдатові.

— Ну що ви, товаришу старший лейтенант, чи я посмів би! Назбирав удосвіта, а після бою підсмажив. Свіженькі й гарні, скажу вам, білі.

Командир заглядає до казанка, потім зирить знизу вгору на Грачова.

— Пахнуть спокусливо, — осміхається. — Але без чарки, мабуть, не підуть. Так що ви самі вже...

— А чому без чарки? — ловить його на слові гармаш. — Чарка теж знайдеться.

— Справді?

— Хе-хе. А ви думали, Грачов так собі, ні риба ні м'ясо? Ось, понюхайте, — подає флягу.

— Спирт?!

— Точно.

— Невже з тих іще, чернівецьких запасів?

— Що ви, товаришу старший лейтенант. З тих самі добре знаєте, ні краплі не лишилося. Це пізніше вже, по дорозі до Карпат, пригостила одна добра душа.

Комбат дивиться на нього прискіпливо.

— Ой, Грачов, Грачов. На неприємне діло напрошуетесь. Пам'ятаєте мій наказ під Коломиєю?

— Як не пам'ятати? Грачов усе пам'ятає, товаришу старший лейтенант. Наказ ваш, я так розумію, стосувався того неприємного випадку і тих людей, які не вміють пити. Коли ж чоловік п'є з розумом, то чому б йому не мати при собі на всякий випадок трішки спиртного? Флягу цю, коли хочете знати, ще на підступах до Долини вивповнено. Якби я був п'яницею, повірте, давно б усе спожнив.

Лісовикові хочеться бути серйозним, та не може. Грачов смішить його і не так своїм наївним просторікуванням, як простакуватим виглядом.

— Що ж то за випадок, для якого бережете роздобутий два тижні тому спирт?

— Отакий, як сьогодні, наприклад, урочистий.

Комбат добрішає.

— Ну гаразд,— погоджується.— Раз таке діло, несіть чарки, кличте офіцерів батареї, посмакуємо вашими грибами та й по чарці вип'ємо.

Поки за окопом на траві готуються до трапези, Лісовик простягається на шинелі, стежить за приготуванням й пригадає ту спиртну катавасію в його батареї, яку Грачов скромно назвав неприємним випадком.

Після звільнення Чернівців дивізію їхню зняли з переднього краю і спішно кинули на іншу ділянку фронту, десь між Коломиєю й Дилатином. В дорозі артилеристів (не лише його батареї — весь полк) наклав несподіваний і сильний, як на квітень, снігопад. Такий сильний, що навіть студебекери не скрізь могли пробити собі дорогу. А проте саме їх пустили попереду колони, аби прокладали колію іншим, менш потужним машинам. Просувалися повільно, подекуди доводилося чіпляти лебідку за придорожні дерева та телеграфні стовпи, аби здолати замети. Через те затрималися в дорозі й так вимучилися, поки прибули на місце, що комбат пошкодував солдатів і відступив від узвичаєного за війну правила: як тільки зайняв позицію — окопайся. Батарея стояла в селі, добре замаскована поміж ожерев і забудов, отож

можна й не окопуватися, тим більше що й людям було де перегрітись, схватись на ніч від стужі.

Пообідав з дороги, зігрів себе склянкою спирту (коли старшина підносить, то чому й не випити після того, як перемерз до кісток) і не затримувався більше на батареї, подався на рубежі матінки піхоти. Передній край проходив у безпечному місці, вздовж берега річки, тому й спостережний пункт не споруджував, як завжди, отаборився в сільській хаті. Налагодив зв'язок із піхотою, спостереження у визначеному йому секторі й приліг спочити з дороги. Вважай, усю зиму гибів по окопах, у хаті не те що не спав, грітися не завжди доводилося; отож і розніжило в теплому затишку, потягло на сон.

Спав годин зо три й ще три спав би, мабуть, коли б не розбудили. Подзвонили з дивізіону, і зв'язківець змушений був обірвати його сон.

— Спочиваєш? — спокійно, але й не дуже прихильно запитав Зварич.

— Та так, задрімав з дороги.

— Чому ж не на бенкеті?

— Якому це... бенкеті? — не зрозумів командира дивізіону, проте насторожився, догадуючись.

— Батарейному. Тільки-но дзвонив перший. Був із своїм заступником у вогневиків твоїх. Перепились, каже, покотом лежать.

У комбата сон мов рукою зняло.

— Не може бути.

— Я сам так думав, але мене запевнили, і досить авторитетно. Вимагають вжити заходів, покарати винуватців.

— Зараз іду на батарею.

— Иди, й негайно. Я теж там буду.

Дорогою не ступав — рвав ногами сніг.

«Мерзотники. Які мерзотники! — повторював раз у раз. — Пошкодував їх, думав: хай спочинуть після важкої дороги, а вони он до чого додумалися, байдикуючи: перепилися».

З тим настроєм прибув і на вогневу. Біля гармат стояло по вартовому, вештався хтось і на кухні, а більше — ні душі.

— Де старший на батареї? — запитав кухаря.

— У хаті, товаришу старший лейтенант. Отам, — кивнув головою.

Комбат зміряв його прискіпливим поглядом, проте лишився задоволений: кухар хоча й смикнув хмільного, однак був у нормі і навіть цілком у нормі.

Нічого не сказав йому, мовчки пішов до хати. Не встиг наблизитися до порога, розчинилися сінешні двері й звідти, одягаючись на ходу, вибіг Галстян.

— Товаришу старший лейтенант! — виструнчився чи принаймні намагався виструнчитись перед комбатом. — Батарея відпочиває. За вашу відсутність сталася неприємна подія.

— Яка?

Гарний з лица і поставою Галстян завжди виділявся з-поміж офіцерів ошатністю, хвацькою молодечою виправкою. Але зараз і він не міг похвалитися цим. Обличчя червоне і якесь набрякле, схоже, що припухло, а осяйна усмішка видалася дурною і недоречною. До всього ще й заплітався і на ногах тримався нетвердо.

— Зайве випили, товаришу старший лейтенант.

Лісовик стояв перед ним суворий і невблаганний, ждав ще чогось і, не діждавшись, розпорядився:

— Оголосіть тривогу.

— Слухаю.

Зумисне відійшов далі, щоб видно було, як вибігатимуть батареїці із своїх зимових квартир і ставатимуть на визначене кожному місце на вогневій позиції... Виглядище, як і сподівався, було не вельми веселе. Одне — гармаші не поспішали вибігати, а друге — не найкоротшим шляхом бігли. Галстян хоч і випивши, однак розумів, що то неподобство, забіг до одної хати, розбуркав, певно, лейтенанта, потім — до другої. Лише після цих заходів солдати зачастили на дверях, деякі вилітали звідти, мабуть, не по своїй волі — заднім фасом і, порачкувавши по снігу, отямлювались-таки й поспішали на вогневу.

— Батарея, до бою! — скомандував Лісовик.

— Батарея, до бою! — луною повторили його команду.

Засік час, стоїть, поглядає то на гармашів, то на годинника.

— Перша готова! — доповідають.

— Четверта готова!

— Третя готова!

— Батарея! — подав команду. — В дві шеренги шикуйсь!

Поки солдати шикувалися, пішов до гармат, перевірив установки. У першій все було правильно, ледь-ледь не на місці пухирець рівня, у другій лише приціл встановлено як треба: напрямом або вибило бомбардирові

з голови, або не встиг поставити на приладі і поеднати стрілки.

«Так,— сказав сам собі.— Ось і наслідки».

— А де старшина? — суворо запитав, наблизившись до шеренг.

— Не може стати в стрій, товаришу старший лейтенант.

— Чому?

— П'яний.

— Привести й поставити,— розпорядився.— А водії, кухар? Чому вони не в строю?

— Зараз будуть.

Механізатори швидко з'явилися і стали на своє місце, кухар, видно, не сподівався, що його покличуть, переодягнувся і тому прибіг останній.

Лісовик оглянувся ще раз на хату, звідки мав вийти старшина, й заляк, приворожений незвичайним видовищем: солдати тримали Васькова під руки. Намагалися вести, але зусилля їхні були марні: старшина зовсім не володів ногами, і вони тяглися по снігу, мов перебиті.

— Стій! — махнув рукою.— Однесіть туди, де взяли.

Вилаяв себе в думці: не треба було робити з цього комедію; раз сказали, що не може, значить, не може.

— Батарей, рівняйсь! — подав, не роздумуючи, команду, аби хоч якось заглушити в собі неприємність.— Струнко! Перша шеренга, п'ять кроків уперед, марш!

Солдати не зовсім чітко, а проте виконали команду.

— Кру-гом! Командири обслуг, крок вперед, марш!

Пройшовся, приглядаючись до кожного з гармашів, вздовж однієї шеренги, потім — вздовж другої.

— Хто з вас абсолютно тверезий? Два кроки вперед, марш!

З шеренги вийшли і стали попереду лише шофери.

— А хто випив не більше ста грамів? Один крок вперед, марш!

Цього разу комбатову команду виконало чоловік шість. П'ять із них — наймолодші і один найстарший — Грачов.

— А інші що думали? І чим думали?! — різко підвищив голос.

Лісовик пождав трохи, ніби справді хтось міг відповісти на поставлене щойно питання, знову пішов між шеренгами, суворий і зосереджений.

— Юнаки, діти можна сказати, і ті розуміють, що вони — в армії, на фронті! — похвалив молодь.— А де ваше розуміння свого обов'язку? — звернувся до стар-

ших.— Вам же по двадцять п'ять і тридцять, ви віком годитеся в батьки!

Солдати — ні пари з уст. Одні — потупили зір, інші, навпаки, не зважувалися ховати від комбата очі й дивилися на нього, мов спіймані в шкоді діти, — і винувало, і настрахано.

— Де взяли спирт? — зупинився Лісовик перед кухарем.

— Під Чернівцями, товаришу старший лейтенант, тоді, як відбили у німців спиртзавод.

— І багато його у вас?

— У старшини — дві каністри. Скільки на машинах — не відаю.

— Сержант Панченко, — обернувся до старшого серед шоферів. — Скільки на машинах спирту?

— Не знаю, товаришу старший лейтенант! То — таємниця кожної обслуги.

— Ага. Навіть так. Командири обслуг! До мене.

Сержанти підбігли і стали перед комбатом у позі цілковитого послуху.

— Наказую самим піти й принести всі запаси. Всі до краплі!.. І вам, — обернувся до кухаря. — Теж до єдиної краплі. Те, що є в старшини і що у вас, до речі. Ідіть, — відкозиряв.

Кухар обернувся й побіг мерщій. А командири обслуг стояли.

— Дозвольте взяти людей, товаришу старший лейтенант, — одважився командир третьої обслуги.

Комбат глянув на нього і, збагнувши, до чого це, кивнув:

— Беріть.

Перший приніс кухар — йому найближче.

— Все? — кивнув Лісовик на каністри.

— Сулійка ще, товаришу старший лейтенант, — кухар дивився такими очима, ніби просив про помилування.

— Несіть і сулійку.

— Слухаю.

Чотири командири обслуг ішли в супроводі чотирьох бійців, і в кожного по дві каністри в руках.

— Нічого собі запаслися. — Комбат дивиться на ту процесію й очам своїм не вірить: вісімнадцять каністр? Триста шістдесят літрів спирту! Що ж із ним робити!

Велич ставити запас кожної обслуги перед бійцями обслуги, а тим часом думає. І коли жде кухаря з сулією, теж думає.

— Усе? — питає зрештою.

— Усе.

— А тепер відкрити каністри й вилити спирт на землю.

Батарейка зацікавила. Очі протверезіли враз, по обличчях пробіг такий неприродно великий подив, такий тверезий смуток, ніби усім їм, винним і невинним, пригрозили смертю, ставлять до муру.

— Вилити наказую! — грізно нагадав комбат, і нагадування те підцьвохнуло зрештою командирів обслуг: швидко і вправно, ніби замки у гаубицях, відкрили й поклали набік усі шістнадцять каністр.

— А вам що, окреме запрошення? — недобре подивився на кухаря.

Той не зразу збагнув, що це стосується його, а коли збагнув, заметушився і ніяк не міг упоратися із заціпками в каністрах.

— Допоможіть, Коцюба, — звелів Лісовик найближчому з гармашів. — Не бачите, як чоловік мучиться?

На білім покривалі з снігу помітно ширилися проталини. Здавалося, тріснула земля і на цій вузькій смужці між шеренгами, жваво побулькуючи, запульсували джерела. Невеликі, але гомінкі і чисті.

— Ги! — злетів чийсь недоречний сміх, та спіткнувся об гострий погляд старшого лейтенанта Лісовика.

— Кому там смішно? Вам, Грачов?

Але Грачов — сама покірність. Стоїть виструнчений і зосереджений, ніби й не до нього. І всі інші теж зосереджені, німотно-мовчазні, не знати, бояться так гніву комбата чи дослухаються, приголомшені несподіваною розв'язкою, до пульсування спирту у вузьких затворах каністр.

Коли воно стихло, те голосне, недоречне веселе побулькування, Лісовик підійшов до шофера і запитав:

— Каністри ваші?

— Наші.

— Так от беріть їх і наповніть тим, чим належить наповнювати, — недобре подивився на Панченка. — Забули, що каністри видано для запасного бензину, а не для річного запасу спирту? Думали ви, що було б, коли б вийшов на марші бензин, коли б ми стали в дорозі?

— Запас бензину у нас є, — несміливо виправдується Панченко.

— Де він? У чому ж ви тримаєте його?

— У бочці, товаришу старший лейтенант.

Змовк на мить: як же, такої дрібниці — і не знає. Зрештою обернувся до вогневиків.

— Це раз,— знову посуворішав на обличчі.— А друге: за грубе порушення дисципліни, за поголовну п'янку під час виконання бойового завдання командирам обслуг висловлюю своє крайнє незадоволення і пропонуватиму бюро комсомольської організації розглянути їхні особисті справи. Старшину Васькова,— обернутися до лейтенанта Галстяна,— з посади увільнити й порушити перед штабом полку клопотання про найсуворіше покарання, аж до штрафної роти. Корова і спирт виявились ланками одного ланцюга.

Якийсь час мовчить, ходить перед лавами замислений, чи то виважує серйозність свого розпорядження, чи пригадує, що має казати далі.

— Це два,— підсумовує зрештою.— І третє. Надалі категорично забороняє вживати спиртне. Всім без винятку, і не на місяць, не на два, аж до остаточної перемоги. П'ють ті, хто вміє пити, а ви зганьбили себе сьогодні, і найганебнішим чином. Батарейці негайно розпочати спорудження вогневої позиції. В півпрофілю,— подумав і додав по короткій паузі:— Про виконання доповіді завтра о десятій нуль-нуль. Офіцерам дати розпорядження і зайти до мене. А зараз — до роботи.

То був єдиний неприємний випадок у його батареї, вважай, за всі два роки після сутички із Завідоновим. Хміль швидко вивітрився з голів батарейців, а похмілля тривало довго. Старшину Васькова не минула-таки штрафна. Та й Галстяну пахло тим же. Відбувся суврою доганою по партійній лінії, а могло б бути й гірше, коли б не зважили на те, що під час походу на Чернівці Галстян відзначився в бою — відбив атаку цілої роти німців, яка опинилася якимсь дивом у тилу й атакувала батарею з лісу.

Йому, комбатові, теж нелегко було видихувати ту спиртну катавасію. Заспокоївся і забув її по-справжньому лише тоді, як повернувся через місяць старшина Васков і попрохав дозволу продовжувати службу в третій батареї.

...Чарок не знайшлося в старшини. Замість чарок склянки поставили на розісланому плащ-наметі. Галстян дивився на них і усміхався своєю осяйною усмішкою.

— До остаточної перемоги ніби далеко ще, комбате? — нагадав Лісовикові його обіцянку.

— А може ж, сьогоднішня перемога теж чогось варта,— в тон йому Лісовик.— І потім,— додав, осміхаючись,— не сподівайтесь, що матимете від Грачова таку

порцію, як під Коломнею від старшини. Сто грамів — не більше. Правда, Граčov?

— Коли б і хотів більше, то не вийде, товаришу старший лейтенант. П'ять чоловік нас, а фляга не зовсім повна.

— Не втримався, надпив-таки?

— До позавчорашнього дня тримався, а позавчора урвався терпець: промок до кісток і, вибачайте, замерз, як цуцик.

Телефоніст зачув зумер і кинувся до апарата.

— Товаришу старший лейтенант,— виглянув з окопу.— До телефону.

Комбат спускається в окоп, бере трубку.

— Говорить третій,— чує голос командира дивізіону.— Негаймо бери розвідників, зв'язківців і йди в господарство восьмого.

— Батарея лишається на місці?

— Звичайно.

— А перший знає про це?

— Так. Це його розпорядження.

— Наказ зрозумів іду в господарство восьмого.

«Отакої,— невесело думав Лісовик, вилазячи з окопу.— Не встигли отямитися після бою — уже треба наздоганяти піхоту, підтримувати другий батальйон... А як же підполковник Тригубов? Не потрібний йому підручний командир батареї, чи не хоче наражати на повторну небезпеку одного й того ж? Попереду укріпрайон, і, мабуть, міцніший, ніж цей, що взяли. Знову треба буде лізти комусь у вовчу пашу».

— Не дають, Граčov, поласувати твоїми грибами,— розвів перед солдатом руки.

— А що таке?

— Наказано іти в розташування піхоти... Лейтенанте Мізерний,— звернувся до командира розвідки.— Беріть радистів, розвідників — і в дорогу. Телефонну лінію тягніть одразу ж.

VII

Щойно відвойоване у німців село лежало в долині тихо й непривабливе. У центрі хати тільки подзьобані уламками снарядів, на околицях є й понівечені. Вулиці захаращено ворожим транспортом і всяким іншим мотлохом. Навіть убитих не встигли підібрати, валяються в кюветах, та по садках у тій позі, в якій застала їх смерть.

І селян не видно. Поховалися, мабуть, по льохах і всіх інших криївках, усе ще бояться показатися на світ божий. Та й наших солдатів теж не густо в селі. Тили ще за горами, не сміють, мабуть, заходити в цю непевну пастку, а передові частини там, де їм і належить бути,— на передньому краї.

На південній околиці, в одній з передостанніх і чи не найпристойннішій з усіх інших хат, вирішено було зупинитися.

— Заглянь, Завідонов,— розпорядився Лісовик,— чи є в цьому дворі жива душа, чи можна зайти до хати.

Розвідник підійшов до дверей і гучно постукав у них прикладом.

У глибині будівлі почувалася обережна хода.

— Хто там?

— Свої. Вийдіть на хвилинку.

Коли прочинилися двері, Завідонов укляк з несподіванки й зробив великі очі: перед ним стояв піп.

— Добридень, батюшко.

— Добридень, пане, добридень,— вклонявся за кожним словом господар.

— Можна у вас спинитися на час?

— А чом же? Таким гостям ми завжди раді.

Він вийшов за поріг, жде, потираючи руки, тих, що наближались від воріт.

— Прошу, пане офіцер,— вклонився й Лісовику.— Прошу. Господа у нас велика, є де перебути.

Він шмигнув наперед, розчинив перед артилеристами двері.

— Се для панів офіцерів,— показав на чисту, гарно вмебльовану світлицю,— а се для вояків,— розчинив інші двері.

— Нам для роботи, батюшко,— зауважив Лісовик.— Тож проведіть, мабуть, усіх до тієї кімнати, що для вояків. Якщо доведеться ночувати, тоді вже скористаємося вашою гостинністю й підемо до світлиці.

— Воля ваша, пане офіцер, воля ваша.

Піп провів їх до кімнати й зник невдовзі.

— Виставити у дворі вартового,— розпорядився комбат.— Спостережний пункт на даху.

— Слухаю!

— Батальйон спробуйте розшукати по рації. Коли не пощастить вам, Мізерний, доведеться йти в розташування передових частин.

Лейтенант мовчки приклав руку до кашкета й пішов виконувати наказ командира батареї.

Син степу, його привільних обширів, Лісовик ніяк не міг при звичаїтися до гір і гірських вимірів. З вогневої позиції здавалося, що до наступного пасма гір шапкою докинути, і звідси, з південної околиці села, теж здається, що гори поруч. А доведеться йти — попочухрає, поки добереться до них. Тепер тільки, коли спустився вниз і перетнув піхтурою село, бачить, що від села до вузького проходу в горах, де має бути зараз оборонна лінія во-рога, ще йти та йти, вдвічі, коли не втричі далі, ніж від попової хати до вогневої. А це не обіцяє спокійного сну на попових перинах. Не інакше як в окопах випаде спати, якщо встигнуть вирити їх до ночі.

— Ну, як воно тут,— підійшов до радиста,— все ще не обізвався штаб батальйону?

— Мовчить, товаришу старший лейтенант.

— Погано.

— О дванадцятій обізветься,— заспокоює радист.

— Чому так думаєте?

— Вперше хіба зв'язуватися з ними? О дванадцятій штаб другого батальйону завжди виходить в ефір.

Комбат постояв, роздумуючи, і мовчки пішов до дверей.

На виході з веранди знову здивав попа. Цього разу він був не сам.

— Пане офіцер,— послішив заговорити з Лісовиком.— Моя паніматка,— показав на молодшу від себе років на двадцять жінку,— хоче пригостити панів вояків гарним обідом.

— Спасибі,— прихильно усміхнувся комбат.— Обід для нас уже варять, принесуть.

— Не ображайте нас, пане,— посмутнів піп.— Ми від щирого серця. Коби лиш знали, які вони ненависні нам, сі шваби й мадяри. Геть-чисто обібрали нарід. Не відмовляйтеся від нашої приязні до вас. У хліві в мене є вівці. Ані я, ані паніматка не годні забити для панів вояків валашка. Просили-м би, аби пани вояки самі зробили те, ну й оббілували. А паніматка приготує.

Лісовик вагався. І погоджуватися не одважувався, і ображати цих людей не мав охоти.

— Ми армія справедливих, батюшко, нам не велено робити це.

— Але ж на те є наша добра воля.

— Вірю. Та діло це може пригледітися людям, які мають зло на нас, скажуть: мародерствує Радянська Армія.

— Крий боже, тут усі свої. Та і я, паніматка свідки тому.

Аргументи були вичерпані.

— Знаєте,— сказав наостанок,— ми не певні, що надовго затримаємося тут. Нехай пізніше, коли знатимемо, що залишимося на ніч.

— Най буде так, най буде так.

На передовій, здається, затихло. Лише вряди-годи обзивався то з одного, то з другого боку кулемет. Цікаво, де ж проходить передня лінія? Німецька — по гірському хребту, це безперечно. А наша? В долині чи на схилах десь, ближче до німців? Таланить же, їй-богу. Від самої Волги йдуть і все потрапляють у гірші, ніж ворог, умови. Оскол широкий був, мов море, підійшли до Дінця — наш, лівий берег виявився гладеньким і голим, як турецький святий. Німці на горах сиділи і в лісі, — а вони на рівнині; німці оборонялися за річкою, — а їм треба було наступати під шквальним вогнем з усіх видів зброї, треба було форсувати річку. Те ж саме, коли не гірше, чекало на Дніпрі потім — на Бузі і Пруті, тепер тут ось, у Карпатах. А гори ж тільки-но почалися, їм ні кінця ні краю. Невже отак і наступатимуть — лише по дорозі? Невже кожен перевал, кожную гору в Карпатах доведеться брати штурмом?

Одна гора високая,
А другая низька.
Одна мила далекая,
А другая близька,—

пригадав прикарпатську пісню і не потішив себе тією згадкою, не міг потішити.

— Товаришу старший лейтенант! — почувся голос радиста.— Восьмий біля мікрофона.

— Та ну?

— Їй-богу.

Лісовик схоплюється й біжить чимдуж до хати.

— Добридень, Іване.

— Здоров, Андрію.

— З милості старших я знову з тобою.

— Прекрасно! Я, як сам знаєш, завжди радий тобі і твоїм хвацьким гвардійцям.

— Хочу зустрітися,— перейшов до діла Лісовик.— Передай координати.

— Гаразд, передаю.

Комбат добуває з планшетки карту, визначає за переданим комбатом-два кодом місце батальйонного штабу й очам своїм не вірить.

— Слухай! Ти не помилився? — перепитує піхотного командира.

— З якої речі?

— Ми з тобою сусіди, виявляється.

— Справді?

— Виходить, що так. В одному квадраті обсілися, та ще й неподалік, на суміжних вулицях.

— Чудася! — весело сміється комбат-два. — Будь гостем, коли так.

— Іду.

Піп, мабуть, чув ту гучну й веселу розмову. Тільки Лісовик із хати — і він тут як тут.

— Лишається, пане офіцер?

— Мабуть, що так.

— То скажіть панам воякам, нехай допоможуть нам упоратися з тим валашком.

Комбат усміхнувся.

— Гаразд, хай буде по-вашому. Завідонов! — покликав старшого сержанта.

— Слухаю! — виглянув той із хати.

— Допоможи чоловікові в його господарських заходах.

Від піхотинців комбат повернувся з гостем — капітаном Бондаренком.

Обід справді готувався щедрою рукою. На столі парував запашний, забутий за два роки фронтового життя домашній борщ, лежав на хлібниціях покраєний скибками житній хліб, на тарілках — холодна закуска до вина та горілки: квашені огірки, помідори, поріzana тоненькими смужками шинка; серед всього іншого — і горілка, звичайно, іскристе виноградне вино.

Господарі метушилися довкола офіцерського столу, запрошували сідати.

— Спасибі, — дякував Лісовик. — Але горілку приберіть. У вояків теж. Вистачить з нас і вина.

— Як то? — дивується піп.

— Поруч фронт, пане господар. Стіл у вас і без горілки розкішний. Схоже, що ми зібралися святкувати день перемоги над Гітлером.

— А сьогодні і є день перемоги, тим паче для нас із паніматкою, для мешканців нашого села. Ви звільнили нас у сей щасливий день від влади супостата.

— До війни ви були під чехами, здається? — поцікавився командир батальйону.

— Перед самою війною під мадярами, пане. По горах, — показав він у той бік, де стояла Лісовикова ба-

тарей,— проходив кордон, а одразу за нашим селом такі мури, скажу вам, що ми дивилися днями на приготування швабів у тамтих мурах і хитали головами: як то бідні вояки братимуть їх? Все, прошу панів, у бетоні та в колючих дротах.

— Це він допоміг нам узяти,— кивнув капітан Бондаренко на Лісовика.— Забрався з своїми гарматами на гори й розбив звідти геть усі укріплення.

Піп, мабуть, не вірив тому, що чув із уст офіцера: довго й неприховано здивовано дивився на комбата.

Щоб приховати якомось свою ніяковість, Лісовик підніс чарку.

— За все добре, товариство.

Тієї ж миті заглянув жінку, яка усе ще поралася біля столу.

— А ви, паніматко?

— Красно дякую ласкавому панові,— засвітилася на обличчі попадя,— але я не можу.

— Е, ні, так не годиться,— підвівся Лісовик і посадив її за стіл.— Ми казна-що можемо подумати.

— Мені ж поратися треба,— виправдовується жінка.— І тут, і біля панів вояків.

— Винця, паніматко,— виручає її господар.— Один келишок винця — та й підеш собі. А то пани офіцери справді казна-що подумують.

— Ну, то будьмо живі та здорові.

Розмова на якийсь час стихла, кожен був зайнятий своїм ділом.

— А борщ у вас який смачний,— похвалив господиню старший лейтенант Лісовик.— Такий борщ тільки моя матуся вміє готувати.

Попадя радіє похвалі.

— А ви, пане офіцер, звідки будете родом? — цікавиться піп.

— Із запорізьких степів, батюшко. А він,— показав на командира батальйону,— з Полтавщини; лейтенант — із Саратова.

— Як доля зводить людей, прошу панів. Чи думав я коли-небудь, що сидітиму за одним столом і з уродженцями таких далеких країв? Боже, боже, де той Саратов.

— У нас і сибіряки, і вологодці є,— похвалився комбат.— Країна велика, було де розмахнутися, було кого і виставити проти Гітлера.

— Правда ваша. Хто б міг подумати, що шваб дійде до Волги і повернеться назад? Йой-йой, жодна країна не вистояла б у такій війні. То диво, панове, дивнее диво!

Матушка принесла й поставила на стіл гарячу картоплю з бараниною, прибрала порожні тарілки. Піп скористався нагодою й потягся до карафки, аби налити ще по чарці.

— Для вас, можливо, і диво,— вів тим часом Лісовик,— а ми певні були, що переможемо у цій війні.

— Правда? — Піп кинув на нього догідливий, але не дуже певний погляд.

— Мені можете вірити. Я належу до тих багатьох українців, на чю долю випало відходити до Волги й стояти на смерть на Волзі. Погодьтеся: коли б вони думали інакше; мабуть, таки не відходили б.

Піп підніс чарку, хотів проголосити тост, та тієї миті у дворі пролунала автоматна черга, а за нею — надривний крик вартового:

— Тривога!

Офіцерів як і не було за столом. Переляканому на смерть попові здалося, що налетів вихор і вихопив їх в одну незбагненну мить. Чути було тільки, що десь хтось командує, різко й суворо, хтось пояснює, що сталося, чому піднято тривогу.

— Господи, Ісусе Христе! Господи, Ісусе Христе! — бігав по хаті піп і не знав, куди подітися. Він почув одне-єдине слово: німці, збагнув, що над ним і його домівкою нависла небезпека, але що робити, куди податися,— з ляку не міг придумати.

— Зв'язківцям зайняти оборону біля вікон! — вбіг знадвору комбат.— Всім іншим прикрити з городу й вулиці двір.

— На бога,— торкнувся його руки піп.— Скажіть, що сталося?

— Німці, батюшко. Ховайтеся в підземелля, тут буде бій.

— О господи! Де ж паніматка, господи?!

— Їх небагато,— зайшов до хати й командир батальйону.— Певно, побачили, що в селі немає військ, і наважилися вилізти із схованки, пробитися до своїх. Телефон працює? — обернувся до телефоніста.

— Так.

— Зараз ми їм покажемо, де раки зимують. Алло! — покликав він у трубку.— Штаб? ПНШ-один до телефону. Це ти, Федотов? Мобілізуй людей і поспіши на виручку. Я в п'ятому, у будинку попа. На нас наразилася група німців, видно, виходять із оточення. Постарайся зайти їм з флангу й ударити прицільним вогнем. У штабі оголосити бойову тривогу. Все, виконуй.

Бондаренко поклав трубку і, зводячись, хотів сказати щось Лісовикові, та в ту мить німці полосонули по вікну автоматною чергою й примусили його вклонитися підлозі.

Батареець примітив, звідки стріляли, і не забарився пужнути фашистів. За його сигналом заговорили й інші автомати — з-за одного і другого рогу попової хати, з-за прибудов у глибині двору.

— Без потреби не стріляти! — попередив Лісовик і вийшов на подвір'я, — видно, хотів нагадати про це й іншим.

Якийсь час німці не показувалися з-за сусідньої хати, цілком можливо, що відступають під її прикриттям, хочуть обійти артилеристів. У їхньому становищі це, мабуть, найбільш розумний вихід. По праву руч — село, там наражаться на когось із наших. Якщо обходитимуть, — не інакше як обійдуть садибу попа зліва, так легше опинитися в лісі. Чи поталанить невеличкій групі проникнути через фронт, — це, як кажуть, бабуся надвое гадала. Але з села вони можуть вислизнути, коли правильно зорієнтуються.

— Лейтенант Мізерний!

— Слухаю.

— Хто з наших на горищі?

— Розвідник Прохоров.

— Пошліть туди ще одного. Накажіть стати в зручному місці й не спускати з німців очей. Завдання — відрізати їм шлях до лісу, вчасно попередити, коли підуть у тил.

Чи німці заглядели солдатів, які поспішали від батальйонного штабу на виручку артилеристам, чи просто мислили так, як щойно мислив старший лейтенант Лісовик, — за хвилину-другу справді поткнулися відійти в тил, а звідти — через садки до лісу. Але їм швидко відбили охоту потикатися туди. Розвідники пустили з горища та й з-за прибудов кілька автоматних черг і змусили повернутися під прикриття сусідньої хати.

Комбат радів: розпорядження було вдале і своєчасне. Але радості тій не судилося стати тривкою. Ворог теж не дрімав. Відхід його виявився всього-на-всього маневром. Саме тоді, як розвідники та й сам комбат клопоталися, аби не пропустити тих, які відходять до лісу, четверо німців полишили свою криївку й побігли стрімголов до сарая, який стояв неподалік від попової хати. Черга з вікна повалила одного з них, потім другого, та двом пофортунило-таки прорватись і схватись за будівлею. А

то вже була загроза: звідти легко закидати артилеристів гранатами.

— З сарая не зводить очей,— розпорядився Лісовик.— Як тільки виткнуться, зрізати автоматною чергою. У нас є десь гранати? — до Мізерного.

— Навряд. А втім, треба запитати зв'язківців.

— Гаразд. Тільки...

Не встиг висловитися до кінця, з-за рогу сусідського сарая показалася товста балабуха. Завідонов дав туди чергу, та не перешкодив пострілу. Тієї ж миті попова хата здригнулася, на голови оборонців полетіла потрощена черепиця, уламки дерева й цегли. Подвір'я заволокла знята вибухом пилюка.

— Ох ти ж, гаді! З фаустпатрона стріляє. Де ж гранати?

Мізерний був уже поруч.

— Є?

— Є, товаришу старший лейтенант.

— Давай.

Лісовик зняв запобіжник, виглядає, прикидаючи оком, з-за хати. Щоб поцілити, треба вибігти на мить... Е-е, що буде, те й буде.

Розігнався і кинув гранату так, щоб лягла по той бік сарая. Знав: одразу ж треба вернутися до своєї кривки і, здається, не барився на видноті, а проте німець встиг прицілитись по ньому. Завідонов перший помітив, як фашист висунув автомата, хотів зашкодити пострілу, та, мабуть, збагнув в останню мить, що пізно вже: ступнув рішуче з-за рогу і, сіпнувши на себе старшого лейтенанта, опинився попереду, віч-на-віч із пушеною з-за сарая автоматною чергою.

Лісовик підхопив його обома руками й потяг мерщій до кривки.

За сараєм вибухнула граната, та комбат не цікавився наслідками вибуху: порався біля Завідонова, старався довідатися, що з Завідоновим.

— Чоловіче добрий, що ти зробив?

— Не галасуй, комбате. Скажи, хай перев'яжуть.

— До хати його,— наказав першому, хто потрапив на очі.— Перев'язати, зробити все, аби вижив!

Схопив у руки автомат Завідонова, підійшов до Мізерного, який стояв на місці старшого сержанта.

— Падлюки! — процідив крізь зуби.

Постояв, прикидаючи щось у думці, і знову до Мізерного:

— Тих, що за сараєм, накрили гранатою? Не чути більше?

— Мовчать, мабуть, побиті.

— Треба захопити цю будівлю.

— Нащо? Вона нічого не дасть нам.

— Хоча б на те, щоб знову не дісталася німцям.

Глянув туди, де сиділи, причаївшись за курятником, його розвідники, певно, мав намір дати вже наказ захопити сусідський сарай, та саме в той час з вулиці почулася стрілянина, мабуть, піхотинці Бондаренка нагодилися. Німці, відстрілюючись, подалися до городу, потім — на причілок хати, за якою ховалися, але там їх настигли автоматні черги артилеристів. Комбат не остерігався вже, перебіг, спонукаючи за собою розвідників, до сарая в сусідньому дворі і перший полосонув звідти із автомата.

Ворожі солдати опинилися між двох вогнів. Їм не було куди діватися, і вони зняли вгору руки.

Піхотинці швидко обеззброїли їх і привели на попове подвір'я, перед очі капітана Бондаренка.

— Що робити з ними? — звернувся той до Лісовика.

Старший лейтенант ніяк не міг утихомирити в собі лють. Та, глянувши на полонених, на їхні зблідлі від ляку обличчя, якісь порожні, нетутешні очі, згадав, що не ці фашистські молодчики цілились в нього із автомата, поранили Завідонова, — ті лежать за сараєм, — і утримався від готового вже вироку.

— Як там Завідонов? — запитав Мізерного.

— Поранення тяжке. В живіт, і двома кулями. Але тримається.

— Сволота! Ух, сволота! — цідив крізь зуби гнів і злобно косився на полонених. — Машина знайдеться в тебе? — обернувся до капітана Бондаренка. — Завідонова необхідно відвезти до санбату. І негайно. Поранення в живіт, а чоловік тільки-но пообідав.

— Чом не знайдеться... Федотов! — покликав ПНШ-1.

— Слухаю, товаришу капітан.

— Де твій драндулет?

— У штабі.

— Жени сюди, пораненого треба відвезти. А серед цих, — кивнув на німців, — є поранені?

— Немає. Є забиті.

— Забитим путь одна. Ти не відповів, Андрію, — знову обернувся до Лісовика, — що робитимемо з живими?

— Допитати треба, — все ще хмурився й вагався, хмуричись, Лісовик. — Хоча і так видно, — додав перегодя. —

Це ті, що сиділи в дотах і мали розстріляти нас із тобою на підступах до села.

— Тоді тобі й карти в руки. Допитуй.

Комбат мовчав. Дивився перед себе, думав і мовчав.

— Одсилай,— махнув нарешті рукою.— Штаб має перекладачів, хай допитують і випитують що треба.

Тим часом на подвір'я заїжджала вже легкова трофейна машина.

Лісовик пішов до Завідонова.

— Ну як ти, старина?

— Погане діло, комбате. Не дійшов я з тобою до Берліна.

— Нічого, ще дійдемо. Ти дужий, не падай духом. Піхота підігнала он машину. Я дам у твое розпорядження двох розвідників. Одвезуть тебе в санбат, а з санбату — одразу ж і до госпіталю. Там зроблять операцію, і все буде гаразд. Головне — не падай духом, моряче. А вилікуєшся — не йди в іншу частину, шукай у цьому бурхливому морі мій корабель. Тільки мій, чуєш?

— Чую.

— Ну, видужуй!

Розвідники обережно поклали свого товариша на два плащ-намети й винесли до машини.

VIII

На фронті затишшя. Чи надовго — невідомо. З усього видно, що тупцюватимуться біля цього пасма гір, і не один день. Ворог окопався по всьому хребту, зіпхнути його, атакуючи з долини, навряд чи поталанить. Тож поки що тільки поодинокі постріли з гармат — то з одного, то з другого боку — й нагадують, що тут проходить фронт, що зійшлися дві ворожі армії, пристрілюються і прицілюються, де слабші місця, чи є така ланка в обороні, яку можна було б прорвати, і без великих втрат.

Десь в іншому місці, може, й пощастить знайти таку ланку, тут — навряд.

Батальон капітана Бондаренка зайняв оборону далеенько від села і на найвідповідальнішій ділянці: по обидва боки ущелини, в якій проходить дорога. Проте командир третьої батареї не поміняв свого спостережного пункту, та навряд чи й поміняє найближчим часом: із села шосе проглядається краще, ніж із лісу, а для артилерійської розвідки більше нічого й не треба. Відстань

для неї мало важить, важливо бачити ворожу оборону в усій площині.

Зупинивши свій вибір на поповій хаті, комбат відселив зайвих людей до сусідів з тильного боку й наказав без потреби не ходити до нього, аби не виказати ворогові спостережний пункт.

— Схема оборони готова? — холодно запитав Мізерного.

— Зараз кінчаю.

— Дасте я гляну.

— Гаразд.

Лісовик припадає до окулярів стереотруби, довго й прискіпливо розглядає ущелину, німецьку оборону в районі ущелини.

— Прошу, товаришу старший лейтенант, — стає обіч нього Мізерний. — Схема готова.

Комбат підходить ближче до світла, з тим же холодним спокоєм на обличчі, з яким дивився щойно в стереотрубу, дивиться на схему.

— Мало ми знаємо про ворожі вогневі точки, — озвався згодом, — доведеться йти в окопи, вивідати усе, що можна вивідати, в командирів рот.

— Обов'язково в окопи?

— А чом би й ні?

— Усе, що відомо командирам рот, знають у штабі. А штаб — поруч.

— Можливо, й так. Поговоріть спершу із штабом. Боюсь тільки, що він не дуже втішить вас новинами. Якщо догадка моя справдиться, рано чи пізно доведеться йти в окопи піхоти й винищпорювати вогневі точки зблизька.

Мізерний примовк, видно, не дуже подобалася йому ця перспектива. Та комбат не зважав на те. Передав лейтенантові схему й знову став біля стереотруби.

Після бою з оточенцями він зробився похмурий і неговіркий, якийсь обернений в себе. Мізерний помічає це, однак не насмілюється розпитувати, що з ним, чим недоволений. Відверто кажучи, і без розпитувань ясно: причин бути засмученим вишукалося більше ніж треба. Одне — день якийсь нещасливий сьогодні, старший лейтенант двічі був на волосинку від смерті, а друге — інший прийняв на себе його смерть. Вини комбатової в тім, звичайно, немає. Завідонов сам, може, й неосмислено, швидше за велінням серця, аніж розуму, став між Лісовиком і ворожою чергою з автомата. Але вчинок

його, пролита за іншого кров не йдуть чоловікові з думки, засмучують серце, і, певно, неабияк.

Гучний зумер пробудив дрімотну тишу.

— Слухаю,— поспішив обізватися телефоніст.

— П'ятого можна до телефону?

— Зараз.— Телефоніст затулив долонею трубку, звів на комбата очі.— Це вас, товаришу старший лейтенант.

— Хто там?

— З вогневої хтось.

Комбат неохоче підійшов, схилився над телефоном.

— П'ятий слухає.

— Добрий день, товаришу...— Той, що говорив по другий бік дроту, хотів назвати звання свого командира, та второпав, що не велено, й осікся на слові.

— Слухаю! — голосніше і явно невдоволено нагадав про себе комбат.

— Це я, товаришу п'ятий, Панченко. Добрий день.

— Добрий день. Що скажеш, Грицю? — подобрішав Лісовик.

— Привіт вам від Олі.

— Та ну! — несподівано голосно крикнув Лісовик й одразу ж змінився на обличчі: і добрим, і смішним видалося воно присутнім під час тієї розмови зв'язківцям.— Що ж вона пише, чим потішила тебе?

— Донькою.

— Вітаю, Грицю, вітаю! Голос у тебе, відверто кажучи, не дуже бадьорий, відчуваю, сина хотів. Та дарма. Це ж добре, коли народжуються дівчата: значить, до миру йдеться.

— Правда?

— Аякже. То давня народна прикмета: країну, де народжується більше дівчат, аніж хлопців, жде мир і благодать.

— Ну, тоді й зовсім добре. Оля, до речі, поздоровляє всіх нас із успішним наступом у Карпатах. Пише, що не розлучається з нами, стежить за кожним нашим кроком і благає долю, аби оберігала нас на кожному кроці.

— Так і пише?

— Слово в слово.

Комбат затнувся і мовчить, як здається йому, довше, ніж треба.

— Напиши їй,— зібрався нарешті з думкою,— що я сердечно радий за неї, що бажаю їй і її маленькій щасливої долі, всього, чого тільки можна бажати добрим людям.

— Спасибі.

— А ще знаєш, що напиши,— хмеліє на radoщах і набирається духу сказати те, чоґо за інших обстаѵин, може, й не сказав би.— Напиши, що третя батарея дякує за пам'ять, що вона усім еством своїм з такими людьми, як ви, чистими у своїх помислах і вірними в коханні, по-доброму заздриць вам і радіє за вас. Чуєш, Грицю, радіє! Отож не скупись на слово, постарайся запевнити дружину, що за те ми й воюємо, аби на землі були такі люди, як твоя Оля, як ви з Олею.

Поклавши трубку, Лісовик стояв певний час зосереджено-суворий і разом з тим по-бойовому піднесений. Схоже, ніби зважувався на щось вельми небуденне, зухвале.

— Ось що, солдате,— обернувся до зв'язківця,— з'єднай мене з командиром полку.

Добратися до командира полку виявилось не так просто: тепер із ним не було безпосереднього зв'язку. Та біля апарата сидів досвідчений і метикований солдат, одного попросив, на іншого прикрикнув, а таки викликав підполковника Тригубова.

— Це я, товаришу перший,— назвався Лісовик.— Ви не забули про свою обіцянку?

— Яку саме?

— Вона була одна. Там, на горі, пам'ятаєте?

Підполковник помовчав.

— Про винагороду? Чом же, пам'ятаю і постараюся бути вірним своєму слову!

— Я хочу, щоб ви зробили це зараз.

Цього разу мовчанка була триваліша, ніж перше.

— Признатися, не розумію гаразд, чо́му така поспішність.

— Відпустіть на один день з фронту.

І знову — пауза.

— Оце вже й зовсім не розумію. Куди й чоґо?

— Сьогодні одвезли до госпіталю тяжко пораненого старшого сержанта з моєї батареї. Він заступив мене в бою, прийняв на себе ворожу автоматну чергу. Я хотів би бути зараз біля нього.

— А ти певен, що здатний чимось допомогти йому? Може ж, там без тебе це зроблять?

— Я хочу бути певним, що це зроблено. А треба буде — доб'юся, щоб зробили.

— Замінити тебе є ко́му?

— Є. Дванадцятий побуде за мене,— вказав на Мізерного.

— Гарзд. Хай буде так. Повідом про це третього і можеш їхати. До речі,— похопився,— госпіталь далеченько, на чому добиратимешся?

— У господарстві восьмого є машина. Він не відмовить.

— Згода. Завтра ввечері постарайся бути на місці.

— Зрозумів: завтра ввечері бути на місці.

Шофер знав дорогу до госпіталю і гнав машину на повній швидкості.

Коли в'їхали до містечка й зупинилися біля садиби, огороженої кам'яною стіною, розвідник Марчук перший рушив до воріт. Він здавав на руки лікарів Завідонова, його, як обізнаного, комбат і взяв з собою в дорогу.

Біля хвіртки виріс перед ними солдат.

— Вам кого? Заходити не дозволено.

— Зійди з дороги, бюрократіе!

Марчук посунув просто на солдата, і той змушений був поступитися.

Комбат, не зупиняючись, пішов далі.

— Товаришу...

— Перестань.— Між Лісовиком і вартовим став з автоматом наготові розвідник.— Хіба не бачиш, з ким маєш справу? Гвардія приїхала, сам комбат-три, зрозумів?

— Та ви що? — сіпнувся було вартовий, але Марчук знову став йому на дорозі.

— Не гарячкуй. Дивись он краще за тими,— кивнув на солдатів, що наближалися до воріт.

Вартовий розгубився, не знав, кого пильнувати, куди податися. Зрештою послухався голосу здорового глузду й заступив дорогу тим, що повертали до хвіртки.

— Хто ви? Чого треба?

Марчук скористався його торгівлею з новими відвідувачами й побіг услід за своїм комбатом.

Лісовик стояв уже перед черговим стражем — цього разу дівчиною.

— Начальник госпіталю в себе?

— Так. Але...

— В якій кімнаті? — не дав їй заперечити Лісовик.

— Там написано, але стороннім сюди заходити не можна.

— Нам можна,— комбат переступив заборонений рубіж і пішов рішучою ходою по коридору.

Чергова хотіла було податися за ним, та Марчук був уже тут як тут.

— Тс...— прицитькнув на дівчину.— Сиди і не пиши, коли не знаєш, з ким маєш справу.

— Та яке мені діло.

— Як це яке? — Розвідник удав із себе обуреного.— Як це яке? Ти що, справді нічого не кумекаєш? То пішов той, що взяв Торунський перевал, пішов старший лейтенант артилерії, бог війни!

Поки дівчина вагалася й зиркала то на старшого лейтенанта, то на Марчука, Лісовик був уже біля дверей начальника госпіталю. Спинився на мить і різко рвонув на себе масивну ручку.

За столом сиділа жінка в погонах підполковника. Обернулася на стук, дивиться здивовано і гнівно водночас.

— Дозвольте зайти, товаришу підполковник.

Комбат причинив за собою двері, назвався.

— Як ви сюди потрапили? — Підполковник, здавалося, не чула того, що він сказав їй тільки-но: як сиділа, так і лишилася сидіти — холодна й непривітна.

Лісовика обурило це. Не сподобалася її сувора підозрілість і підозріла суворість.

— Ви ліпше поцікавилися б, як ми взяли Торунський перевал.

Він помовчав хвилюк й додав:

— Я з переднього краю. Часу обмаль, хочу довідатися, що з моїм розвідником, старшим сержантом Завідоновим.

— То чого вриваєтеся отак? Тут госпіталь, а не ворожі окопи. Підіть роздягніться, надіньте халат, а тоді вже й заходьте.

— Слухаю.

Круто обернувся і вийшов з кабінету.

«Пацюк тиловий,— недобре подумав, поки переступав через поріг.— Ач, як показує вже зуби!»

На коридорі Марчук зупинив його застерезливим рухом руки.

— Товаришу старший лейтенант, послухайте.

— Що таке?

— Співає.

Комбат не догадався, принаймні одразу, чий то голос, однак зупинився й обернувся в той бік, куди показував Марчук.

— Завідонов? — перепитав.

— Так.

— А що з ним? — до чергової.

Був, мабуть, неабияк наляканий, бо чергова по корпусу усміхнулася і, подобівши, пояснила:

— Після наркозу. У нас такі концерти часто бувають. Одні лагідно усміхаються, наковтавшись того дурману, інші співають або матір божу згадують.

Лісовик — сама увага.

— А Завідонов добре, мабуть, наковтався. Операція складна була, еге?

— Не з легких.

— Ну і як же воно?.. Є надія, що виживе?

— Коли б не було, мабуть, не співав би. А втім, цікавтесь про це в лікарів, їм краще знати.

Комбат націлівсь роздягатися й спинився нараз: Завідонов знову подав голос, цього разу ще гучніше, ніж перше.

Выпьем за тех, кто командовал ротами,
Кто замерзал на снегу,
Кто в Ленинград пробирался болотами,
Горло ломая врагу.

Лісовик слухав якийсь час, заворожений тим співом. Зрештою пробудився, зиркнув, збентежений, на розвідника:

— Слухай, Марчук... Ти що, навідувався уже до Завідонова, поки я розмовляв із начальником госпіталю?

— Та ні, не було такого.

— І ви не казали йому, що я тут? — обернувся до чергової.

Та знизує, дивуючись, плечима.

— Ясно...— Лісовик роздягнувся, подав черговій шинелю.— Візьміть, чорнявко, а мені винесіть халат. Такий наказ підполковника.

— Підете до палати?

— Не знаю. Поки що біжу до начальника госпіталю. Якщо здолаю цей редут, піду. А ви... до вас у мене є прохання, можна?

— Кажіть.

— Поки я розмовлятиму з підполковником, зайдіть до Завідонова і попередьте його, що ми тут, ми біля нього, ми з ним. Так треба, розумієте?

Епілог

Довкола і гам, і крик, і сльози, і прощання. Лише паровозний гудок обриває все те на хвилину. Схоже, ніби натовп онімів зненацька, зіває порожніми ротами, ко-

мусь щось наказує, але беззвучно, як у німому кіно. А по гудку знову те саме: син обіймає матір, усміхається, заспокоюючи, мати благає сина берегти себе, слухатися старших і не стримується, звичайно, витирає непрохані сльози. Її обступають родичі, сусіди. І так по всьому перону, від гурту до гурту, від вагона до вагона.

Усе це нагадує Лісовику події тридцятилітньої давнини, і він хмуриться в душі, жене від себе й не може прогнати спогади. Син тільки зовні схожий на матір, вдачею весь у батька. Стоїть он поміж ріднею зовсім зелений, дитина ще, а певності на двох дорослих вистачить. Батько, щоправда, колись був такий, в далекому тисяча дев'ясот сорок першому році. Зараз немає вже тієї певності: пройду Крим і Рим, а назад повернуся живий і здоровий. У сина є, а в нього немає. Чого, спитати б? Не на фронт же проводить свого улюбленця — лише до армії. Сумнівається, що все буде гаразд, що синова служба випаде на щасливі роки? Хто знає, може, й так. Добре, коли буде кому застерегти хлопця від необережного кроку, спрямувати на ту дорогу, де не чатує смерть! А як не буде кому?

Не віряться. Не хочеться вірити. Він же беріг свого часу чужих синів, чоловіків, коханих, пройшов із ними від Дінця до Сталінграда, від Сталінграда до Берліна і Праги, в яких боях, у якому пеклі побував, а довів до переможного кінця, жодної людини по-дурному не втратив. Невже колишній комбат-три не заслужив того, щоб життя і щастя його дитини цінували так, як цінував свого часу він, старший лейтенант Лісовик?

Молодь веселиться на пероні, одні щедрі на дотепи, інші — на дзвінкий і безтурботний сміх, а вчителю Лісовику згадується стара батьківська хата і мати в тій хаті біля підсліпуватого віконця. За мирних днів полюбляла сидіти там зимового та осіннього надвечір'я, а тієї лиховісної години, якою була для всіх війна, до глибокої ночі, мабуть, засиджувалась. Що вона думала тоді, цілих два роки не маючи звістки про сина, не відаючи, де він, що з ним? Та й наступні два не легше було його сивій голубці: і ждала звістки, і боялася, аби не постукала у двері чорна звістка. «У тебе одна дорога, — писала якось у листі, — а в матері сотня їх, і одна тривожніша за другу».

Одна тривожніша за другу... А він, Андрій Лісовик, менш за все чомусь думав про це, коли був на фронті. Тепер тільки, проводжаючи до армії сина, починає розуміти, як тяжко було його матері, скільки вистраждала

вона, никаючи думкою по всіх тривожних дорогах, і скільки він вистраждає, поки повернеться додому син.

Хотів би знати, яка вона, та людина, під чиєю командою служитиме його юний пагінець, вісімнадцятилітній Володя Лісовик? Чи вистачить у неї мудрості й серця, аби наставити хлопця на добру путь, застерегти від лиха, коли воно чатуватиме на нього?

«Я віддаю тобі найдорожче, що є, було і буде колись у мене,— звертається у думці до невідомого офіцера.— Не забувай про це, знайди в собі мужність бути людиною. Життя зваблюватиме тебе різними химерами — званнями й орденами, дрібними вигодами й великими винагородами. Не піддавайся спокусі, будь вище за спокусу. Коли вже дійде до того, що доведеться воювати, подумай перед тим, як послати в бій сина, чи є певність, що він на вірному шляху, що інакше виконати наказ твій не можна... То правда: на війні винагороджують переможців. Але перемоги бувають різні. Знай: найбільше тішитиме на старості та, що обійшлася без даремно пролитої крові і за яку не мучить ночами сумління».

Поїзд ось-ось рушить. Щось треба сказати новобранцеві на прощання важливе, конче потрібне, а думка бігає по закамарках пам'яті, мов злякана кізка, й нічого не може винишпорити там, крім звичного, хоч і вагомого на всі життєві випадки:

— Щастя тобі, сину!

З М І С Т

БАТАЛЬЙОН НЕОБМУНДИРОВАНИХ

Повість

3

ОСОБИСТО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ

Повість

73

Литературно-художественное издание

**МИЩЕНКО
ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ
ЛИЧНО ОТВЕТСТВЕННЫЙ**

Повести

Київ, видавництво ЦК ЛКСМУ (МДС) «Молодь»
На українському мові

Редактор *Н. О. Паньєва*

Художній редактор *О. В. Набока*

Технічний редактор *М. Л. Мелько*

Коректори *Р. О. Кондрацька, К. П. Пасічна*

ИБ № 4547

Вдано до набору 06.08.90. Підписано до друку 29.11.90. Формат 84×108¹/₁₆. Папір друкарський № 2. Гарнітура літерат. Друк високий. Умовн. друк. арк. 12,6. Умовн. фарбовідб. 13,02. Обл.-вид. арк. 13,53. Тираж 30000 пр. Зам. 0—426. Ціна 1 крб.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ (МДС) «Молодь». Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України (МДС) «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Паша-хоменка, 38—44.

Міщенко Д. О.

**М 71 Особисто відповідальний: Повісті.— К.: Молодь,
1991.— 240 с.
ISBN 5-7720-0515-4**

Перевидання двох відомих повістей письменника-фронтовика, присвячених темі Великої Вітчизняної війни.

М 4702640201—015 43.91
М М 228(04)—91

ББК 84Уж7

1 крб.

